

UNIVERSITY OF EDUCATIONAL MANAGEMENT



**BULLETIN
OF POSTGRADUATE
EDUCATION:**

collection of scientific papers

Educational Sciences Series

Issue 23(52)

ISSN 2218-7650

DOI: 10.37321

ID 47812

[https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23\(52\)](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52))

Міністерство освіти і науки України
Національна академія педагогічних наук України
Державний заклад вищої освіти
«Університет менеджменту освіти»

ВІСНИК ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

**Збірник наукових праць
Випуск 23(52)**

Серія «Педагогічні науки»

Освіта/Педагогіка: 01; код спец.: 011, 012, 013, 014, 015, 016

*Внесений до переліку наукових фахових видань у галузі
педагогічних наук рішенням Атестаційної колегії
Міністерства освіти і науки України
від 28 грудня 2019 року № 1643 (додаток 4)
Серія «Педагогічні науки» (Категорія «Б»)*

Видання індексується:

Infobaseindex; SJIF (Impact Factor)



Akademic Resource Index



CiteFactor

CiteFactor

Google Scholar: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=&user=hUqcbRkAAAAJ>

Національна бібліотека ім. В. І. Вернадського: <http://nbuv.gov.ua/j-tit/vpopn>

OJS <http://ojs.uem.edu.ua/index.php/vpo>



Норвезький Реєстр наукових журналів

Facebook: <https://www.facebook.com/groups/429476075263565>

Linkedin: <https://www.linkedin.com/groups/9093865/>

**Київ
2023**

УДК 378.091.046-021.68(082)

Свідоцтво про державну реєстрацію: серія KB № 22072-11972ПР від 22 квітня 2016 р.

Затверджено Вченою радою
ДЗВО «Університет менеджменту освіти»
(протокол № 1 від 9 січня 2023 р.)

Головний редактор

Віктор Олійник, д-р пед. наук, проф., дійсний член НАПН України <https://orcid.org/0000-0002-2576-0722>

Заступник головного редактора:

Олег Спірін, д-р пед. наук, проф. <https://orcid.org/0000-0002-9594-6602>

Відповідальний секретар:

Оксана Ануфрієва, канд. пед. наук, доцент <https://orcid.org/0000-0002-8465-1681>

Редакційна колегія:

Ірина Андрушук, д-р пед. наук, проф.; **Олександр Галус**, д-р пед. наук, проф.; **Віктор Гладуш**, д-р пед. наук, проф.; **Олена Глазунова**, д-р пед. наук, доцент; **Оксана Дубініна**, канд. пед. наук, доцент; **Ольга Єжова**, д-р пед. наук, проф.; **Деспіна Каракацані**, проф. Департаменту соц. та освіт. політики Ун-ту Пелопоннесу, Корінф, Грецька Республіка; **Микола Кириченко**, д-р філософії, член-кор. Нац. Академії наук вищої освіти України; **Катерина Колос**, д-р пед. наук, проф.; **Наталія Муранова**, д-р пед. наук, проф.; **Василь Олло**, канд. пед. наук; **Лариса Петренко**, д-р пед. наук, проф.; **Ольга Пінчук**, канд. пед. наук; **Зоя Рябова**, д-р пед. наук, проф.; **Лариса Сергеева**, д-р пед. наук, проф.; **Вікторія Сидоренко**, д-р пед. наук, проф.

Асоційовані редактори:

Маріола Міровска, д-р гуманітарних наук у галузі педагогіки, доцент, Ченстохова, Республіка Польща; **Ширинбой Олімов**, д-р пед. наук, проф., Бухара, Республіка Узбекистан; **Ірина Сіданіч**, д-р пед. наук, проф.; **Тамара Сорочан**, д-р пед. наук, проф.; **Ганна Тимошко**, д-р пед. наук, проф.; **Рагімлі Руслан Гіلال огли**, канд. ист. наук, доцент, Баку, Республіка Азербайджан.

Виконавчий редактор: Яніна Васильченко

Статті, які публікуються у збірнику проходять перевірку щодо плагіату
Збірник має сторінки у соцмережі: [Facebook](#); [Linkedin](#)



Вісник післядипломної освіти. Серія «Педагогічні науки»: зб. наук. праць / НАПН України ДЗВО «Ун-т менедж. освіти»; голов. ред. В. Олійник; редкол. : О. Галус [та ін.]. Київ: Юстон, 2023. Вип. 23(52). 184 с. (Категорія «Б»).

ISBN 978-617-7854-84-4

У збірнику висвітлюються актуальні проблеми загальної і професійної освіти. Представлено результати досліджень з історії педагогіки, методології освіти, теоретичних і методичних аспектів навчання та виховання, формування професійних компетентностей фахівців у галузі освіти, підвищення якості освіти.

Для науковців, педагогічних і науково-педагогічних працівників, керівників закладів вищої освіти, методистів, викладачів і слухачів закладів післядипломної освіти.

УДК 378.091.046-021.68(082)

ISBN 978-617-7854-84-4

© ДЗВО «Університет менеджменту освіти», 2023

ISSN 2218-7650

DOI: 10.37321

ID 47812

[https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23\(52\)](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52))

Ministry of Education and Science of Ukraine
National Academy of Educational Science of Ukraine
State Institution of Higher Education
«University of Educational Management»

BULLETIN OF POSTGRADUATE EDUCATION

***Collection of scientific papers
Issue 23(52)***

Educational Sciences Series

Education/Pedagogy: 01; spec code: 011, 012, 013, 014, 015, 016

*Listed in the list of scientific professional publications in the field
Pedagogical sciences Decision of the Appraisal Board Ministry
of Education and Science of Ukraine Resolution of the Presidium of HAC of Ukraine
№ 1643 of 28.12.2019 (dod. № 4)
Educational Sciences Series (Category «B»)*

Edition is indexed:

Infobaseindex; SJIF (Impact Factor)



Akademic Resource Index



CiteFactor

CiteFactor

Google Scholar: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=&user=hUqcbRkAAAAJ>

National Library of them V. I. Vernadsky: <http://nbuv.gov.ua/j-tit/vpopn>

OJS <http://ojs.uem.edu.ua/index.php/vpo>



Norwegian Register of Scientific Journals

Facebook: <https://www.facebook.com/groups/429476075263565>

LinkedIn: <https://www.linkedin.com/groups/9093865/>

**Kyiv
2023**

UDC 378.091.046-021.68(082)

Registration certificate KV No 22072-11972PR dated 22.04.2016.

*Approved by the Academic Council
SIHE «University of educational management»
(protocol № 1 dated 09 January 2023)*

Editor-in-Chief

Victor Oliynyk, Doctor of Sciences in Pedagogy, Professor, Full Member (Academician) of NAES of Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-2576-0722>

Deputies Editor:

Oleg Spirin, Doctor of Sciences in Pedagogy, Professor <https://orcid.org/0000-0002-9594-6602>

Executive secretary:

Oksana Anufriieva, PhD of Ped. Sciences, Associate Professor <https://orcid.org/0000-0002-8465-1681>

Members of Editorial Board:

Iryna Androshchuk, Doctor of Sciences in Pedagogy, Prof.; **Alexander Halus**, Doctor of Sciences in Pedagogy, Prof.; **Victor Hladush**, Doctor of Sciences in Pedagogy, Prof.; **Olena Glazunova**, Doctor of Sciences in Pedagogy, Associate Prof.; **Oksana Dubinina**, PhD of Pedagogical Sciences, Associate Prof.; **Olga Yezhova**, Doctor of Sciences in Pedagogy, Prof.; **Despina Karakatsani**, Prof. of the Department of Social and Educational Policy of the University of Peloponnesus, Corinth, Republic of Greece; **Mykola Kyrychenko**, Doctor of Philosophy, Corresponding Member (Academician) of Higher Education National Academy of Sciences of Ukraine; **Catherine Kolos**, Doctor of Sciences in Pedagogy, Prof.; **Natalia Muranova**, Doctor of Sciences in Pedagogy, Prof.; **Vasyl Ollo**, PhD of Pedagogical Sciences; **Iarisa Petrenko**, Doctor of Sciences in Pedagogy, Prof.; **Olga Pinchuk**, PhD of Pedagogical Sciences; **Zoya Ryabova**, Doctor of Sciences in Pedagogy, Prof.; **Larysa Serheieva**, Doctor of Sciences in Pedagogy, Prof.; **Viktoriiia Sydorenko**, Doctor of Sciences in Pedagogy, Prof.

Associate editors:

Mariola Mirovska, Doctor of Humanities in the field of Pedagogy, Associate Prof., Częstochowa, Republic of Poland; **Shirinboy Olymov**, doctor of pedagogical sciences, prof., Bukhara, Republic of Uzbekistan; **Iryna Sidanich**, Doctor of Sciences in Pedagogy, Prof.; **Tamara Sorochan**, Doctor of Sciences in Pedagogy, Prof.; **Anna Tymoshko**, Doctor of Sciences in Pedagogy, Prof.; **Ruslan Rahimli**, PhD, Associate Prof., Baku, Azerbaijan.

Executive editor: Yanina Vasilchenko

Articles published in the Collection are checked for plagiarism on
The collection has pages on the social network: [Facebook](#); [Linkedin](#)



Bulletin of Postgraduate education. «Educational Sciences Series»: collection of scientific papers / NAES of Ukraine SIHE «University of Educational Management»; Editor-in-Chief V. Oliynyk; Editorial board : A. Halus [and others]. Kyiv: Yuston, 2023. Issue 23(52). 184 p. (Category «B»).

ISBN 978-617-7854-84-4

The collection covers current problems of general and vocational education. The results of researches on the history of pedagogy, methodology of education, theoretical and methodical aspects of teaching and education, formation of professional competencies of specialists in the field of education, improvement of the quality of education are presented.

For scientists, pedagogical and scientific and pedagogical workers, heads of institutions of higher education, methodologists, teachers and students of institutions of postgraduate education.

UDC 378.091.046-021.68(082)

ISBN 978-617-7854-84-4

© SIHE «University of educational management», 2023



Серія «Педагогічні науки»

Освіта/Педагогіка: 01; код спец.: 011, 012, 013, 014, 015, 016

Educational Sciences Series

Education/Pedagogy: 01; spec code: 011, 012, 013, 014, 015, 016

ЗМІСТ

Відомості про авторів	8
Alikishiyeva Humay. Formation of listening and speaking skills in high school students https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-10-22	10
Dr Buk-Cegielka Marta. Klaryfikacja wartości wolności przez uczniów w edukacji wczesnoszkolnej https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-23-37	23
Волярська Олена, Муранова Наталля. Розвиток медичної компетентності дорослих на прикладі проектної діяльності університету третього віку у Словаччині https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-38-51	38
Eylazova Sevinj. Role of and benefits of using information and communication technologies in improving the quality of the «pedagogy» course in pedagogically oriented educational institutions https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-52-64	52
Jafarli Esmira, Mammadova Jabarud, Mustafayeva Parvin. Optimal ways of teaching the topic «trigonometric equations» in the school mathematics course https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-65-81	65
Житомирська Тетяна. Патріотизм як філософська категорія: філософія кави https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-82-94	82
Isazade Nubar. The main directions of distance education of students in higher education institutions https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-95-107	95
Karimova Jamila. Consideration of physiological and anatomical features of adolescents in teaching biology https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-108-122	108
Khanbutayeva Aida. Assessment in online education https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-123-139	123
Матвеева Олена. Ключові аспекти надання професійної допомоги інклюзивно-ресурсними центрами: реалії та перспективи https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-140-153	140
Муляр Оксана. Особливості використання цифрової дошки jamboard при вивченні суспільствознавчих предметів у закладах загальної середньої освіти https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-154-166	154
Nabiyeva Gulyanag. Views of "Fyuuzat" members on humanism https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-167-182	167

CONTENT

Information about the authors	8
Humay Alikishiyeva. Formation of listening and speaking skills in high school students https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-10-22	10
Dr Marta Buk-Cegielka. Klaryfikacja wartości wolności przez uczniów w edukacji wczesnoszkolnej https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-23-37	23
Olena Voliarska, Nataliia Muranova. Development of medical competence of adults on the example of the project activity of the third age university in Slovakia https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-38-51	38
Sevinj Eylazova. Role of and benefits of using information and communication technologies in improving the quality of the «pedagogy» course in pedagogically oriented educational institutions https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-52-64	52
Esmira Jafarli, Jabarud Mammadova, Parvin Mustafayeva. Optimal ways of teaching the topic «trigonometric equations» in the school mathematics course https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-65-81	65
Tetiana Zhytomyrska. Patriotism as a philosophical category: coffee philosophy https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-82-94	82
Nubar Isazade. The main directions of distance education of students in higher education institutions https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-95-107	95
Jamila Karimova. Consideration of physiological and anatomical features of adolescents in teaching biology https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-108-122	108
Aida Khanbutayeva. Assessment in online education https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-123-139	123
Olena Matvieieva. Key aspects of professional assistance provided by inclusive-resource centers: realities and prospects https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-140-153	140
Oksana Muliar. Features of use of the digital board jamboard in the study of social science subjects in general secondary education institutions https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-154-166	154
Gulyanag Nabiyeva. Views of "Fyuuzat" members on humanism https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-167-182	167

Відомості про авторів

Алікішиєва Хумай Аріф, аспірант філософської програми, провідний спеціаліст Інституту освіти Азербайджанської Республіки. Баку, Азербайджан.

Бук-Цегелка Марта, доцент кафедри викладання шкільної освіти та педевтології факультету соціальних наук Інституту педагогіки Люблінського католицького університету Івана Павла II. Люблін, Польща.

Волярська Олена Станіславівна, доктор педагогічних наук, доцент, науковий співробітник кафедри педагогіки та андрагогіки філософського факультету університету Коменського. Братислава, Словаччина.

Джафарлі Есміра Вахід, Доктор філософії з педагогіки, доцент Гянджинського державного університету. Баку, Азербайджан.

Ейлазова Севіндж Джафар, кандидат наукового ступеня PhD Бакинського слов'янського університету; викладач Азербайджанського державного педагогічного коледжу при Азербайджанському державному педагогічному університеті. Баку, Азербайджан.

Житомирська Тетяна Михайлівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Дунайського інституту Національного університету «Одеська морська академія». Ізмаїл, Україна.

Ісазаде Нубар, докторант за програмою доктора філософії Азербайджанського університету туризму та менеджменту. Баку, Азербайджан.

Керімова Джаміля Вагіф, викладач Азербайджанського державного педагогічного коледжу при Армавірському державному педагогічному університеті. Баку, Азербайджан.

Мамедова Джабаруд Музаффар, старший викладач Гянджинського державного університету. Баку, Азербайджан.

Матвєєва Олена Володимирівна, аспірантка Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України. Київ, Україна.

Муляр Оксана Петрівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії та методики викладання шкільних предметів Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти. Луцьк, Україна.

Муранова Наталля Петрівна, доктор педагогічних наук, професор, проректор з науково-педагогічної, освітньої роботи та міжнародних зв'язків, ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна.

Мустафаєва Парвін Маїл, викладач Гянджинського державного університету. Баку, Азербайджан.

Набієва Гюльянаг Махір, докторант за програмою доктора філософії Азербайджанського державного педагогічного університету. Баку, Азербайджан.

Ханбутаєва Аїда Расім кızı, викладач Азербайджанського університету мов. Баку, Азербайджан.

Information about the authors

Humay Alikishiyeva, PhD student in philosophy program, Leading specialist of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan. Baku, Azerbaijan.

Dr Marta Buk-Cegiełka, adiunkt Katedra Dydaktyki Edukacji Szkolnej i Pedeutologii Wydział Nauk Społecznych Instytut Pedagogiki Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II. Lublin, Polska.

Sevinj Eylazova, Candidate for the degree PhD, Baku Slavic University; Teacher of Azerbaijan State Pedagogical College under Azerbaijan State Pedagogical University. Baku, Azerbaijan.

Nubar Isazade, Doctoral student On the program of the doctor of philosophy of the Azerbaijan University of Tourism and Management. Baku, Azerbaijan.

Esmira Jafarli, Doctor of Philosophy in Pedagogy, Assistant professor of Ganja State University. Baku, Azerbaijan.

Jamila Karimova, Teacher of Azerbaijan State Pedagogical College under Armavir State Pedagogical University. Baku, Azerbaijan.

Aida Khanbutayeva, Lecturer of the Azerbaijan University of Languages. Baku, Azerbaijan.

Jabarud Mammadova, Head teacher of Ganja State University. Baku, Azerbaijan.

Olena Matvieieva, postgraduate student, of Mykola Yarmachenko Institute of Special Education and Psychology. Kyiv, Ukraine.

Oksana Muliar, PhD (pedagogics), Associate Professor of the Department of Theories and Methods of Teaching School Subjects, Volyn Institute of Postgraduate Pedagogical Education. Lutsk, Ukraine.

Nataliia Muranova, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vice-rector for scientific and education work and international relations SIHE «University of Educational Management». Kyiv, Ukraine.

Parvin Mustafayeva, Teacher of Ganja State University. Baku, Azerbaijan.

Gulyanag Nabiyeva, PhD student in philosophy program of Azerbaijan State Pedagogical University. Baku, Azerbaijan.

Olena Voliarska, Doctor of Pedagogical Sciences, Aassociate Professor, Department of Pedagogy and Andragogy Philosophical Faculty Comenius University in Bratislava. Bratislava, Slovak Republic.

Tetiana Zhytomyrska, Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor of the Department of Humanitarian Disciplines, Institute of the National University "Odesa Maritime Academy", Ukraine. Izmail, Ukraine.

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23\(52\)-10-22](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-10-22)
UDC 37.01

Humay Alikishiyeva,
PhD student in philosophy program,
Leading specialist of the Institute
of Education of the Republic of Azerbaijan.
Baku, Azerbaijan.

 <https://orcid.org/0000-0001-5702-5645>
gulizade.gunel@mail.ru

FORMATION OF LISTENING AND SPEAKING SKILLS IN HIGH SCHOOL STUDENTS

Abstract. Systematic work should be carried out in schools for the formation of listening and speaking skills in students. In order to form a communicative culture in students, first of all, the philosophical meanings of the concept of culture and communicativeness should be widely understood by the students, as well as by the pedagogues involved in language teaching. The formation of any skill in language teaching should be considered not just as the realization of a standard, but as the development of the student's life skills. In order to form the listening and speaking skills of upper class students, teachers should have high culture in this field and should play the role of an example for the students. In order to form listening and speaking skills in high school students, systematic and consistent work and development of verbal communication in students is in the center of attention as an important issue. Research studies and analysis of high school textbooks have shown that listening and reading materials must be chosen correctly in order to develop communication skills in students, fiction should be widely used, students should be activated both in class and in daily social life in terms of communication, they should be able to think and react to the expressed opinion. In relation to the solution of the mentioned issues, students:

- they should be in active communication conditions in Azerbaijani language classes and other classes every day;
- should acquire the ability to express their thoughts orally and in writing;
- should use the expressive possibilities of speech;
- should show their personal opinion about the issue;
- should be able to use Gestures and mimes on the spot;
- should be able to use Context-appropriate speech tags, etc.

In Azerbaijan, the formation of active communication is carried out with the use of artistic reading materials, monologues and dialogues in which speech tags are actively used, and the methodology of teaching practical writing skills. However, the lack of research in this field requires the expansion of the content of the work to be carried out on the formation of communication skills in Azerbaijani language classes, as well as in other classes and extracurricular activities, and the application of more active methods.

Key words: listening comprehension; speaking; skills; communicative skills; student; teacher.

INTRODUCTION / ВСТУП

Formulation of the problem. Of particular importance in the lessons of the Azerbaijani language is the formation of listening comprehension and a culture of speaking among high school students. Systematic work is being carried out to develop students' listening and speaking skills both at the level of general secondary education and at the level of complete secondary education. According to the requirements of the modern education system, the conversational skills that students will acquire during their studies in grades 5-11 are determined on the basis of standards. Systematic work on the formation of listening and speaking skills should be carried out in the upper grades. The study that we will consider will highlight a number of points that are important in the formation of students' listening and speaking skills according to standards, as well as the formation of a culture of conveying their opinion to the listener in high school students. will be included in the analysis. It should be noted that for the formation of listening and speaking skills in high school, the following main issues are considered:

- be able to listen to the speaker;
- to express the attitude to the opinion of the speaker;
- correctly use information obtained from various sources of information;
- to determine the main idea in the listened text;
- express your opinion convincingly and systematically.

It is necessary to analyze the important nuances in the formation of the above skills among high school students and convey to the teaching staff the ability to use them when teaching in a secondary school. During the study, a systematic analysis was planned of the activities that were planned to be implemented in the lessons of the Azerbaijani language for the formation of speaking skills and culture in high school.

Analysis of major research and publications. In recent years, the work of a number of researchers related to this problem has been published. A number of

articles were published and research was carried out by such scientists as A. Abbasov, B. Ibadova, S. Huseynov, F. Ismailova, S. Aslanova, A. Rashidli and others related to mastering the skills of listening and speaking and building lessons. When studying foreign literature, most often we come across studies related to the features of listening and reading materials related to teaching English to foreign students. In this area, the works of such researchers as Z. Tawil [6], J. Richards, M. Idrisova, B. Smakulov, M. Tusupbekov, A. Sarychoban, L. Karakurt [7] and others should be noted. Although familiarity with these works is positive in terms of improving the overall quality of the works, there has been no comprehensive research related to texts in the Azerbaijani language.

AIM AND TASKS / МЕТА ТА ЗАВДАННЯ

The *purpose* of the study is to develop the ability of high school students to logically and reasonably express their thoughts in front of an audience, based on various reading and listening materials, in everyday life situations, as well as using various speech etiquette.

Based on this goal, it is planned to implement a number of *tasks*.

- choosing the right sample text;
- systematic presentation of the text to the student;
- providing students with the identification of the main idea in the opinion heard;
- creating conditions for students to demonstrate understanding of the listened (read) text on the basis of various questions;
- teaching the student the ability to systematically express their thoughts;
- learning to use speech etiquette.

The correct implementation of these goals and objectives in the lessons of the Azerbaijani language is the main direction of activity in the formation of communication skills and culture among high school students.

THE THEORETICAL BACKGROUNDS / ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

The formation of a communicative culture, more precisely, the skills of listening and speaking among high school students is carried out in accordance with the legislative and regulatory documents of the Republic of Azerbaijan. In addition to the standards intended for implementation in curricula, philosophical and theoretical points that are important for the formation of a communicative culture are taken as a basis. The formation of the ability of high school students psychologically and pedagogically to make logical judgments in

accordance with the natural sequence of development, to understand the text read or listened to, to understand the idea of the text, to master the text and convey it to the listener, is the theoretical basis of the study.

Primitive people communicated with each other using various sounds, gestures and facial expressions, when there was no speech yet, they tried to make them understand each other through non-verbal communication. Therefore, it can be said with certainty that communication has existed since the very beginning of human society. Undoubtedly, changes in human society and thinking have led to the development of this concept. Today, one of the most important skills of a modern person is his communication skills.

A person's communication skills give him ample opportunities to live comfortably in the modern world, maintain communication with people, and take a worthy place in society. When the concept of communication, which is part of the concept of a great culture, becomes a skill, we become witnesses of what a great role it plays in shaping a person as a citizen-person with rich moral qualities, clear and fluent speech, distinguished by exemplary behavior and culture.

Knowledge, skills, skills to establish relationships, the ability to maintain psychological contact, achieve a clear understanding in communication, etc. is a communicative culture. The communicative culture of a person expresses the existence of his language and general cultural behavior. Communicative culture is an indicator of the importance of human development and the level of development in modern society.

The formation of a communicative culture of the individual should become one of the main concerns of society.

Communication skills are the foundation of people's ability to communicate successfully in our time. Thus, these skills help him to communicate with people in all areas. Man is the only creature that combines two worlds. On the one hand, it is the body of nature, subject to physical, chemical and biological laws. On the other hand, a person combines the cultural world with various socio-cultural qualities created by him – the level of education, logical thinking, memory, purposefulness.

Communication in a broad sense is the transmission of information by a person in the form of speech, gesture, image, symbolic forms. At this time, a person is not only satisfied with the transfer of information, but also forms, clarifies and develops it. We propose to study the concept of communicative culture in two directions.

Communicative culture consists of two words. First, let's look at the word culture. Culture comes from the Latin word "culture" and includes the meanings

of upbringing, education, development, respect, and is a concept that includes a person's life skills. This is the main subject of culture-philosophy, cultural studies, history, linguistics, ethnology, and pedagogy.

The subjects taught at the general education level are important in shaping the listening and speaking skills of high school students. The language of instruction of each country plays an important role in shaping the general speaking skills of students studying in that country. The teaching of subjects, the presentation of his student, the expression of his opinion on issues play an important role in the development and formation of the prosodic side and expressive forms of his speech. However, no matter how linguistic knowledge and communication skills develop in the teaching of all subjects, the result is not as effective as the achievements achieved in the Azerbaijani language classes. From this point of view, we involved the issues of speech development, as well as listening and speaking of high school students directly in the lessons of the Azerbaijani language.

At the lessons of the Azerbaijani language, students first of all learn the norms of the literary language and acquire the ability to use them in their speech. This process is gradual and requires special responsibility and systematic. When we talk about the problem of acquiring communication skills by high school students, many details arise related to speech and various forms of communication. Although it is impossible to get a clear idea of each of these details within the framework of a small study, we will try to give an idea of the various features of verbal communication.

When forming the listening and speaking skills of high school students in the document "State standard and programs (curricula) of the general education level", the speech skills of a student who has completed the general education level are summarized as follows.

A student who has received a general secondary education must be able to:

- analyze texts in different styles and genres that he listened to and read,
- communicating its content to someone in a concise, and partly in expanded form;
- use monologue and dialogic forms of speech;
- be able to prepare a plan, thesis, review, project, express an opinion;
- logically substantiate your ideas with the help of examples and evidence;
- summarize the main points expressed in various opinions;
- communicate in a foreign language;

- demonstrate that he has the skills of written and oral communication in his native language, has up-to-date information about the literature, history, culture, art of his country, prominent figures, as well as about the forces opposing his homeland [8].

One of the main places in the formation of communication is the ability of students to listen, understand and speak. When we look at the content lines of the Azerbaijani language subject in the modern education system, we see that the subject is grouped into four content lines:

- listening and speaking;
- reading;
- letter;
- language rules [8].

To develop students' listening and speaking skills, it is necessary to be able to listen to the speaker, understand what he is saying, express his attitude to the speaker's opinion, evaluate information, benefit from information received from various sources of information, choose the main idea from secondary ones, form skills of persuasive presentation their opinion, etc. Develop the student's speech skills, flexibly perceive the information in the listened text and make clear and accurate judgments based on it, exchange information, make logical, coherent and persuasive speeches in accordance with the goal and level of the audience.

All content lines of the subject of the Azerbaijani language are involved in the process of communication formation. However, the formation and development of speech communication occurs in students directly during the implementation of the content line of listening and speaking. Consider the norms included in speech for the formation of students' speaking skills [3].

The qualities of speech for the formation of speaking skills are given in many literatures [1], [2], [4] as follows:

- accuracy of speech;
- purity of speech;
- wealth of speech;
- clarity of speech;
- expressiveness of speech;
- logic of speech;
- harmony of speech;
- accuracy of speech;
- brevity of speech;
- connectedness of speech
- originality of speech;

- expressiveness and emotionality of speech.

Such a listing of speech qualities is not the same for all literature. However, in order to form these qualities in students, it is important to choose the right texts for reading and listening and to develop students' speech in a visual form, starting from the primary grades.

If these qualities are not taken into account in the formation of oral speech during the development of the student's personality, then serious problems are found in the implementation of the requirements provided for by state standards.

The current situation in educational institutions has been studied in order to improve the listening and speaking skills of students experimentally. As a result of the study, it was found that students of a general education school face difficulties in establishing direct verbal communication. The rapid development of information and communication technologies and the fact that students communicate their thoughts to each other in writing rather than orally lead to a weakening of oral speech skills and poor use of speech etiquette in their speech [9].

Certain difficulties are observed in the process of communication. Usually they are social and psychological in nature. These difficulties arise due to the fact that a person has certain individual psychological characteristics. According to psychologists, in order to overcome difficulties in the process of communication, it is necessary to instill in people communication skills and improve the culture of communication [10].

In order to overcome the difficulties faced by students in oral communication, a survey was conducted of 170 respondents, including teachers (30 people), students (80 people) and parents (60 people), and the current situation was determined. When analyzing the results of the survey, it was found that 70% of students experienced difficulties in oral communication and used speech etiquette incorrectly.

During the analysis of the survey conducted among the respondents, it became clear that teachers and parents are concerned about the lack of communication between students. Students who spend most of their time on tablets and computers have poor communication skills. Thus, it is difficult for them to express and defend their opinions, to listen carefully and patiently to what is in front of them, to use words accurately and correctly when speaking. Many teachers cited lack of reading as the main reason for all this. They believe that the more a student with communicative abilities reads fiction, the more accurate and correct his speech will be. Teachers also noted the frequency of use of gestures and facial expressions by students, as it is difficult for them to express their thoughts during communication.

With the use of speech etiquette, we only see more use of speech etiquettes such as "hello, bye, thank you."

Teachers attributed most of the students' speech defects to a lack of vocabulary. Teachers mostly complained about the weakness of the culture of listening to students. Thus, in surveys, the fact that students often interrupt each other during debates and discussions, do not listen to the end, and do not show tolerance is assessed as a negative situation.

We partially agree with this opinion. So, such cases are observed among students today. The reason for this is that the skills of debating are not taught in time and properly. It is during these methods that students learn mutual respect, tolerance, listening and must respond not to the personality of the speaker, but to his opinion.

A group of teachers pointed out that students' poor communication skills were the main reason they provided more theoretical knowledge during class.

In general education schools, an experiment was conducted to form students' communicative culture and the ability to freely express their thoughts. At the first stage of the experimental classes for 2 weeks, the students listened to monologues and dialogues from various works. They were interviewed and asked to comment on the speaker's speech. They were asked to share their thoughts about finding words and phrases they don't like in the speaker's speech, their favorite way of speaking.

After the process of listening and analyzing (understanding) dialogues and monologues with examples of the correct speech of students was carried out, they proceeded to the second stage of working with them. At this time, students first voiced monologues and dialogues from works and films selected by the teacher (before the formation of selection skills), and then independently.

When applying the technique, attention was paid to the mistakes made by students during speech by giving a small signal sound at that moment (this could be a bell or a simple knock). At the moment when a student acting out a monologue or participating in a dialogue hears this voice, he himself determines which word or phrase he pronounced incorrectly or made intonation errors, and this process continued until the speech became normal. This methodical experiment on the development of students' speaking skills was carried out in the classroom for 2 (two) months.

During the experiment, students' speech was recorded both at the beginning and at the end of the process. The audio recordings were then listened to and improvements in speech (intonation, stress, pronunciation, expressiveness, voice control, etc.) between the start and end of the process

were taken into account.

When implementing the methodology, as the last step, the students listened to dialogues and monologues that were incorrectly voiced. At that time, students first listened to this sample of speech, and then corrected mistakes by repeating this part.

During the implementation of the methodology, students were asked to read a sample of fiction. During this time the students were told that they could apply the words and phrases used in fiction and that this was part of the task. This stimulated students' interest in fiction and encouraged them to choose the right expressions in their speech.

When implementing the methodology, work was carried out in parallel on writing samples. By written means (composition, story, etc.), students formed descriptive skills on the chosen topic. Poetic and artistic description of natural phenomena, a more artistic narrative about occurring events, etc., such cases ensured the development of students' writing skills and the ability to correctly build sentences. After applying the methodology, it was determined that during repeated surveys conducted by class, students noted an improvement of 40%. Pupils studying in experimental classes no longer experience difficulties in communication, they know how to correctly express their thoughts, use gestures and facial expressions, and also use various speech etiquette.

It should be noted that in addition to the implementation of the standards intended to be introduced into education to improve the colloquial speech of high school students in secondary schools, the training of teaching staff should also be improved. The teacher must demonstrate the skills of correct and expressive speech by personal example directly during the lesson.

RESEARCH METHODS / МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

In the course of the study, pedagogical research methods suitable for implementation in secondary schools were used to form the listening and speaking skills of high school students. Such research methods as: observation, pedagogical experiment, interview, creation of a problem situation were used, which are the main methods of forming a culture of communication among students. Experiments have been conducted in a number of educational institutions and successful results have been achieved so that students theoretically understand the text being read (listened to), use logical and figurative thinking, and bring the text to the next audience, introducing something of their own. In addition to using inductive and deductive methods such as analysis, synthesis, evaluation, empirical methods were also used, such as simplifying an idea and communicating it to an audience.

RESEARCH RESULTS / РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

From the final results of the study, we can conclude that there are fundamental problems in the field of speech communication of students, that is, in the formation of their listening and speaking skills. The most important of them, as noted by respondents during the survey, is associated with a lack of communication and verbal communication of students with each other in a more limited framework. The penetration of information and communication technologies into people's lives and the fact that they spend more and more time with electronic devices also leads to a weakening of speaking skills.

CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH / ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

As a result of the study, we can say that:

- more time should be devoted to verbal communication of students in schools;
- work on the formation of listening and speaking skills should be more systematic and consistent;
- the participation of students in social events should be strengthened;
- Students should be given the opportunity to convey their thoughts more through verbal communication.
- it is necessary to strengthen the consolidation of reading fiction and works on figurative speech;
- students should be encouraged to make extensive use of situational speech etiquette, gestures and facial expressions during communication.

Prospects for further research in this direction. In our opinion, the expansion of the scope of research and applied methods to improve students' listening and speaking skills is one of the main factors that determine our positive results.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED) / СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] N. Ə. Abdullayev, *Nitq mədəniyyətinin əsasları*. Baku, Azerbaijan, 2013.
- [2] A. Bayramov, Z. Məhərrəmov, M. İsgəndərzadə, *Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti*. Bakı, Azerbaijan: "ULU" nəşriyyatı, 2015. [Online]. Available: <http://anl.az/el/Kitab/2015/2015-332.pdf> Дата звернення: Груд. 06, 2022.
- [3] *Ədəbi dilin normaları*. 9 dekabr 2019-cu il. [Online].


Available: <https://is.gd/goHt1i> Дата звернення: Груд. 06, 2022.

- [4] S. Hüseyinov, E. Qaracayev, *Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti*. Bakı, Azerbaijan: “Elm və təhsil”, 2016.
- [5] S. Məmmədova, *Mədəniyyətşünaslıq*. Bakı, Azerbaijan, 2001.
- [6] A. Sarıçoban, L. Karakurt, «The Use of Task-Based Activities to Improve Listening and Speaking Skills in EFL Context», *Sino-US English Teaching*, vol. 13, No. 6, p. 445–459, 2016.
- [7] Z. M. Tavil, «Integrating listening and speaking skills to facilitate English language learners’ communicative competence», *Procedia. Social and Behavioral Sciences*, vol. 9, p. 765-770, 2010.
<https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2010.12.231>
- [8] Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları). (2020, Sentyabr 29). Azərbaycan respublikası nazirlər kabinetinin qərarı, № 36. [Online]. Available: <http://e-qanun.az/framework/46052> Дата звернення: Груд. 06, 2022.
- [9] Communication: School-Age Children. *Virtual Lab School*. [Online]. Available: <https://is.gd/Anx2ml> Дата звернення: Груд. 06, 2022.
- [10] How To Improve Effective Communication Skills In Students. [Online]. Available: <https://is.gd/efe4AS> Дата звернення: Груд. 06, 2022.
- [11] 10 Ways to Improve Your Grade-Schooler’s Communication Skills. [Online]. Available: <https://is.gd/Vp10QP> Дата звернення: Груд. 06, 2022.
- [12] Л. Ю. Комлик, И. Г. Колосова, «Особенности коммуникативной компетентности старшеклассников», *Вестник Томского гос. пед. ун-та*, № 3(192), с. 45–49, 2018. [Электронный ресурс]. Доступно: <https://is.gd/b7qCij> Дата звернення: Груд. 06, 2022.
- [13] Н. А. Груздева, «Развитие коммуникативной компетентности старшеклассников при создании портретного очерка», дис. канд. наук. Екатеринбург, 2006. [Электронный ресурс]. Доступно: <https://is.gd/gFdITC> Дата звернення: Груд. 06, 2022.

ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК СЛУХАННЯ ТА МОВЛЕННЯ У СТАРШОКЛАСНИКІВ

Алікішиєва Хумай Аріф,

аспірант філософської програми, провідний спеціаліст
Інституту освіти Азербайджанської Республіки.
Баку, Азербайджан.

 <https://orcid.org/0000-0001-5702-5645>
gulizade.gunel@mail.ru

Анотація. У школах необхідно проводити систематичну роботу з формування в учнів навичок аудіювання та мовлення. Щоб сформувати в учнів комунікативну культуру, насамперед, студентам, а також педагогам, які займаються викладанням мовою, необхідно широко усвідомити філософський зміст поняття культури та комунікативності. Формування будь-якого вміння в навчанні мови слід розглядати не просто як реалізацію стандарту, а як розвиток життєвих навичок учня. Для формування навичок аудіювання та усного мовлення старшокласників вчителі повинні мати високу культуру в цій галузі та бути прикладом для учнів. Для формування у старшокласників навичок аудіювання та мовлення в центрі уваги як важливе питання – систематична і послідовна робота та розвиток мовленнєвого спілкування учнів. Дослідження та аналіз підручників середньої школи показали, що для розвитку комунікативних навичок учнів необхідно правильно підбирати матеріали для аудіювання та читання, широко використовувати художню літературу, активізувати учнів як на уроці, так і в повсякденному суспільному житті щодо спілкування, вони мають вміти мислити і реагувати на висловлену думку. Стосовно вирішення зазначених питань студенти мають:

- щодня перебувати в умовах активного спілкування на уроках азербайджанської мови та інших уроках;
- набувати вміння висловлювати свої думки усно і письмово;
- використовувати виражальні можливості мови;
- висловити свою особисту думку з приводу проблеми;
- вміти використовувати жести та міміку на місці;
- вміти використовувати мовні теги, що відповідають контексту, тощо.

В Азербайджані формування активного спілкування здійснюється з використанням засобів художнього читання, монологів і діалогів, у яких активно використовуються мовні позначки, та методикою навчання практичним навичкам письма. Проте недостатня кількість досліджень у цій галузі вимагає розширення змісту роботи з формування комунікативних навичок на уроках азербайджанської мови, а також на інших уроках і позакласній роботі, а також застосування більш активних методів.

Ключові слова: розуміння на слух; розмова; уміння; комунікативні навички; учень; учитель.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] N. A. Abdullayev, Basics of speech culture. Baku, Azerbaijan, 2013.
- [2] A. Bayramov, Z. Maharramov, M. Iskenderzadeh, Azerbaijani language and speech culture. Baku, Azerbaijan: "ULU" publishing house, 2015. [Online]. Available: <http://anl.az/el/Kitab/2015/2015-332.pdf> Data zvernennia: Hrud. 06, 2022.
- [3] Norms of literary language. December 9, 2019. [Online]. Available: <https://is.gd/goHt1i> Data zvernennia: Hrud. 06, 2022.
- [4] S. Huseynov, E. Garajayev, Azerbaijani language and speech culture. Baku, Azerbaijan: "Science and Education", 2016.
- [5] S. Mammadova, Cultural studies. Baku, Azerbaijan, 2001.
- [6] A. Sariçoban, L. Karakurt, «The Use of Task-Based Activities to Improve Listening and Speaking Skills in EFL Context», Sino-US English Teaching, vol. 13, No. 6, p. 445–459, 2016.
- [7] Z. M. Tavit, "Integrating listening and speaking skills to facilitate English language learners' communicative competence", Procedia. Social and Behavioral Sciences, vol. 9, p. 765-770, 2010. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2010.12.231>
- [8] State standard and programs (curricula) of the general education level. (2020, September 29). Decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan, No. 36. [Online]. Available: <http://e-qanun.az/framework/46052> Data zvernennia: Hrud. 06, 2022
- [9] Communication: School-Age Children. Virtual Lab School. [Online]. Available: <https://is.gd/Anx2ml> Data zvernennia: Hrud. 06, 2022.
- [10] How To Improve Effective Communication Skills In Students. [Online]. Available: <https://is.gd/efe4AS> Data zvernennia: Hrud. 06, 2022.
- [11] 10 Ways to Improve Your Grade-Schooler's Communication Skills. [Online]. Available: <https://is.gd/Vp10QP> Data zvernennia: Hrud. 06, 2022.
- [12] L.YU.Komlik, I. G. Kolosova, «Osobennosti kommunikativnoj kompetentnosti starsheklassnikov», Vestnik Tomskogo gos. ped. un-ta, № 3(192), s. 45–49, 2018. [Elektronnyj resurs]. Dostupno: <https://is.gd/b7qCjI> Data zvernennia: Hrud. 06, 2022.
- [13] N. A. Gruzdeva, «Razvitie kommunikativnoj kompetentnosti starsheklassnikov pri sozdanii portretnogo ocherka», dis. kand. nauk. Ekaterinburg, 2006. [Elektronnyj resurs]. Dostupno: <https://is.gd/gFdITC> Data zvernennia: Hrud. 06, 2022.

*Стаття надійшла до редакції
29 грудня 2022 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23\(52\)-23-37](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-23-37)
УДК 378.011.3: 373.3

Dr Marta Buk-Cegiełka,
adiunkt Katedra Dydaktyki,
Edukacji Szkolnej i Pedeutologii Wydział
Nauk Społecznych Instytut Pedagogiki
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II.
Lublin, Polska.

 <https://orcid.org/0000-0002-0324-7418>
marta.buk-cegielka@kul.pl

KLARYFIKACJA WARTOŚCI WOLNOŚCI PRZEZ UCZNIÓW W EDUKACJI WCZESNOSZKOLNEJ

Streszczenie. Klaryfikacja wartości rozumiana jest jako refleksja nad wyborami podejmowanymi w codziennym życiu, dokonywana pod kątem ich znaczenia i zgodności z celami i dążeniami życiowymi oraz osobistymi preferencjami (P. Oleś) [7]. Stanowi podstawowy warunek ich urzeczywistniania. Urzeczywistnianie wartości rozumiane jest jako nabieranie takich ustosunkowań, że stają się one cechami osobowości (K. Ostrowska). Można więc o człowieku powiedzieć: człowiek wolny, kochający, wierzący, odpowiedzialny. W opracowaniu przybliżona zostanie wartość wolności oraz zostaną poruszone zagadnienia związane z wychowaniem do wolności, jako cel pracy wychowawczo-dydaktycznej. Podjęta zostanie również próba ukazania systemu klaryfikacji wartości wolności na I etapie edukacyjnym. W zakresie klaryfikacji wartości wolności przez dzieci w wieku wczesnoszkolnym istotne znaczenie odgrywa nauczyciel edukacji wczesnoszkolnej. Jego zadaniem jest uczynić z klaryfikacji wartości zdrowia ważny cel pracy wychowawczo-dydaktycznej. Służą temu metody kształcenia, środki dydaktyczne, formy aktywności, które stwarzające szansę wyboru wartości wolności. Techniki klaryfikacji wartości, a w szczególności: Metoda zadawania pytań, dialogu polegająca na stawianiu pytań problemowych w sytuacjach codziennych w odniesieniu do wartości wolności; Myślenie z przyszłości – jest próbą zastanowienia, jak dana decyzja, wybór, forma aktywności może być widziana i oceniana w perspektywie czasu: za tydzień, za miesiąc, za rok...; Arkusze pytań pisemnych – są to zestawy pytań lub krótkie opisy sytuacji problemowych stwarzające możliwość ustosunkowania się do nich; Dyskusja – powinna być refleksyjna, dawać możliwość każdemu uczestnikowi wypowiedzenia się na temat w niej

podjęty czyli na temat wolności jako wartości. (Laskowska, Oleś 2016), zarówno w kontekście historycznym jak i współczesnym, w odniesieniu do jednostki jak i całego społeczeństwa a także Europy i świata. Konkluzję opracowania stanowią będą wskazania i rekomendacje dla praktyki edukacyjnej. Zostaną wskazane zadania dla nauczycieli, których celem będzie klaryfikacja wartości wolności.

Słowa kluczowe: wartość wolności; klaryfikacja wartości; edukacja wczesnoszkolna; edukacja społeczna; techniki klaryfikacji wartości.

WPROWADZENIE / ВСТУП / INTRODUCTION

Sformułowanie problemu. Wolność jako wartość. Pojęcie wolności jest różnie definiowane. W ujęciach słownikowych i encyklopedycznych wolność wiąże się z niezawisłością, swobodą i określonymi prawami.

Analiza najnowszych badań i publikacji. W *Słowniku współczesnego języka polskiego* wolność określana jest w dwu znaczeniach:

- „określone prawo obywateli do czegoś wyznaczone przez dobro powszechne, interes społeczny i porządek prawny” (Dunaj 2001, s. 536) [10];
- „niezależność, niezawisłość, swoboda, samodzielność” (Dunaj 2001, s. 536) [10].

W Encyklopedii powszechnej PWN wartość ta zdefiniowana jest jako „możliwość podejmowania decyzji i działania zgodnego z aktem wyboru, zdeterminowana przez ogół czynników historycznych i społeczno-moralnych oraz uwarunkowana uznaniem i poznaniem istniejących w świetle obiektywnych konieczności. Pojęcie wolności jest ściśle związane z przyjętym systemem wartości i światopoglądem” (PWN, 1987, s. 772–773). Zgodnie z powyższą definicją wolność warunkowana jest czynnikami społecznymi, historycznymi, moralnymi. Ukazany jest również aspekt aksjologiczny wolności [11].

W kontekście wychowania na uwagę zasługuje definicja znajdująca się w Wielkiej encyklopedii nauczania Jana Pawła II – Encyklopedii nauczania moralnego. „Wolność – integralny element natury ludzkiej; zdolność i możliwość wyboru wartości i opowiedzenia się za nimi. Jest związana z prawdą i dobrem: wyrasta z prawdy i ukierunkowuje się ku dobru. Wolność nie jest tożsama z brakiem jakichkolwiek norm” (Nowosad, Wyrostkiewicz 2014, s. 586) [5].

Z kolei w Encyklopedii nauczania społecznego, będącej składową częścią Wielkiej encyklopedii nauczania Jana Pawła II, wolność definiowana jest jako „zasada życia społecznego, jak i postawa moralno-społeczna” (Skorowski 2014, s. 1154) [8]. Z powyższych dwóch definicji wynika, że wolność należy ujmować w odniesieniu do jednostki oraz do społeczeństwa.

Odniesienie wolności do egzystencji człowieka, godności i podmiotowości znajdujemy w Encyklopedii aksjologii pedagogicznej. A. Biela wskazuje, że wolność to „kategoria aksjologiczna przynależna do wartości moralnych i ontologiczno-aksjologicznych; podstawowy atrybut ludzkiej egzystencji, wynikający z niezbywalnej godności człowieka, stanowiący o tym, że ma on wolną wolę i jest podmiotem czynności, procesów psychicznych, działań oraz zachowań” (Biela 2014, s. 1335) [1].

Jak podkreśla M. Czerepaniak-Walczak: „wolność jest takim magicznym słowem, które włada umysłami i czynami ludzkimi od początku dziejów ludzkości. W naszym kręgu cywilizacyjnym ludzie (i bogowie) zabiegali o wolność i strzegli jej, poświęcając inne wartości. Więzienie, okowy i poddaństwo były i są uznane za najbardziej haniebne doświadczenia, jakie mogą dotknąć osobę i całe zbiorowości [3]. Wolność człowieka była (i jest) nie tylko wynikiem dominacji nad naturą, ale także wynikiem zawłaszczania wolności innych. Była (i jest) dawana i zdobywana, pozyskiwana i utrzymywana racjonalnie i etycznie, ale i podstępem, nieuczciwie, za wszelką cenę” (Czerepaniak-Walczak 2006, s. 17) [3]. Jak podkreśla autorka wolność nie zawsze jest wartością. Źle pojmowana może stać się antywartością.

Jan Paweł II wskazuje na granicę wolności, którą jest sumienie – prawe sumienie. „Być wolnym – pisze Ojciec Świąty – to móc i chcieć wybierać, to żyć zgodnie ze swym sumieniem” (ŚDP 1981 nr 5). Należy zwrócić uwagę na różne aspekty wolności.

Z kolei S. Nowosad i M. Wyrostkiewicz, dokonując analizy wolności w nauczaniu Jana Pawła II, podkreślają, że wolność jawi się dwuaspektowo – negatywnie jako „wolność od” (przymusów, zła; suwerenność, niezależność) i pozytywnie jako „wolność do” (dobrego działania). W prawdziwej wolności oba te aspekty muszą istnieć jednocześnie. Wartość ta nie jest ostateczną i nie stanowi celu istnienia osoby. Uznaje się ją za źródło do spełniania się człowieka, do osiągnięcia przez niego doskonałości, pełni bytu – stawania się bardziej obrazem Boga, który jest dobry (Mt 19, 17). Jako sens i cel wolności wskazuje się nieskrępowaną możliwość wybierania dobra, co najpełniej przejawia się w miłości (Nowosad, Wyrostkiewicz 2014, s. 587-588) [5]. Istotne więc znaczenie w objaśnianiu wolności odgrywa miłość.

Andrzej de Tchorzewski definiuje wolność jako „możliwość dokonywania przez niego wyborów, które można usprawiedliwić w oczach innych” (Tchorzewski 2008, s. 247) [9]. Podkreśla przy tym, że „Wybory te winny cechować się nieskrępowaniem, suwerennością, autonomią, które są wyznacznikami poszukiwania przez człowieka takich wartości jak prawda, dobro i piękno. Godność człowieka

zawsze wiąże się z jego wolnością, której nie przekracza i nie lekceważy, lecz czyni ją wolnością odpowiedzialną” (Tchorzewski 2008, s. 247) [9]. Autor wskazuje na cztery możliwe podejścia do nadawania pojęciu „wolność” jej znaczenia. Są nimi:

- „wolność jako brak przymusu – człowiek jest bytem autonomicznym, sam stanowi o sobie, decyduje za siebie; to optymistyczna wizja natury człowieka”(Tchorzewski 2008, s. 247);
- „wolność jako możliwość celów niesprzecznych z normami, zasadami moralnymi; to zespół sprawności człowieka i środków, jakimi on dysponuje, które pozwalają osiągać moralnie pozytywne cele”(Tchorzewski 2008, s. 247);
- „wolność jako władza nad sobą, człowiek jest autorem podejmowanych przez siebie decyzji, ale liczy się z ich realnymi ograniczeniami wynikającymi z praw i konieczności, jakie rządzą światem” (Tchorzewski 2008, s. 247) [9];
- „wolność jako wyzwolenie od ucisku, przemocy, a także jako stan bez grzechu (podejście eschatologiczne)”(Tchorzewski 2008, s.247) [9]. Da się tu zauważyć różne podejścia do pojęcia wolności, od liberalnego do eschatologicznego.

W kontekście pedagogicznym A. Tchorzewski ujmuje wolność na trzech poziomach:

- „utożsamiania ze spontanicznością i realizacją osobistych, rozumowo uzasadnianych pragnień wychowanka, ale wykluczającą niekorzystne skłonności i ograniczenia jego rozwoju fizycznego, psychicznego, intelektualnego i moralnego oraz duchowego;
- jako wyraz świadomości wychowanka w dokonywaniu samodzielnych wyborów działań oraz umiejętność antycypacji przyszłości, co świadczy o jego aktywnej postawie;
- jako realizację czegoś przez wychowanka zgodnie z jego wolą, która jest wyrazem zdeterminowania samego siebie poprzez osobiste wybory wartości, które są także uznawanymi przez inne osoby”(Tchorzewski 2008, s. 253) [9].

Podsumowując należy podkreślić, że wolność przynależna do wartości moralnych wiąże się nierozzerwalnie z odpowiedzialnością. Wychowanie do wolności odpowiedzialnej stanowi istotny cel i zadanie wychowania w edukacji wczesnoszkolnej. Wychowanie do wolności jako cel pracy wychowawczej na I etapie edukacyjnym. Wychowanie do wartości stanowi ważny element pracy wychowawczej na każdym etapie edukacyjnym. Jak podkreśla K. Chałas, S. Kowalczyk „Wychowanie ku wartościom sprowadza się do wspomaganie wychowanków w kreowaniu swojego życia według wartości oraz wspomaganie ich do animacji innych do urzeczywistniania właściwej hierarchii wartości: (Chałas, Kowalczyk 2006, s.125) [2]. Uczeń w wieku wczesnoszkolnym jest dopiero na początku swej drogi życiowej. Znajduje się również w początkowym

етапіе виховання ку wartościom, u podstaw którego znajduje się aktywność aksjologiczna wyrażająca się w poznaniu wartości, wartościowaniu, akceptowaniu, przeżywaniu, klaryfikacji, urzeczywistnianiu w aspekcie indywidualnym i społecznym (Chałas, Kowalczyk 2006, s 125) [2]. W kontekście tematu opracowania można postawić pytanie: Czy podstawa programowa dla I etapu edukacyjnego stwarza szansę wиховання ку wartości wolności?

Analiza podstawy programowej pozwala zauważyć, że zarówno wśród zadań jak i treści kształcenia w edukacji wczesnoszkolnej można odnaleźć takie, które (głównie w sposób pośredni) odnoszą się do wolności stwarzając tym samym szansę wиховання ку tej wartości.

Do zadań szkoły w zakresie edukacji wczesnoszkolnej należy między innymi:

- „planowa realizacja programu nauczania szanująca godność uczniów, ich naturalne indywidualne tempo rozwoju, wspierająca indywidualność, oryginalność, wzmacniająca poczucie wartości, zaspokajająca potrzebę poczucia sensu aktywności własnej i współdziałania w grupie;

- organizacja zajęć: umożliwiających poznanie wartości i norm społecznych, których źródłem jest rodzina, społeczność szkolna, społeczność lokalna i regionalna, naród, oraz rozwijanie zachowań wynikających z tych wartości, a możliwych do zrozumienia przez dziecko na danym etapie rozwoju,

- umożliwiających poznanie wartości i norm społecznych, których źródłem jest rodzina, społeczność szkolna, społeczność lokalna i regionalna, naród, oraz rozwijanie zachowań wynikających z tych wartości, a możliwych do zrozumienia przez dziecko na danym etapie rozwoju” (Dz.U. 2017 poz. 356) [6].

META TA ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Celem artykułu jest przeanalizuj i uzasadnienie klasyfikację wartości wolności przez uczniów w edukacji wczesnoszkolnej.

Zgodnie z celem określa się następujące **zadania** artykułu:

- wyjaśnić znaczenie pojęć "wartość wolności", "wolność" w kontekście zarysowanego problemu;

- teoretyczne uzasadnienie wartości wolności w podstawie programowej dla I etapu edukacyjnego i Rozumienie pojęcia wolność przez uczniów klas młodszych szkoły podstawowej.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Realizacja powyższych zadań, choć bezpośrednio nie odnoszą się one do wartości wolności, stwarza daje możliwość stwarzania takich sytuacji

wychowawczych, które będą przybliżać oraz umożliwiać przygotowanie dzieci do realizacji wartości wolności w swoim życiu. Takie szanse stwarza również realizacja treści z wybranych obszarów edukacyjnych w klasach I-III szkoły podstawowej. Analiza treści pozwala na stwierdzenie, że wartość wolności występuje rzadko w sposób bezpośredni w podstawie programowej, nie mniej można wśród nich odnaleźć takie, których realizacja pozwala nauczycielowi wychowywać do wartości wolności uczniów klas młodszych.

Tabela 1

Wartość wolności w podstawie programowej dla I etapu edukacyjnego

Lp.	Rodzaj edukacji	Treść zapisu odnosząca się do wartości wolności w sposób pośredni	Treść zapisu odnosząca się do wartości wolności w sposób bezpośredni
1	Edukacja społeczna	Wyjaśnia, iż wszyscy ludzie posiadają prawa i obowiązki, wymienia własne prawa i obowiązki, przestrzega ich i stosuje je w codziennym życiu; ocenia swoje postępowanie i innych osób, odnosząc się do poznanych wartości, takich jak: godność, honor, sprawiedliwość, obowiązkowość, odpowiedzialność, przyjaźń, życzliwość, umiar, powściągliwość, pomoc, zadośćuczynienie, przeproszenie, uznanie, uczciwość, wdzięczność oraz inne, respektowane przez środowisko szkolne	brak
2	Etyka	Ma świadomość, że jako człowiek posiada swoją niezbywalną godność oraz że wszystkie inne osoby posiadają taką godność; określa, co jest dobre, a co jest złe, w otaczającym go świecie i w świecie poznawanych tekstów oraz podaje uzasadnienie swojego zdania;	odkrywa wolność jako wartość przypisaną osobie, także osobie w jego wieku; dostrzega, że granice jego wolności wytycza godność i dobro innych osób, np. z kręgu rodziny, klasy, rówieśników

Opracowanie własne w oparciu o Podstawę programową do I etapu edukacyjnego (Dz. U. 2017 poz. 356) [6].

Głównymi obszarami edukacyjnymi zawierającymi odniesienia bezpośrednio lub pośrednio do wartości wolności są: edukacja społeczna i etyka. Należy jednak pamiętać, że wychowanie do wartości wolności może odbywać się na zajęciach z różnych obszarów edukacyjnych w klasach I–III, np. na edukacji

polonistycznej – poprzez dobór odpowiednich tekstów literackich, edukacji muzycznej – poprzez dobór piosenek do śpiewania, utworów do słuchania o charakterze wolnościowym i patriotycznym, edukacji plastycznej – poprzez eksponowanie dzieł sztuki związanych z wartością wolności jak również wykonywanie przez uczniów prac plastycznych o tematyce związanej z wartością wolności.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

W badaniach zastosowano ogólne zasady naukowe, które pomogły wyjaśnić pojęcia „wartość wolności”, „wolność”. W procesie badawczym zastosowano metody analizy i systematyzacji danych.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

Rozumienie wartości wolności przez dzieci w edukacji wczesnoszkolnej.

Na potrzeby opracowania do 58 uczniów klas III szkoły podstawowej skierowano pytanie, w jaki sposób rozumieją słowo wolność. Wypowiedzi uczniów ujęto w kategorie i przedstawiono w poniższej tabeli.

Tabela 2

Rozumienie pojęcia wolność przez uczniów klas młodszych szkoły podstawowej

Lp.	Określenia pojęcia „wolność”	N	%
1	Swoboda / swobodne wychodzenie z domu	22	37,93
2	Życie bez wojen	20	34,48
3	Wyjście z więzienia	8	13,79
4	Swobodne podejmowanie decyzji	6	10,34
5	Posiadanie własnych praw	5	8,62
6	Posiadanie czasu wolnego (wakacje, błogie lenistwo)	2	3,45
7	Możliwość wyjazdu i pracy za granicą	1	1,72
8	Równość wszystkich ludzi	1	1,72
9	Nie wiem	7	12,07

Wyniki nie sumują się do 100% ponieważ uczniowie wskazywali na więcej niż jedną kategorię

Z powyższych danych wynika, że badani uczniowie klas III najczęściej utożsamiają wolność ze swobodą poruszania się, wychodzenia z domu, możliwość spotkania się z przyjaciółmi oraz z życiem w świecie bez wojen. Część z uczniów rozumie wolność również jako braku jej ograniczania, np. poprzez więzienie. Dla sześciu z nich wolność kojarzy się ze swobodnym/ samodzielnym podejmowaniem decyzji. Natomiast siedmiu z badanych uczniów (co stanowi

ponad 12% badanych) nie potrafi określić znaczenia słowa wolność.

Analizując powyższe dane należy podkreślić, że badania zostały wykonane na początku maja 2022 r. Był to okres tuż po pandemii COVID-19, kiedy uczniowie po wielu miesiącach izolacji, nauki zdalnej mogli wrócić do szkoły, swobodnie spotykać się z przyjaciółmi, kolegami. Był to również czas wojny w Ukrainie, o której uczniowie słyszeli i czytali w mediach, na temat której rozmawiało się bardzo często w ich domach i szkole. Jest to czas kiedy spotykali rówieśników, którzy w obawie przed wojną przybyli do Polski.

Oto przykładowe wypowiedzi uczniów (pisownia oryginalna):

- Wolność jest wtedy, kiedy mogę iść sama do koleżanki.
- To jak mogę wreszcie wyjść w domu.
- Jak lekcje są w szkole a nie przed laptopem.
- Bieganie po parku, jeżdżenie na wycieczki.
- Wolność to skakanie w kaloszach po kałużach.
- Wolność to pokój, jak w Polsce nie ma wojny.
- Życie bez wojen na świecie.
- Żeby dzieci nie ginęły na wojnie.
- Jak nie ma nigdzie wojny i nie jeżdżą czołgi i nikt nie strzela do ludzi.

Uczniów klas młodszych poproszono również o zilustrowanie wolności. Rysunki potwierdziły swobodne wypowiedzi badanych uczniów. Poniżej zaprezentowano kilka wybranych rysunków uczniów w wieku wczesnoszkolnym.



Rysunek Ola l. 8



Rysunek Dagmara l. 8

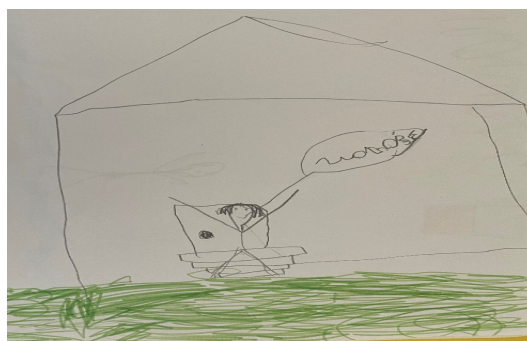
Klaryfikacja wartości wolności

Istotnym czynnikiem warunkującym osiągnięcia dzieci w wieku wczesnoszkolnym w zakresie wychowania do wartości wolności jest klaryfikacja tej wartości.

Jak wskazuje Piotr Oleś, system klaryfikacji wartości ma służyć ludziom w określaniu uznawanych i realizowanych przez siebie wartości, w dokonywaniu przez nich samodzielnych wyborów (Oleś 1983, s. 88) [4].



Rysunek Marysia l. 8



Rysunek Staś l. 7



Rysunek Przemek l. 8



Rysunek Kacper l. 7

W Encyklopedii aksjologii pedagogicznej klaryfikacja określana jest jako „refleksja nad wyborami podejmowanymi w codziennym życiu dokonywana pod kątem ich znaczenia i zgodności z celami i dążeniami życiowymi oraz osobistymi preferencjami, także pogłębienie świadomości ważnych dla jednostki wartości” (Laskowska, Oleś 2016, s. 478.) [4]. W kontekście tematu opracowania klaryfikacja wartości wolności jest czynnikiem warunkującym:

- uświadomienia sobie znaczenia wolności w życiu człowieka i społeczeństwa,
- kształtowania umiejętności cenięcia wartości wolności w wymiarze jednostkowym i globalnym,
- motywów zdobywania wiedzy o wartości wolności,
- umiejętności poszanowania wolności oraz rozważnego i odpowiedzialnego korzystania z niej (zarówno w odniesieniu do wolności do..., jak i wolności od...).

Autorzy klaryfikacji wartości podkreślają, że osoba / jednostka uświadamia sobie wartości w wyniku procesu wartościowania.

Proces ten przebiega w siedmiu podstawowych krokach:

- Wybieranie wolne – bez nacisku i przymusu ze strony autorytetów;
- Wybieranie z alternatyw – spośród wielu alternatywnych możliwości. Nie można dokonać wyboru jeśli osoba nie jest świadoma różnych możliwości. Im więcej możliwości wyboru, tym większe jest prawdopodobieństwo, że jednostka znajdzie odpowiednią dla siebie wartość (możliwość);
- Dokonywanie wyboru po rozważeniu konsekwencji każdej z możliwości. Wybór pod wpływem impulsu, chwili nie prowadzi do wartości;
- Akceptowanie, pozytywne ocenianie – wartości wynikają tylko z tych wyborów, które jednostka ceni, szanuje, z których jest zadowolona, które są według niej pozytywne i dobre;
- Uzgadnianie z wartościami innych ludzi – jeżeli jednostka dokonała samodzielnego, świadomego wyboru i jest dumna z tego wyboru, może podzielić się tym z innymi ludźmi. Jeśli człowiek wstydzi się swoich wyborów, jeśli nie chce aby ktokolwiek o tym wiedział, jeśli własny wybór porównaniu z postępowaniem innych ludzi ocenia negatywnie to znaczy, że u podłoża tego wyboru nie leży wartość;
- Działania zgodne z wyborem – jeżeli dana osoba uzna przed że coś jest dla niej wartością, to można przewidywać, że będzie ona podejmować działania i zachowania zgodne z tą wartością. Osoba, która wybrała wartość jest gotowa aby ją realizować, poświęca czas i energię po to, aby daną wartość wyrażać. Jeśli osoba mówi o czymś czego nie robi to nie jest to dla niej wartością;
- Powtarzanie określonych działań - jeżeli coś dla jednostki osiągnie poziom wartości to jest bardzo prawdopodobne, że będzie się to objawiać w różnych sytuacjach, zachowaniach i postępowaniach. Działania te będą powtarzane i ciągle realizowane ponieważ dana osoba to wybrała i ceni (Raths, Hermin, Simon 1978, s. 27–28).

Jak podkreśla P. Oleś „Proces wartościowania przebiegający według podanych siedmiu punktów jest najbardziej efektywny dla osiągnięcia systemu wartości. W ramach tego procesu dokonuje się klaryfikacja, czyli ujaśnianie wartości” (Oleś 1983, s. 91) [7]. Rolą systemu klaryfikacji wartości jest zwrócenie uwagi na poszczególne elementy składające się na proces wartościowania. dzięki klaryfikacji osoba jest świadoma dochodzenia do wartości, ich poszukiwania, odkrywania i realizowania (Oleś 1983, s. 91) [7].

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

W zakresie klaryfikacji wartości wolności przez dzieci w wieku wczesnoszkolnym istotne znaczenie odgrywa nauczyciel edukacji wczesnoszkolnej.

Jego zadaniem jest uczynić z klaryfikacji wartości zdrowia ważny cel pracy wychowawczo-dydaktycznej. Służą temu metody kształcenia, środki dydaktyczne, formy aktywności, które stwarzają szansę wyboru wartości wolności. Służą temu:

- Scenariusze zajęć lekcyjnych – służąca poznawaniu, preferowaniu oraz urzeczywistnieniu wartości wolności w swoim życiu;
- Karty pracy zawierające zadania problemowe o charakterze wolnościowym;
- Edukacja przez projekty – zarówno o charakterze indywidualnym, zespołowym jak i grupowym;
- Metody waloryzujące eksponujące wartości) oraz aktywizujące, np. burza mózgów, mapy myśli, wchodzenie w rolę.

Techniki klaryfikacji wartości, a w szczególności:

- Metoda zadawania pytań, dialogu polegająca na stawianiu pytań problemowych w sytuacjach codziennych w odniesieniu do wartości wolności;
- Myślenie z przyszłości – jest próbą zastanowienia, jak dana decyzja, wybór, forma aktywności może być widziana i oceniana w perspektywie czasu: za tydzień, za miesiąc, za rok...;
- Arkusze pytań pisemnych – są to zestawy pytań lub krótkie opisy sytuacji problemowych stwarzające możliwość ustosunkowania się do nich;
- Dyskusja – powinna być refleksyjna, dawać możliwość każdemu uczestnikowi wypowiedzenia się na temat w niej podjęty czyli na temat wolności jako wartości. (Laskowska, Oleś 2016), zarówno w kontekście historycznym jak i współczesnym, w odniesieniu do jednostki jak i całego społeczeństwa a także Europy i świata [4].

Perspektywy dalszych badań. Rodzina i szkoła to dwa najważniejsze środowiska życia i wychowania dziecka w młodszym wieku szkolnym. Stanowią one szczególne miejsce umożliwiające klaryfikację wartości przez dziecko w tym wieku. Zadaniem stojącym przed wychowawcami jest stworzenie takich sytuacji, w których dziecko będzie mogło poznać, przyjąć i urzeczywistniać wartości w swoim życiu budując własną lecz właściwą hierarchię wartości prowadzącą do pełni człowieczeństwa, w której wartość wolności zajmują poczytne, wysokie miejsce.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)


- [1] A. Biela, «Wolność», w *Encyklopedia aksjologii pedagogicznej*; K. Chałas, A. Maj, Red. Radom, Polska: POLWEN, 2014, s. 1335–1337.
- [2] K. Chałas, S. Kowalczyk, *Wychowanie ku wartościom narodowo-patriotycznym*. Radom-Kielce: Wydawnictwo Jedność, 2006.
- [3] M. Czerepaniak-Walczak, *Pedagogika emancypacyjna. Rozwój świadomości*

- krytycznej człowieka. Gdańsk, Polska: Wydawnictwo GWP, 2006.
- [4] A. Laskowska, P. Oleś, «Klaryfikacja wartości», w *Encyklopedia aksjologii pedagogicznej*; K. Chałas, A. Maj, Red. Radom, Polska: POLWEN, 2016, s. 478–482.
- [5] K. Nowosad, M. Wyrostkiewicz, «Wolność», w *Wielka encyklopedia nauczania Jana Pawła II, cz. I: Encyklopedia nauczania moralnego*; J. Nagórny, K. Jeżyna, Red. Radom, Polska: POLWEN, Radom, 2014.
- [6] Ministerstwo Edukacji Narodowej. (2017, Lut. 14). *Rozporządzenie poz. 356 «W sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej»*. [Zasób elektroniczny]. Dostępny: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20170000356>
- [7] P. Oleś, «System klaryfikacji wartości: założenia, zastosowanie, przegląd niektórych technik», *Roczniki Filozoficzne*, T. 31, nr 4, s. 87–105, 1983.
- [8] H. Skorowski, «Wolność», w *Wielka encyklopedia nauczania Jana Pawła II, cz. I: Encyklopedia nauczania moralnego*; J. Nagórny, K. Jeżyna, Red. Radom, Polska: POLWEN, 2014.
- [9] A. M. Tchorzewski, *Wstęp do teorii wychowania*. Kraków, Polska: WAM, 2008.
- [10] «Wolność», w *Słownik współczesnego języka polskiego*; B. Dunaj, Red. Warszawa, Polska: Wilga, 2001.
- [11] «Wolność», w *Encyklopedia powszechna PWN*; Warszawa, Polska: PWN, 1987.

КЛАСИФІКАЦІЯ ЦІННОСТЕЙ СВОБОДИ У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Dr Marta Buk-Cegiełka,

доцент кафедри дидактики, шкільної освіти та педевтології
Відділу соціальних наук Інституту педагогіки Католицького
університету у м. Люблін.
Республіка Польща.

 <https://orcid.org/0000-0002-0324-7418>
marta.buk-cegielka@kul.pl

Анотація. Прояснення цінностей розуміється як рефлексія зробленого в повсякденному житті вибору, зробленого з точки зору його значущості та відповідності життєвим цілям і прагненням, а також особистим уподобанням (П. Олесь) [7]. Це основна умова їх реалізації. Усвідомлення

цінностей розуміється як набуття таких установок, які в подальшому стають рисами особистості (К. Островська). Тож про особистість можна сказати: вільна, любляча, віруюча, відповідальна. Проведене нами дослідження дозволить наблизити цінність свободи та проблему щодо виховання почуття свободи, як однієї мети освітнього процесу у початковій школі. Також нами зроблена спроба показати систему з'ясування цінності свободи на першому освітньому етапі. Нами уточнено, що у роз'ясненні цінності свободи дітям молодшого шкільного віку важливу роль відіграє вчитель початкових класів. Його завдання полягає у тому щоб роз'яснити, що однією із цінностей свободи є здоров'я і це знову реалізація окремих аспектів освітнього процесу. Така робота досягається методами навчання, засобами навчання, формами діяльності, які створюють шанс вибору цінності свободи. Проаналізовано техніки роз'яснення цінностей, зокрема: метод постановки запитань, діалог, що полягає в постановці проблемних питань у повсякденних ситуаціях щодо цінності свободи; мислення про майбутнє – це спроба розглянути, як дане рішення впливає на вибір, форму діяльності та можливість оцінити в перспективі як час працює на людину, наприклад через тиждень, через місяць, через рік...; аркуші письмових запитань – це набори запитань або короткі описи проблемних ситуацій, які дають змогу відповісти на основні питання особистості; дискусія – має бути рефлексивною, даючи кожному учаснику можливість висловити свою думку щодо порушеної в ній теми, тобто щодо свободи як цінності. (Laskowska, Oleś 2016), як в історичному, так і в сучасному контексті, по відношенню до окремої людини та всього суспільства, а також світу в цілому. Підсумком дослідження стали рекомендації до навчальної практики.

Ключові слова: цінність свободи; свобода; дошкільна освіта; соціальне виховання; класифікація цінностей.

CLARIFICATION OF THE VALUES OF FREEDOM BY STUDENTS IN EARLY SCHOOL EDUCATION

Dr Marta Buk-Cegielka,

adiunkt Katedra Dydaktyki, Edukacji Szkolnej i Pedagogiki Wydział
Nauk Społecznych Instytut Pedagogiki Katolicki Uniwersytet
Lubelski Jana Pawła II.
Lublin, Polska.

 <https://orcid.org/0000-0002-0324-7418>
marta.buk-cegielka@kul.pl

Abstract. Clarification of values is understood as a reflection on the choices made in everyday life, made in terms of their importance and compliance with life goals and aspirations, as well as personal preferences (P. Oleś) [7]. It is the basic condition for their realization. The realization of values is understood as acquiring such attitudes that they become personality traits (K. Ostrowska). So we can say about a man: a free, loving, believing, responsible man. The study will approximate the value of freedom and raise issues related to upbringing to freedom as the goal of educational and didactic work. An attempt will also be made to show the system of clarifying the value of freedom at the first educational stage. In terms of clarifying the value of freedom by children in early school age, the early childhood education teacher plays an important role. Its task is to make the clarification of the value of health an important goal of educational and didactic work. This is achieved by teaching methods, teaching aids, and forms of activity that create a chance to choose the value of freedom. Techniques of value clarification, in particular: The method of asking questions, dialogue consisting in asking problematic questions in everyday situations in relation to the value of freedom; Thinking from the future – is an attempt to consider how a given decision, choice, form of activity can be seen and evaluated in the perspective of time : in a week, in a month, in a year...; Sheets of written questions – these are sets of questions or short descriptions of problem situations that make it possible to respond to them; Discussion – it should be reflective, giving each participant the opportunity to express their opinion on the subject raised in it, i.e. on freedom as a value. (Laskowska, Oleś 2016), both in the historical and contemporary context, in relation to the individual and the whole society, as well as Europe and the world. The conclusion of the study will be indications and recommendations for educational practice. Tasks for teachers will be indicated, the aim of which will be to clarify the value of freedom.

Key words: value of freedom; value clarification; early childhood education; social education; value clarification techniques.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] A. Biela, «Freedom», in Encyclopedia of Pedagogical Axiology; K. Chałas, A. Maj, eds. Radom, Poland: POLWEN, 2014, pp. 1335–1337.
- [2] K. Chałas, S. Kowalczyk, Education towards national and patriotic values. Radom-Kielce: Unity Publishing House, 2006.

- [3] M. Czerepaniak-Walczak, *Emancipation Pedagogy. The development of human critical awareness*. Gdańsk, Poland: GWP Publishing House, 2006.
- [4] A. Laskowska, P. Oleś, «Clarification of values», in *Encyclopaedia of Pedagogical Axiology*; K. Chalas, A. Maj, eds. Radom, Poland: POLWEN, 2016, pp. 478–482.
- [5] K. Nowosad, M. Wyrostkiewicz, «Freedom», in *The Great Encyclopedia of the Teachings of John Paul II, Part. I: Encyclopedia of Moral Teaching*; J. Nagórny, K. Jeżyna, ed. Radom, Poland: POLWEN, Radom, 2014.
- [6] Ministry of Education. (2017, Feb. 14). Regulation item 356 "On the core curriculum for pre-school education and the core curriculum for general education for primary schools, including for students with moderate or severe intellectual disabilities, general education for a 1st degree industry school, general education for a special school preparing for work and general education for post-secondary school». [Electronic resource]. Available: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20170000356>
- [7] P. Oleś, «Value Clarification System: assumptions, application, review of some techniques», *Annals of Philosophy*, Vol. 31, No. 4, pp. 87–105, 1983.
- [8] H. Skorowski, "Freedom", in *The Great Encyclopedia of the Teachings of John Paul II, Part. I: Encyclopedia of Moral Teaching*; J. Nagórny, K. Jeżyna, ed. Radom, Poland: POLWEN, 2014.
- [9] A. M. Tchorzewski, *Introduction to the theory of education*. Krakow, Poland: WAM, 2008.
- [10] «Freedom», in *Dictionary of Modern Polish*; B. Danube, ed. Warsaw, Poland: Wilga, 2001.
- [11] "Freedom", in the *PWN Universal Encyclopedia*; Warsaw, Poland: PWN, 1987.

*Стаття надійшла до редакції
03 січня 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23\(52\)-38-51](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-38-51)
УДК 37.013.42+378+613.87

Волярська Олена Станіславівна,
доктор педагогічних наук, доцент,
науковий співробітник кафедри педагогіки та андрагогіки
філософського факультету університету Коменського.
Братислава, Словаччина.

 <https://orcid.org/0000-0002-6812-1154>
olena.voliarska@uniba.sk

Муранова Наталля Петрівна,
доктор педагогічних наук, професор,
проректор з науково-педагогічної,
освітньої роботи та міжнародних зв'язків,
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0003-1527-0989>
muranovanp@uem.edu.ua

РОЗВИТОК МЕДИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ДОРΟΣЛИХ НА ПРИКЛАДІ ПРОЄКТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УНІВЕРСИТЕТУ ТРЕТЬОГО ВІКУ У СЛОВАЧЧИНІ

Анотація. У статті теоретично обґрунтовано ролі неформальної освіти щодо розвитку медичної компетентності осіб похилого віку цільової категорії «вимушені переселенці». Завданнями дослідження є опис функціонування Університету третього віку для вимушених переселенців у гуманітарному центрі Словаччини та визначення тенденцій розвитку медичної компетентності осіб похилого віку. Розкрито особливості створення Університету третього віку для українських вимушених переселенців похилого віку у Словаччині. Проаналізовано освітній процес у цьому закладі неформальної освіти, охарактеризовано тематику навчальних модулів. З'ясовано, що діяльність Університету третього віку зумовлена поєднанням виконання двох проєктів: проєкту VEGA Міністерства освіти, науки, досліджень і спорту Словацької Республіки № 1/0293/21 «Освіта для здоров'я дорослого населення» (2022–2023) і проєкту «Соціально-психологічна допомога дітям і дорослим» незалежного громадського об'єднання «Ліга психічного здоров'я» («Liga za duševné zdravie» м. Братислава, Словаччина). Доведено, що впровадження заходів із

розвитку медичної компетентності осіб похилого віку сприяє розробці та оприлюдненню інформацію щодо здоров'я населення під час масштабних негативних подій у суспільстві. Виокремлено тенденції розвитку медичної компетентності такої категорії дорослих як особи похилого віку: розроблення спеціальних стратегій розвитку медичної компетентності у системі охорони здоров'я; впровадження основ медичної грамотності у якості навчальних курсів у закладах неформальної освіти дорослих; сприяння підтримці цифрової грамотності осіб похилого віку. До подальших досліджень віднесено розроблення концепції і моделювання діяльності Університетів третього віку для вимушених переселенців до України, а також вивчення ідей перспективного досвіду європейських країн із функціонування цих освітніх інституцій для дорослого населення.

Ключові слова: медична компетентність; неформальна освіта дорослих; проект; проектна діяльність; тенденція; університет третього віку.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. У сучасному світі медична компетентність як грамотність з питань здоров'я, є однією з провідних характеристик в оцінці стратегій подовження життя і поліпшення здоров'я громадян.

В Україні відповідно до міжнародних документів на державному рівні розпочато підготовку навчальних матеріалів щодо здорового способу життя та профілактики захворювань серед населення в контексті розвитку його медичної компетентності. В умовах пандемії COVID-19 розвивається інформування пацієнтів про фактори ризику, їх виявлення та можливу корекцію на всіх рівнях надання медичної допомоги. Також передбачено запровадження тематичного навчання у системі підвищення кваліфікації для лікарів та медичних працівників, які працюють на рівні первинної медичної допомоги. Проте, проблемі дослідження медичної компетентності такої категорії дорослого населення як особи похилого віку не приділено значної уваги.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що зараз країни Європейського Союзу пропонують багато проектів із реалізації заходів у сфері неформальної освіти дорослих. Серед можливих шляхів участі у таких заходах увагу привертає проектна діяльність освітян. Саме така форма діяльності дозволяє забезпечити досягнення гарантованих результатів за умов існуючих проблем та обмеженості різноманітних ресурсів.

Разом із тим свого опрацювання потребує проблема дослідження

напрямів удосконалення медичної компетентності дорослих в закладах неформальної освіти дорослих не лише на рівні проектування, а й на рівні реалізації спроектованого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні проблеми формування і розвитку різних компетентностей дорослого населення в умовах формальної і неформальної освіти дорослих висвітлювали українські вчені: О. Аніщенко, М. Кириченко, Л. Лук'янова, Н. Ничкало, Т. Сорочан та ін. Так особливого значення у системі неформальної освіти в період карантинних обмежень науковці приділяли поширенню інноваційних форм професійного розвитку на основі цифрових технологій [1].

Питанням дослідження медичної компетентності (грамотності в питаннях здоров'я) присвячено наукові праці зарубіжних науковців: Ю. Матулчіка, Л. Пааккарі та О. Пааккарі, К. Соренсена та ін. Узагальнення цих праць дозволило констатувати, що в умовах глобалізаційних процесів грамотність з питань здоров'я стає одним з основних компонентів культури людини, а результативність запроваджуваних країнами підходів до боротьби з основними загрозами здоров'ю залежить від рівня освіченості, поінформованості різних категорій дорослого населення.

Дослідженню проектної діяльності, впровадженню методу проектів в останні роки приділено увагу в дослідженнях О. Купенко, Л. Романовської та ін. Науковцями доведено, що досвід впровадження проектної діяльності включає не лише розроблення проектів, а умови їх реалізації і стан впровадження. Наприклад, О. Купенко зазначає, що проектну діяльність слід розуміти як діяльність, «яка починається зі створення певного образу майбутнього для власного «Я», що забезпечує необхідні переваги порівняно з ситуацією без проекту, і є можливим за наявних вмінь і ресурсів» [2, с. 49].

Відзначаючи вагомий внесок зарубіжних й українських дослідників у вивченні різних аспектів проблеми розвитку медичної компетентності дорослого населення, слід зазначити, що питання її підвищення в умовах Університетів третього віку для осіб похилого віку розглянуто недостатньо. Отже зараз існує актуальна потреба в їх визначенні, аналізі й прогнозуванні.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні ролі неформальної освіти щодо розвитку медичної компетентності осіб похилого віку цільової категорії «вимушені переселенці».

Завданнями дослідження є: 1) описання досвіду функціонування Університету третього віку для вимушених переселенців у гуманітарному

центрі Словаччини; 2) визначення тенденцій розвитку медичної компетентності такої категорії дорослих як особи похилого віку.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

У Словаччині впродовж 2022–2023 років проводилося експериментальне дослідження за проектом VEGA Міністерства освіти, науки, досліджень і спорту Словацької Республіки № 1/0293/21 «Освіта для здоров'я дорослого населення» (2022–2023) представниками кафедри педагогіки та андрагогіки філософського факультету Університету Коменського в Братиславі. З цим факультетом у межах міжнародного співробітництва у червні 2022 року керівництвом Державним вищим навчальним закладом «Університет менеджменту освіти» Національної академії педагогічних наук України було укладено Меморандум про співпрацю. Взаємодія наукових кадрів закладів вищої освіти двох країн дозволила розробити науково-методичне забезпечення для діяльності Університетів третього віку. Створення і фінансування у Словаччині Університету третього віку для вимушених переселенців з України стало можливим завдяки проектній діяльності незалежного громадського об'єднання «Ліга психічного здоров'я» («Liga za duševné zdravie» м. Братислава, Словацька Республіка).

Розгляд зазначеної проблеми розпочнемо із розуміння основного поняття «медична компетентність». Ю. Матульчік, досліджуючи медичну компетентність дорослих громадян німецькомовних країн, зокрема Австрії і Німеччини, відзначає, що ця компетентність характеризує орієнтацію дорослого на здоров'я на відміну від орієнтації на хворобу, на збереження власного здоров'я [4]. Цікавим є той факт, що провідні австрійські та німецькі науковці приділяють значну увагу визначенню взаємозв'язку між грамотністю в питаннях здоров'я, здоров'язбережувальною компетентністю та поведінкою дорослої особи.

З точки зору К. Соренсена і Х. Бранда [6] медична компетентність формується під впливом різноманітних чинників: впливу родини, громади, досвіду особистості, отриманого впродовж усього життя, знань, навичок, компетенцій, набутих безпосередньої в освітніх процесах. Науковцями доведено, що ця компетентність характеризує якість дорослих отримувати, розуміти, усвідомлювати та оцінювати інформацію про здоров'я.

Медична компетентність стосується здатності дорослого, зокрема особи похилого віку, справлятися зі складними вимогами щодо підтримки й

відновлення власного здоров'я в сучасних складних умовах. У контексті нашого дослідження розвиток медичної компетентності дорослого населення розуміємо як динаміку інформованості дорослого про умови, форми, методи, засоби збереження, підтримки, відновлення власного здоров'я.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

У процесі виконання дослідження було використано комплекс теоретичних методів: аналіз нормативних документів, андрагогічної та психолого-педагогічної літератури; узагальнення, порівняння, систематизація результатів опрацьованих джерел. Також використано емпіричні методи: включене спостереження; діагностування за тестом Спілбергера-Ханіна у модифікації Ю. Ханіна.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

У межах проєкту «Соціально-психологічна допомога дітям і дорослим» за ініціативою незалежного громадського об'єднання «Ліга психічного здоров'я» був створений Університет третього віку «Надвечір'я» для вимушених переселенців похилого віку з України у гуманітарному центрі у м. Габчиково (Трнавський край, Словацька Республіка).

Функціонуючий Університет третього віку (далі УТВ) – це інноваційна освітньо-психологічна інституція для окремої категорії дорослих, яка має на меті впровадження та практичну реалізацію принципу освіти впродовж усього життя. Діяльність УТВ побудована на міждисциплінарному, особистісно орієнтованому й інтеграційному методологічних підходах та принципах довіри, толерантного відношення, взаємодопомоги до осіб похилого віку, які є соціально активними.

Метою функціонування цієї інституції є надання психологічної допомоги українським вимушеним переселенцям у формі психологічної едукації. Завданнями УТВ було: 1) надання особам похилого віку індивідуальних і групових психологічних консультацій з метою стабілізації їхнього психоемоційного стану; 2) діагностування і розвиток їхні особистих здібностей та адаптаційних навичок з метою адаптації до умов соціальної депривації; 3) створення сприятливого соціально-психологічного клімату для осіб похилого віку та членів їх родин з метою зниження тривожності і стресового стану; 4) підтримка готовності до навчання старшого покоління з метою сприяння їхньої ресоціалізації.

Навчальний курс в УТВ містив три навчальних модуля, тривалістю по три місяця.

Освітній процес за першим навчальним модулем «Психічне здоров'я» тривав із червня по вересень 2022 року в період існування воєнного стану в Україні і складав 42 академічних години (далі – а.г.). До цього модулі увійшли такі навчальні програми: «Психічне здоров'я особистості» (10 а.г.), «Розвиток когнітивної сфери особи літнього віку» (18 а.г.), «Історія Словаччини» (10 а.г.). Захист випускної роботи (2 а.г.). Тематика занять була наступна: «Психосоматика і психогімнастика», «Особистість та її психічне здоров'я», «Емоційний стан особистості», «Стрес і засоби його подолання». Було проведено практикуми з розвитку пом'яті, мислення осіб похилого віку.

Важливо підкреслити, що УТВ функціонував у Трнавському краї, тому на заняттях було приділено увагу історії Словаччини. У кінці навчального модуля було проведено випуск слухачів та отримання ними сертифікату.

На початку надання послуг із психологічної допомоги фахівцями було проведено діагностування осіб похилого віку за тестом Спілбергера-Ханіна у модифікації Ю. Ханіна (1976 р.), який належить до методик, за допомогою яких досліджують психологічний феномен тривожності. У осіб похилого віку було встановлено ситуативну і особистісну тривожність. У всіх без винятку опитаних визначено високий рівень тривожності, яка корелює з наявністю невротичного конфлікту, з емоційними і невротичними зривами та з психосоматичними захворюваннями.

Форми і методи роботи команди фахівців на першому навчальному модулі: діагностування, бесіди; індивідуальні, парні, групові консультації; вправи з арт-терапії, трудотерапія.

Упродовж першого навчального модуля в УТВ досягнуто такі результати: 1) позитивні: створено сприятливий психологічний клімат гармонійного і толерантного спілкування осіб похилого віку на заняттях; здійснено перші етапи соціально-психологічної адаптації та стабілізації емоційних станів осіб похилого віку до існування в локальному соціальному середовищі; проаналізовано та вирішено конфлікти у родинах учасників УТВ; впроваджено інтегративні заняття для осіб похилого віку з дітьми в самому гуманітарному центрі, що сприяло взаєморозумінню двох поколінь; 2) негативні: у наявності була відсутність системної терапії у парних та індивідуальних консультаціях з особами похилого віку; спостерігалось виникнення конфліктів серед учасників під час проведення занять.

Цікавим також є виокремлений напрям культурно-психологічного спілкування осіб похилого віку в УТВ. Команда фахівців 01 жовтня 2022 року привітала учасників УТВ «Надвечір'я» з Міжнародним днем осіб

похилого віку. Для слухачів та їхніх родин була організована екскурсія у столицю Словаччини м. Братиславу «Не перше randevu з Братиславою», де вони ознайомились з історією міста, здійснили прогулянку історичними кварталами Старого міста, оглянули Середньовічні ворота XIII століття і побачили відреставровану скульптуру Святого Михаїла, який вбиває Дракона, відвідали собор Святого Мартіна. За горнятком кави на головній площі міста біля Старої ратуши і фонтану Роланда учасники екскурсії обговорили побачене.

Другий навчальний модуль «Практична психологія» тривав із вересня по грудень 2022 року і склав 60 а.г. До складу цього модулю увійшли такі навчальні програми: «Юнгіанська казкотерапія для дорослих» (10 а.г.), «Психологічні зустрічі» (12 а.г.), «Психологія конфліктів» (20 а.г.), Психологічні тренінги для осіб похилого віку (14 а.г.). Захист випускової роботи (2 а.г.), вручення сертифікатів (2 а.г.). Тематика занять: «Архетипи», «Казка-дослідження сенсу життя», «Психологія і відомі казки», «Практикум з казкотерапії», «Зустріч з особистісною психотравмою», «Психологія і сімейні історії», «Реконструкція особистісної і сімейної історії», «Причини появи конфліктів», «Типи конфліктів», «Характеристика внутрішньо-особистого конфлікту», «Міжособистісні конфлікти», «Стратегії поведінки особистості в конфліктах». Також було організовано й проведено комплекс соціально-психологічні тренінги для осіб похилого віку: тренінг релаксації, тренінг асертивності, тренінг з подолання конфліктів, тренінг соціальних умінь.

Важливим є те, що впродовж півроку системних занять стала виокремлюватись концепція міжпоколінського програмування, тобто створення таких програм та проведення таких інтегрованих занять, які розширювали співпрацю, взаємодію, а також сприяли обміну знаннями та навичками між двома поколіннями, що знаходяться на протилежних кінцях людського життя: дітьми та особами похилого віку. Така співпраця дала дітям зразки для наслідування, допомогла їм набути нових комунікацій, сприяла розвитку емоційного інтелекту, а також появі таких якостей, як повага та співчуття. Для осіб похилого віку спілкування з дітьми стало важливим джерелом життєвої енергії: під час інтегрованих занять спостерігали зменшення проявів соціальної ізоляції, підвищення у дорослих суб'єктивної оцінки особистого благополуччя.

Інтегровані заняття осіб похилого віку і дітей молодшого шкільного віку – це, на нашу думку, ідеальний майданчик для взаємодії поколінь.

Форми і методи роботи команди фахівців на другому навчальному

модулі: групові інтегровані заняття, групи підтримки, психологічне консультування, соціально-психологічні тренінги.

За результатами діяльності фахівців з особами третього віку упродовж другого навчального модулю було досягнуто стабілізацію їхніх емоційних станів і розвинуто творчі здібності. Варто відмітити також популяризацію психологічних технік допомоги, проведення окремих заходів з інтеграції осіб похилого віку до активного життя в умовах іншомовного суспільства і підвищення їхньої медичної компетентності.

Кількість занять третього навчального модуля «Психоемоційна підтримка: Готуємось до майбутнього!» склала по 4 а.г. Термін проведення: з січня по березень 2023 року. До модулю увійшла одна навчальна програма: «Психологічна допомога» (48 а.г.). Теми, які вивчали люди похилого віку у межах цього модулю: «Базові навички турботи про себе та оточуючих», «Психологічна аптечка допомоги», «Постравматичний стресовий розлад: прояв і подолання», «Психологічна допомога при панічних атаках», «Депресія і серцеві захворювання», «Антистресові психотехнології». За традицією після завершення навчального модулю слухачі отримали сертифікат.

Цікавим є те, що на початок третього навчального модулю розширилась організаційна структура та оновилося змістове наповнення діяльності УТВ (див. рис.):

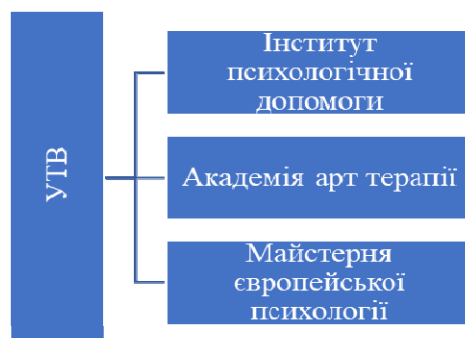


Рис. Організаційна структура Університету третього віку для вимушених переселенців у м. Габчико, Словацька Республіка

Охарактеризуємо складові УТВ. Інститут психологічної допомоги (заняття 2 рази на тиждень по 4 а.г.).

Мета: ознайомлення осіб похилого віку з теорією і практикою психологічної допомоги.

Завдання: 1) проведення занять із тематики психічного здоров'я особистості; 2) розвиток практичних компетенцій з надання соціально-психологічної підтримки і подолання наслідків психотравми; 3) стабілізація емоційного стану осіб похилого віку.

Напрями діяльності: психологічна просвіта, соціально-психологічний супровід, бібліотерапія, проведення психологічного кіноклубу.

Академія арт-терапії (2 рази на тиждень по 4 а.г.). Мета: розвиток у осіб похилого віку творчих здібностей засобами арт-терапевтичної роботи.

Завдання: 1) створення сприятливих умов для розвитку та реалізації особистісних творчих потреб осіб похилого віку; 2) навчання осіб похилого віку опрацьовувати негативні емоції, формувати стресостійкість через опанування арт-терапевтичних технік.

Напрями діяльності: вокалотерапія, музикотерапія, танцювальна психокорекція.

Майстерня європейської психології (2 рази на тиждень по 4 а.г.)

Мета: використання європейських практик з метою створення системи психологічної реабілітації осіб похилого віку в умовах локального соціального середовища.

Завдання: 1) підготовка осіб похилого віку до поглибленого знання та розуміння психологічних складових перебігу відновлення, компенсації, адаптації психіки до нових соціальних умов; 2) відновлення зв'язку з повсякденним життям.

Напрями діяльності: психотерапія (комплекс проведення індивідуальних і групових занять, метою яких є усунення психологічних, нервових і психологічних розладів); проведення європейських реабілітаційних програм із вимушеними переселенцями (заходи зі сприяння активізації ресурсів кожної особи похилого віку, культурно-дозвіллева та екскурсійна діяльність).

В узагальненому сенсі діяльність УТВ було спрямовано на підтримку, відновлення і збереження фізичного і психічного здоров'я осіб похилого віку, на їх когнітивний розвиток і формування творчих здібностей. У ході проведення занять обов'язково було приділено увагу методам і засобам неформальної освіти дорослих щодо підвищення медичної компетентності осіб похилого віку.

Спостереження за поведінкою осіб похилого віку під час занять, аналіз результатів діяльності УТВ дозволили визначити, що медична компетентність як освіченість в питаннях збереження і підтримки здоров'я відбивається на здатності людей отримувати, розуміти й оцінювати навчальну інформацію.

Таким чином, необхідно на державному рівні визнати суспільну користь діяльності освітніх інституцій неформальної освіти для дорослого населення щодо розвитку медичної компетентності осіб похилого віку та реалізувати масштабні і цілеспрямовані заходи, щодо надання психологічної допомоги цій категорії дорослого населення.

Використовуючи прогностичні ідеї зарубіжних науковців [3], [4], [5], виокремимо тенденції розвитку медичної компетентності такої категорії дорослих як особи похилого віку: 1) розроблення спеціальних стратегій розвитку медичної компетентності у системі охорони здоров'я; 2) впровадження основ медичної грамотності у якості навчальних курсів у закладах неформальної освіти дорослих (наприклад, УТВ); 3) сприяння підтримці цифрової грамотності осіб похилого віку.

Також слід приділити увагу розгляду перспективних тенденцій розвитку медичної компетентності осіб похилого віку у контексті демонстрації гендерно-нерівноправних відношень у засобах масової інформації і рекламних заходах щодо розуміння грамотності у питаннях здоров'я чоловіків і жінок, розповсюдження чоловічого/жіночого розуміння підтримки й збереження здоров'я.

Нами узагальнено рекомендації з розвитку медичної компетентності осіб похилого віку на трьох рівнях: державному, регіональному та на рівні інституцій і закладів систем охорони здоров'я та освіти.

На державному рівні, враховуючи важливість для суспільства медичної компетентності осіб похилого віку, має бути забезпечення формування та впровадження політики підвищення її рівня серед цієї категорії дорослого населення, передбачивши належне фінансування, організацію проєктів, спрямованих на її розвиток. Також необхідна спільна діяльність між інституціями Міністерства охорони здоров'я і Міністерства освіти і науки, що є особливо важливим для організації інформаційної політики, складання освітньо-методичних матеріалів, інформування населення, розробки освітніх програм та тренінгів для фахівців, що працюють з дорослим населенням.

В якості інструментів державної політики пропонуємо широке поширення просвітницької роботи з особами похилого віку: висвітлення питань в засобах масової інформації, на офіційних сторінках медичних закладів, у соціальних мережах, розширення доступу фізичних осіб до спеціалізованих Інтернет-порталів для пацієнтів, консультування та навчальні програми в громадах та університетах третього віку.

На регіональному рівні необхідно розповсюджувати та оприлюднювати

теоретичну і практичну інформацію про сферу здоров'я та її особливості; доводити до широкого загалу існуючі можливості щодо попередження захворювань серед дорослого населення; інформувати осіб похилого віку про права та обмеження для громадян у сфері охорони здоров'я.

На рівні інституцій і закладів зі сфери охорони здоров'я та освіти необхідно розширяти спектр надання освітніх послуг щодо збереження, підтримки, відновлення здоров'я осіб похилого віку. На цьому рівні слід приділити увагу неформальній освіті дорослих. У сучасних умовах різного роду обмежень вважаємо за перспективний напрям підвищення медичної компетентності осіб похилого віку за допомогою неформальної освіти дорослих.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

У результаті теоретичного аналізу встановлено, що досвід Університету третього віку у гуманітарному центрі Словаччини є достатньо актуальним. Упровадження заходів з розвитку медичної компетентності осіб похилого віку сприяє розробці та оприлюднювати інформацію щодо здоров'я населення. Доведено, що у сучасному суспільстві зростає роль неформальної освіти для дорослого населення. В умовах такої освіти слід підвищувати й розвивати медичну компетентність осіб похилого віку як вразливої категорії дорослого населення. Визначені тенденції розвитку медичної компетентності осіб похилого віку, свідчать про те, що в умовах глобалізаційних змін грамотність (обізнаність) із питань здоров'я стає одним з основних компонентів образу життя. Результативність запроваджуваних підходів до збереження, відновлення здоров'я, боротьби з основними загрозами здоров'ю залежить від рівня поінформованості населення.

Перспективи подальших досліджень. Представлені результати досліджень є початковою ланкою у розробленні концепції і моделюванні діяльності Університетів третього віку для вимушених переселенців (тимчасово переміщених осіб) в Україні. У перспективі вважаємо за необхідне дослідити досвід європейських країн із функціонування таких освітніх інституцій для дорослого населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] М. Кириченко, Т. Сорочан, Л. Карташова, Л. Оліфіра, «Професійний розвиток педагогів у системі формальної й неформальної післядипломної освіти в період карантинних обмежень», *Вісник*


післядипломної освіти. Серія «Педагогічні науки», Вип. 18(47), с. 46–65, 2021. [https://doi.org/10.32405/2218-7650-2021-18\(47\)-46-65](https://doi.org/10.32405/2218-7650-2021-18(47)-46-65)

- [2] О. В. Купенко, «Педагогічна селфпроектна технологія в процесі формування проєктної компетентності майбутніх бакалаврів соціальної роботи», *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, № VIII(94), is. 236, pp. 48–51, 2020.
- [3] A. Bozkurt, R. C. Sharma, «Emergency remote teaching in a time of global crisis due to Corona Virus pandemic», *Asian Journal of Distance Education*, Vol. 15, № 1, pp. i–vi, 2020. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3778083>
- [4] J. Matulchik, «Ponímanie zdravia, zdravotnej gramotnosti a edukácie k zdraviu dospelých v nemecky hovoriacich krajinách», *Естетика і етика педагогічної дії*, Вип. 25, с. 50–61, 2022. <https://doi.org/10.33989/2226-4051.2022.25.256649>
- [5] L. Paakkari, O. Paakkari, «Health literacy as a learning outcome in schools», *Health Education*, Vol. 112, № 2, p. 133–152, 2012.
- [6] K. Sorensen, H. Brand, «Health literacy lost in translations? Introducing the European Health Literacy Glossary», *Health Promotion International*, Vol. 29, is. 4, p. 634–644, 2014. <https://doi.org/10.1093/heapro/dat013>

DEVELOPMENT OF MEDICAL COMPETENCE OF ADULTS ON THE EXAMPLE OF THE PROJECT ACTIVITY OF THE THIRD AGE UNIVERSITY IN SLOVAKIA

Olena Voliarska,

Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Department of Pedagogy and Andragogy
Philosophical Faculty Comenius University in Bratislava.
Bratislava, Slovak Republic.

 <https://orcid.org/0000-0002-6812-1154>
olena.voliarska@uniba.sk

Nataliia Muranova,

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Vice-rector for scientific and education work
and international relations
SIHE «University of Educational Management».
Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0003-1527-0989>
muranovanp@uem.edu.ua

Abstract. The article offers a theoretical reasoning for the role of non-formal education in the development of medical competence of the elderly

in "refugee" target category. The objectives of the study are to describe the functioning of the third age university for refugees in Slovakian humanitarian center and to determine the trends in the development of medical competence of the elderly. The peculiarities of creation of a third age university for elderly Ukrainian refugees in Slovakia are revealed. The educational process in this institution of non-formal education was analyzed, the subjects of the educational modules were characterized. It was found that the activity of the third age university is due to the combination of the implementation of two projects: the VEGA Project of the Ministry of Education, Science, Research and Sports of the Slovak Republic No 1/0293/21 "Education for Adult Population Health" (2022–2023) and "Social and Psychological Assistance for Children and Adults" Project of the independent public association "League for Mental Health" ("Liga za Zuzlené Zdravie" of Bratislava, Slovakia). It has been proven that the implementation of measures to develop medical competence of the elderly contributes to the development and spreading information on the health of the population during large-scale negative events in society. The following trends in the development of medical competence of the elderly as a category of adults are specified: working-out special strategies for the development of medical competence in health care system; introducing the basics of medical literacy as training courses in non-formal adult educational institutions; promoting digital literacy of the elderly. Further research includes developing concept and modeling the activities of the third age universities for IDPs in Ukraine, as well as research on ideas of the promising European experience in the functioning of these educational institutions for the adult population.

Keywords: medical competence; non-formal adult education; project; project activity; trend; third age university.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] M. Kyrychenko, T. Sorochan, L. Kartashova, L. Olifira, «Profesiinyi rozvytok pedahohiv u systemi formalnoi y neformalnoi pisliadyplomnoi osvity v period karantynnykh obmezhen», *Visnyk pisliadyplomnoi osvity. Seriia «Pedahohichni nauky»*, Vyp. 18(47), s 46–65, 2021.
[https://doi.org/10.32405/2218-7650-2021-18\(47\)-46-65](https://doi.org/10.32405/2218-7650-2021-18(47)-46-65)
- [2] O V. Kuppenko, «Pedahohichna selfproiektna tekhnolohiia v protsesi formuvannia proiektnoi kompetentnosti maibutnikh bakalavriv sotsialnoi roboty», *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and*

Psychology, № VIII(94), Is. 236, pp. 48–51, 2020.

- [3] A. Bozkurt, R. C. Sharma, «Emergency remote teaching in a time of global crisis due to Corona Virus pandemic», *Asian Journal of Distance Education*, Vol. 15, № 1, pp. i–vi, 2020. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3778083>
- [4] J. Matulchik, «Ponímanie zdravia, zdravotnej gramotnosti a edukácie k zdraviu dospelých v nemecky hovoriacich krajinách», *Estetika i etyka pedahohichnoi dii*, Vyp. 25, s. 50–61, 2022. <https://doi.org/10.33989/2226-4051.2022.25.256649>
- [5] L. Paakkari, O. Paakkari, «Health literacy as a learning outcome in schools», *Health Education*, Vol. 112, № 2, p. 133–152, 2012.
- [6] K. Sorensen, H. Brand, «Health literacy lost in translations? Introducing the European Health Literacy Glossary», *Health Promotion International*, Vol. 29, Is. 4, p. 634–644, 2014. <https://doi.org/10.1093/heapro/dat013>

*Стаття надійшла до редакції
07 жовтня 2022 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23\(52\)-52-64](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-52-64)
UDC 378.018.43+377.4

Sevinj Eylazova,

Candidate for the degree PhD, Baku Slavic University;
Teacher of Azerbaijan State Pedagogical College under
Azerbaijan State Pedagogical University.
Baku, Azerbaijan.

 <https://orcid.org/0000-0002-3632-8089>
sevinc.eylazova.00@mail.ru

ROLE OF AND BENEFITS OF USING INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN IMPROVING THE QUALITY OF THE «PEDAGOGY» COURSE IN PEDAGOGICALLY ORIENTED EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract. The effective use of information and communication technologies in the teaching process is accepted as an important factor in achieving effective results. In the process of online education introduced in connection with the COVID-19 pandemic, this was of particular importance. The widespread use of information and communication technologies (ICT) in the pedagogical process, as well as the provision of educational institutions with computers and other learning technologies, is one of the main directions of strategic activity in the new educational system, which reflects the spirit of independent state building. To some extent, the problem of introducing modern training technology equipment into this area for the comprehensive and widespread dissemination and development of training technologies in the new education system of the Republic is being solved. The rapid development of training technology equipment (or systems) must be constantly taken into account. Because the models prepared for training technologies and their structure and methods should be designed and applied according to this development. It is in this case that the developed learning technologies can achieve self-success in the pedagogical process. In general, the following can be achieved by using ICT in education: improving the quality of education; formation of information culture; access to education for all citizens; integration of the education system; creation of a centralized education system; preparation of electronic textbooks; creation of an effective education management system; the ability to use innovative methods in the training of pedagogical personnel. In order to achieve the set goals, in order to improve the quality, a comprehensive solution of many important

problems is important, such as the creation of a single automated education system from information and communication technologies. It should combine information systems of all levels, as well as management, service, scientific-research, methodological-educational and technological centers of education. At present, the use of information and communication technologies at all levels of education to carry out these works directed to the information society, as well as the teaching of ICT itself, the formation of the ability to independently collect, analyze and transmit information in students is a requirement of modern times. In our republic, important steps have been taken and are being taken in the direction of modeling education and the introduction of ICT. From the studies carried out, it can be concluded that the role of ICT in education, especially in teaching pedagogy, is great. Thus, in modern times, students are surrounded by computers, televisions, smart phones, remote controlled devices, etc. One of the important tasks facing the teacher in order to involve the student in the lesson is to make the most of the possibilities of information and communication technologies in the educational process. The quality of the lesson will also increase as the flexibility prevails in the lessons organized in this form.

Key words: Education; training; personality; method; process; innovation; technology.

INTRODUCTION / ВСТУП

Formulation of the problem. ICT acts as a bridge between the pursuit of knowledge and other vital issues. If students understand the role education plays in their lives, they will feel more motivated to continue their education. Everyone will agree that today an ICT illiterate person can only accidentally find a promising job in the public or private sector. Informatization of society, computerization of all enterprises and organizations is one of the main directions of scientific and technological progress. Today, in the modern era, it is impossible to imagine any production without a computer. Computers have penetrated almost all areas of our lives and are already being used for various purposes in enterprises and organizations. The means of educational technologies used in education are scientific and pedagogical, methodological, aesthetic, economic and must meet the requirements. The technical means of teaching technologies create ample opportunities for mastering the basics of science, consolidating the acquired knowledge, conscious understanding, developing thinking, expanding the worldview, and forming moral qualities.

These tools are compatible with the educational work of teachers and students, and also create conditions for the creation, selection and application of effective technologies, methods and principles, and their development.

Let us explain the technology and application of the audio-video technical system in the pedagogical process. As you know, the provision of visualization of the pedagogical process in our schools began in the 1930s. Since then, acoustic (audio), visual (video) and audiovisual (audio-video), etc. screen media have entered teaching and learning. They are still used in school today. These funds can be divided into three parts:

1. Voice tools. 2. Screen facilities. 3. Programmed audiovisual means (with computers, teaching, counting and checking machines).

When using acoustic means, information is conveyed to the student through the acoustic (auditory) channel. It includes radio, gramophone and tape recordings, a school radio station, etc. Visual media is a visual medium in which information is transmitted to the student through a visual channel. There are also silent slides, transparencies, motion pictures.

In audiovisual media, information is transmitted both through hearing and through vision. These include voiced slides, transparencies, documentaries, scientific and educational films.

The widespread use of cinematography in particular increases the intensity of visibility. Cinema, as one of the most powerful and wonderful means that allows you to revive the entire system of activities in the classroom, creates broad conditions for a deep assimilation of all areas of science, organically links upbringing and education, educates students in a high moral spirit.

The teacher can more easily and simply convey information that he cannot convey to students by the indicated traditional means, due to the wide possibilities of the modern (interactive video) audio-video technical system. But what technical and technological elements are included in this system? This includes a TV, camcorder, VCR, VCR, video cassette and remote control. As you know, the footage displayed on the TV screen is controlled using the remote control. Thus, frames on the screen can be played with sound, without sound, forward, backward and static using the remote control. That is, such a technical system allows the teacher to replace traditional screen means in the pedagogical process, that is, sound and light equipment, with a single audio-video technical system.

Apparently, this interactive video-television system reception has the ability to take on the functions of all traditional on-screen teaching aids. Thus, the audio-video technical system has great potential for mass coverage of educational institutions. This has several advantages:

- The teacher does not require deep technical knowledge and does not spend a lot of time on technical training.
- Protective equipment, fire protection, blackout curtains, etc. no need to purchase equipment, teachers and students are relieved of physical and mental stress.
- The complicated process of watching TV shows and scheduling lessons from TV programs has been discontinued. Most importantly, the teacher achieves pedagogical, methodological and psychological freedom by choosing the time of the exam.
- Traditional technical means lose their role and transfer their functions to modern technical and technological means. The cost of purchasing and repairing their spare parts, energy consumption and space are also significantly reduced.

The novelty of the work helps the teacher's work, arousing students' interest in learning. In addition, students can use a video camera and, under the guidance of a teacher, draw educational objects according to the requirements of subject programs and demonstrate them in the classroom. Such events instill in students the motivation of interactive learning, individual thinking, perception, creativity, search ability, knowledge, imagination, polytechnic outlook, etc. strengthens. This increases their propensity for independent learning.

Undoubtedly, given the current economic difficulties, the public should be involved in solving this problem together with the Ministry of Science and Education. Certain forces are involved in solving the problem, such as sponsors, sponsoring organizations, associations, entrepreneurs, municipalities, wealthy parents.

Analysis of major research and publications. The works of the following authors are devoted to the issues of ICT application in education: A. Huseynova, T. Aliyeva [9], I. Ismailova, J. Abdullayeva [10], R. Guliyeva, K. Alieva [11], F. Sait [13] and others.

The theoretical foundations and methodological features of the practical application of ICT were studied by A. Agaev [1], A. Alizade [3] and R. Aliguliyev and R. Makhmudova [7] others.

AIM AND TASKS / МЕТА ТА ЗАВДАННЯ

The *purpose* of the article is that in education, ICTs act as a catalyst, they encourage students to acquire new knowledge and skills. If the student understands the content of the subject, that is, if he is clearly aware of it, then a question related to the subject may arise: what and why should be studied? The desire for knowledge is based on a vital interest: what knowledge he needs most of all, with the help of what methods he can acquire this knowledge. The path to continuous quality education for students lies through the continuous education

of teachers. In connection with the use of ICT in school practice, the role of the teacher must change. He must be able to master not only his subject, but also to perfectly use ICT equipment.

The **main tasks** arising from this are the following:

1. The role of the teacher should not be limited to conveying information to students. It should support and stimulate children's creative and critical thinking, promote the development of computer literacy, develop teamwork skills, teach them how to communicate effectively and act successfully in various situations.

2. To meet the educational needs of students, teachers need to revise their teaching methods and educational programs in terms of meeting the requirements of modernity.

THE THEORETICAL BACKGROUNDS / ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

In modern times, the development of information and communication technologies (ICT) is one of the important indicators of each country. The rapid development and spread of these technologies creates great opportunities for the development of mankind. The foundation for perfect acquisition of ICT knowledge is laid in secondary school. Building education based on ICT, starting from primary school, teaching schoolchildren basic computer knowledge, psychological preparation of schoolchildren to work with computers and the Internet can play a very important role in the development of children as educated and talented personnel.

In this area, the Ministry of Education has implemented many activities in recent years. The Ministry of Education of Azerbaijan has declared 2010 the Year of ICT in Education in our country. Within the framework of this event, conferences, seminars, various stimulating and incentive actions, competitions were held. In the "State Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan", approved by the order of the President of the Republic of Azerbaijan dated October 24, 2013, an important task is the informatization of education. All this is the result of the great concern of our state for the development of education.

World experience shows that the modern model of education, built using ICT, imposes new requirements and tasks on the teaching staff of the school. It becomes important for teachers to receive training not only in the field of fundamental knowledge, pedagogy and psychology, but also in the field of ICT. One of the main tasks facing this direction is to ensure the timely and effective implementation of new information technologies in education. It is known that the first steps should

be taken at the school level. The foundation of computer knowledge should be laid in high school. Where computer skills used to be considered computer literacy, it is now considered general literacy or competence. It is extremely difficult for a person who does not own computers to study, engage in scientific creativity and research. Now ICT is not only a method that provides an educational process, ICT is also a tool that opens up new possibilities for ensuring independent understanding of students. ICT tools used in education greatly simplify the educational process, make it dynamic and flexible.

Adding a computer to the educational model "teacher-student-textbook" allows you to organize the educational process according to an individual program. In this regard, the role of the teacher is also changing: he becomes a consultant, coordinator and, most importantly, curator of the educational process. Its purpose is to support and develop the ability of students to make decisions, learn independently, understand and make judgments about the purpose of the subjects studied.

As you know, the psychology of teachers, as well as trainees, is different. There are students who think that their answers in the lesson are wrong, shy away from their peers and the teacher, and thus participate more passively in the lessons. A person sitting in front of a personal computer is no longer afraid of the machine, there is a feedback between him and the computer, he enters answers into the computer that he thinks, sees his mistakes, corrects them with the help of the computer, avoids negative emotions, and as a result, his confidence increases. in itself. When using a personal computer, each student has the opportunity to review the explanation if he did not understand the given topic, and repeat it until he understands. ICT enhances the student's ability to receive information through vision, so it realizes the description of things that are invisible to the naked eye and change their color and shape. Providing tasks in the form of videos or animations, accompanied by good text and beautiful music, has a strong influence, leads to the development of his artistic taste and better absorption of the material. Thus, ICT not only develops the intellectual capabilities of a person, but also creates new development prospects, a new global cultural system, and opens up interesting opportunities for improving the quality of education.

Each teacher of pedagogy who wants to conduct his lesson based on new technologies or interactive methods should always be ready to use interactive technologies, should be able to prepare didactic materials, presentations made using electronic resources, drawings, tables. Such an organization of the pedagogical process can play an important role in increasing the cognitive

abilities, the complexity of thinking and the motivation of students.

The use of ICT in education and the creation of educational networks is an important condition for the further development of education. First of all, the widespread use of ICT carries with it the purpose and responsibilities of the teacher. Secondly, the creation of an educational environment in schools, colleges and universities creates opportunities for participation in educational knowledge. As a result, teachers and students can collaborate and communicate directly during classes and in virtual mode. At the same time, teachers should explore the possibilities of interdisciplinary connections, improve and implement the methodology of coordinated teaching of subjects. Therefore, it will be more effective if teachers of computer science and other subjects teach a subject in two, and in some cases in three subjects in the form of joint – integrative lessons, in order to increase students' interest in various subjects, assimilate information quickly and efficiently, starting from high school.

Teaching pedagogy, psychology, modern learning technologies and the subject of computer science and information technology provides great opportunities for deepening the knowledge of students in colleges. Teachers should carefully approach the problem of interdisciplinary communication. Experience shows that, in addition to their subject, teachers who know other related subjects at a certain level have higher educational achievements. The main reason for this is that these teachers conduct their lessons as if they were teachers of several subjects.

At the stage of activation in the classroom using a computer and a projector, the previous topics are quizzes, various games, face-to-face surveys, etc. asking what the problem is, conducting research around it, each student's reasoning about the problem, the teacher's attitude to each idea, as well as summarizing and explaining that all this can be done with the help of slides. In the process of teaching pedagogy, you can use various programs, one of which is Microsoft Word. Through this program, you can prepare various handouts (test papers, tables, various information, etc.), thematic plans for the educational process.

During the lessons, students can be activated through slides in the form of text, pictures, diagrams or video files, topics prepared using various programs using the Power Point program. As in other subjects, Internet sites are used in the teaching of pedagogy. The main goal of using ICT in conducting pedagogy classes is to significantly enliven the educational process through the use of ICT, to increase the level of education and knowledge, to make lessons more interesting and understandable for students, to increase the efficiency and transparency of teaching, to improve the education management system. When

using a computer while teaching a subject, each student can answer a question, and thus the whole group is actively involved in the learning process. Teaching with the use of interactive models, illustrated materials, multimedia not only raises the learning process to a higher level, but also becomes more interesting and colorful for them than lessons conducted according to traditional schemes and tables. As a result, the student, as a researcher, that is, freely using the Internet, himself obtains the necessary materials. With the help of test or test tasks prepared in the Word program, you can prepare ready-made test tasks on the topics of the system of concepts of Pedagogy, Pedagogical areas, the connection of Pedagogy with other sciences, branches of pedagogy, etc., and facilitate the assimilation of difficult educational material.

In the lessons conducted through ICT, the student feels like a subject, and the teacher basically acts as his assistant, adviser, a person who evaluates his intellect, knowledge and skills, encourages activity, independence, and initiative. The reforms carried out in the education system require the improvement of the content of modern lessons, the introduction of new learning technologies in the process of teaching pedagogy. The use of interactive teaching methods has a positive effect on the quality of education. The teacher should not be content with teaching the subject only in the form of blackboards, tables, layouts and oral lectures. A more important factor is considered to be an increase in students' interest in the subject of pedagogy, as well as in the taught subject, in learning and applying the acquired knowledge [8].

RESEARCH METHODS / МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

The use of information technology in pedagogy classes creates a number of opportunities for the teacher. An example is the organization of the conscious activity of students in the learning process, the creation of broader opportunities for monitoring the events and processes taking place in the world of both micro-education and macro-education in a short period of time. When using ICT tools in teaching pedagogy and other subjects, the stages of the lesson should be specified in advance. Along with this, it must be taken into account that pedagogical and psychological knowledge plays an important role in the life and work of students. The comprehensive development of students is one of the main goals of personalized learning. Therefore, to develop creative thinking, first of all, it is necessary to teach them how to learn, use the information received and form skills. Such an educational process instills in students a sense of self-confidence, allows them to participate in the organization of classes and lessons, freely express their opinions, answer questions themselves, establish mutual

dialogues and debate in order to increase activity.

The use of modern teaching methods and information and communication technologies orients teachers towards the creation of classes in which active, interested students, in short, students striving to become full-fledged citizens of society, make changes to the classroom environment at a university, secondary vocational education, at an academy, at a university . These methods and tools, which stimulate the learning process to a more creative process, develop students' ability to discuss and judge, at the same time ensure that students approach the lesson with great interest and enthusiasm. Directing the main approaches arising from the essence of the principles of modern teaching technologies to the interests and needs of students, their developmental psychology, social lifestyle, level of knowledge, opportunities and abilities, providing cognitive activity in the learning process, learning with the support of a facilitator who independently masters the necessary information and using it correctly. The effective use of pedagogical technologies can be achieved through the implementation of cooperation, student orientation.

In the modern period, new and more digital learning resources (SDGs) are created every day. Using the SDGs allows you to save time when preparing a lesson, select the necessary resources for the full assimilation of new material, check and consolidate the results. With the help of digital learning resources, we can demonstrate processes and situations that are inaccessible in time and space. In this regard, the use of interactive whiteboards, such as the ActivBoard 300 Pro interactive whiteboard and ActivInspire software, creates a wide range of opportunities for teaching various subjects. This program allows the teacher to create new and interesting lessons, as well as evaluate individual students, groups, as well as the entire audience.

The following research methods were used in the article: cognitive methods, such as a system-structural approach, analysis, synthesis, modeling, forecasting, observation, study of performance results.

RESEARCH RESULTS / РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

The electronic board serves to improve the quality of education using modern technologies. Modern lessons conducted with the use of ICT differ from traditional lessons in many advantages. If in the traditional lesson teaching was organized in the sequence teacher-textbook-student, then in the modern lesson the sequence student-textbook-teacher prevails and the comprehensive development of students is ensured. At the modern lesson, the task set at the beginning is finally solved and the expected result is obtained. The modern

lesson is personalized. Research and development stands out as a major factor in modern pedagogy. As the student understands himself better in the process of communication, activity, cooperation, creativity, relationships are formed in the work, both in groups and in pairs. The teacher should take into account the interest of students when choosing the form of technological classes. ICT tools greatly simplify the educational process, make it dynamic and flexible. From this we come to the conclusion that the use of ICT in the classroom allows:

- increase the effectiveness of the lesson and the quality of knowledge;
- focus on modern educational goals;
- increases students' motivation;
- makes lessons emotional and memorable;
- implements an individual approach to learning.

CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH / ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

The results obtained with the systematic application of information technologies in education show that information technologies completely change the environment in education and allow the learning process to rise to a new stage. As a result of the wide and comprehensive application of information and communication technologies, the activity of a person and society as a whole is undergoing changes, completely new realities, values, and a socio-psychological environment are being formed.

Prospects for further research in this direction. In recent years, the development of ICT infrastructure in the education system and bringing the use of ICT in education to the level of world standards has been one of the main directions in our country. During this period, various projects and activities were implemented in the field of ICT application in education, which is one of the most important stages of reforms in the country's education sector aimed at creating an ICT infrastructure in educational institutions.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED) / СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Ə. Ağayev, «Yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri», *ARTPI-nin «Elmi əsərləri»*. Bakı, 2006.
- [2] Ə. Ağayev, *Təlim prosesi: ənənə və müasirlik*. Bakı, Azərbaycan: «Adiloğlu», 2006.
- [3] Ə. Əlizadə, *Yeni pedaqoji təfəkkür*. Bakı, Azərbaycan: Adiloğlu, 2001.
- [4] İ. B. Əhmədov, M. A. Nəcəfov, N. Məmmədova, «Azərbaycan Respublikasında

- інформація єдиності її розвитку та освіти інформатизації питань»,
Технічна ІКТ, № 1, с. 224-237, 2017.
- [5] Z. Veysova, *Ümumi orta təhsil səviyyəsi üzrə yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi*. Bakı, Azərbaycan, 2013.
- [6] Z. Babayeva, *Biologiyanın tədrisində Texnoloji İnnovasiyalardan İstifadənin Perspektivləri*. Naxçıvan, Azərbaycan, 2016.
- [7] R. Əliquliyev, R. Mahmudova, «Təhsilin təkamül prosesində informasiya inqilabının rolu», *Azərbaycan məktəbi*, № 1, 2009.
- [8] Z. Babayeva, «Rəqəmsal Əsrin Məktəbi Elektron Təhsil Resursları Biologiyanın tədrisində», *Elmi Əsərlər Jurnalı*, № 3, 2020. ISSN 2223-5124.
- [9] Ə. M. Hüseynov, T. Ə. Əliyev, *Biologiya tədrisi metodikasının elmi əsasları*. Bakı, Azərbaycan, 2009.
- [10] İ. İsmaylov, C. Abdullayev, Təlimin texniki vasitələri və yeni informasiya texnologiyaları, tədrisdə onlardan istifadə metodikası. Bakı, Azərbaycan, 2006.
- [11] R. Quliyev, K. Əliyeva, *Genetika*. Bakı, Azərbaycan, 2002.
- [12] N. Məmmədova, B. Həsənova, K. Məmmədova, L. Fətियeva, *Biologiya 10-cu sinif dərsləri*. Bakı, Azərbaycan, 2017.
- [13] F. Ö. Sait, Bilgisayar destekli öğretim materyallerinin öğrencilerin tutum ve başarılarına etkisi, Yüksek lisans tezi. Ankara, 2008.
- [14] Q. Şahbazova, «Tədrisdə yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi», *Elmi əsərlər. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu*, № 4, Is. 2409–8817, səh. 226, 2017.

РОЛЬ ТА ПЕРЕВАГИ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПІДВИЩЕННІ ЯКОСТІ КУРСУ «ПЕДАГОГІКА» В ПЕДАГОГІЧНО-ОРІЄНТОВАНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Ейлазова Севіндж Джафар,

кандидат наукового ступеня PhD

Бакинського слов'янського університету;

викладач Азербайджанського державного педагогічного коледжу

при Азербайджанському державному педагогічному університеті.

Баку, Азербайджан.

 <https://orcid.org/0000-0002-3632-80-89>

gulizade.gunel@mail.ru

Анотація. Ефективне використання інформаційно-комунікаційних технологій у навчальному процесі прийнято як важливий фактор досягнення ефективних результатів. У процесі онлайн-навчання, запровадженого у зв'язку з пандемією COVID-19, це мало особливе значення. Широке

використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у педагогічному процесі, а також забезпечення навчальних закладів комп'ютерною технікою та іншими технологіями навчання є одним із основних напрямів стратегічної діяльності в новій системі освіти, яка відображає дух незалежної держави. Певною мірою вирішується проблема впровадження в цю сферу сучасного навчально-технологічного обладнання для всебічного і широкого поширення і розвитку тренінгових технологій в новій системі освіти республіки. Необхідно постійно враховувати швидкий розвиток обладнання (або систем) технологій навчання. Оскільки моделі, підготовлені для технологій навчання, їх структура та методи мають бути розроблені та застосовані відповідно до цього розроблення. Саме в цьому випадку розроблені технології навчання дозволяють досягти самостійного успіху в педагогічному процесі. Загалом за допомогою ІКТ в освіті можна досягти: підвищення якості освіти; формування інформаційної культури; доступність освіти для всіх громадян; інтеграція системи освіти; створення централізованої системи освіти; підготовка електронних підручників; створення ефективної системи управління освітою; вміння використовувати інноваційні методи у підготовці педагогічних кадрів. Для досягнення поставлених цілей, для підвищення якості важливим є комплексне вирішення багатьох важливих проблем, таких як створення єдиної автоматизованої системи освіти з інформаційно-комунікаційних технологій. Він має поєднувати інформаційні системи всіх рівнів, а також управлінські, сервісні, науково-дослідні, методично-навчальні та технологічні центри освіти. В даний час використання інформаційно-комунікаційних технологій на всіх рівнях освіти для виконання цих робіт, спрямованих на інформаційне суспільство, а також навчання власне ІКТ, формування в учнів умінь самостійно збирати, аналізувати та передавати інформацію є вимогою сучасності. У нашій республіці зроблені і робляться важливі кроки в напрямку моделювання освіти та впровадження ІКТ. З проведених досліджень можна зробити висновок, що роль ІКТ в освіті, особливо в навчанні педагогіці, велика. Таким чином, у сучасний час учні оточені комп'ютерами, телевізорами, смартфонами, пристроями з дистанційним керуванням тощо. Одним із важливих завдань, яке стоїть перед учителем, щоб залучити учня до уроку, є максимально використати можливості інформації та комунікаційних технологій у навчальному процесі. Якість уроку також підвищиться, оскільки в уроках,

організованих у цій формі, переважає гнучкість.

Ключові слова: освіта; навчання; особистість; метод; процес; інновація; технологія.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] A. Agayev, «Theoretical and practical issues of using new training methods and technologies», "Scientific works" of ARTPI. Baku, 2006.
- [2] A. Agayev, Training process: tradition and modernity. Baku, Azerbaijan: "Adiloglu", 2006.
- [3] A. Alizadeh, New pedagogical thinking. Baku, Azerbaijan: Adiloglu, 2001.
- [4] I. B. Ahmadov, M. A. Najafov, N. Mammadova, "Issues of development of information society and informatization of education in the Republic of Azerbaijan", ICT in Education, No 1, p. 224-237, 2017.
- [5] Z. Veysova, Application of new subject curricula for general secondary education level. Baku, Azerbaijan, 2013.
- [6] Z. Babayeva, Perspectives of Using Technological Innovations in Teaching Biology. Nakhchivan, Azerbaijan, 2016.
- [7] R. Aliguliyev, R. Mahmudova, "The role of the information revolution in the evolutionary process of education", Azerbaijan School, No 1, 2009.
- [8] Z. Babayeva, "School of the Digital Age Electronic Educational Resources in Teaching Biology", Journal of Scientific Works, No 3, 2020. ISSN 2223-5124.
- [9] A. M. Huseynov, T. A. Aliyev, Scientific basis of biology teaching methodology. Baku, Azerbaijan, 2009.
- [10] I. Ismayilov, C. Abdullayev, Technical means of training and new information technologies, methods of using them in teaching. Baku, Azerbaijan, 2006.
- [11] R. Guliyev, K. Aliyeva, Genetics. Baku, Azerbaijan, 2002.
- [12] N. Mammadova, B. Hasanova, K. Mammadova, L. Fatiyeva, Biology 10th grade textbook. Baku, Azerbaijan, 2017.
- [13] F. O. Sait, The effect of computer-aided teaching materials on students' abilities and achievements, Master's thesis. Ankara, 2008.
- [14] G. Shahbazova, «Application of new pedagogical technologies in teaching», Scientific works. Educational Institute of the Republic of Azerbaijan, No 4, Is. 2409–8817, p. 226, 2017.

*Стаття надійшла до редакції
03 січня 2022 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23\(52\)-65-81](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-65-81)
UDC 372.851

Esmira Jafarli,

Doctor of Philosophy in Pedagogy,
Assistant professor of Ganja State University.
Baku, Azerbaijan.

 <https://orcid.org/0000-0003-3619-4356>
gulizade.gunel@mail.ru

Jabarud Mammadova,

Head teacher of Ganja State University.
Baku, Azerbaijan.

Parvin Mustafayeva,

Teacher of Ganja State University.
Baku, Azerbaijan.

OPTIMAL WAYS OF TEACHING THE TOPIC «TRIGONOMETRIC EQUATIONS» IN THE SCHOOL MATHEMATICS COURSE

Abstract. The article selected for research is dedicated to the optimal methods of teaching trigonometric equations in the high school mathematics course based on the curriculum. In the article, it is also confirmed that the studied material is the logical conclusion of the trigonometry course, the final result of the passed theoretical knowledge. The topic of trigonometric equations and inequalities provides excellent examples and problems of integration between algebra, geometry and other disciplines. Trigonometry is closely related to both geometry and algebra in its characteristics, and this connection is reflected in the content of the school mathematics course. Thus, trigonometry is used in geometry in metric relationships in right triangles, in the definition of the sine, cosine, tangent and cotangent of an acute angle, in the theorem of sines and cosines, in the relationship formulas between sides and radii when circles are drawn inside and outside regular polygons, in area formulas of many geometric figures, etc., in algebra and in the course, the main formulas of trigonometry, trigonometric equations and inequalities, etc. are given in the sections. Our main goal in the dissertation is to explain the place and importance of trigonometric equations and inequalities in the school mathematics course, to show the role of trigonometric equations in the equation family, and to determine the methodical features of its solution. At the same time, in the process of teaching trigonometric

equations and inequalities, the solution of algebraic equations included in the family of equations is also considered, and this requires both the teacher and the student to teach and learn the high school mathematics course in a complete, integral way.

Keywords: mathematics course; trigonometric equations; teaching process; students; teacher; algebra; geometry; school.

INTRODUCTION / ВСТУП

Formulation of the problem. Optimal ways of teaching the topic «Trigonometric Equations» in the school mathematics course – the topic is one of the complex, extensive areas studied in the secondary school of mathematics in grades V–XI. Before passing the trigonometric equations, students mastered the lessons and materials of the lower grades, which prepare the basic foundations of this subject. The radian measure of an angle, calculating the length of an arc, metric ratios in a right triangle, monotonicity of functions, etc., such topics create a positive basis for understanding and understanding the methods for solving trigonometric equations. The article also shows more efficient and optimal methods for solving each equation and gives various recommendations. Integration, which is one of the basic principles of the educational program of the curriculum, and its application has been given enough space in the topic, and the application of trigonometry in various fields has been shown as an interesting issue.

For many years, various subjects, including mathematics, have been taught in general education schools on the basis of the curriculum. The main goal of the new curriculum for the secondary school mathematics course is to prepare students who are educated, versatile, with a broad worldview, with high mental abilities, logical thinking, determination, judgment and the ability to draw conclusions. In the subject curricula in mathematics, each subject received a more complete content, taking into account the positive indicators of previous years, and enough space was allocated for classes with practical content, which must be solved logically.

Analysis of major research and publications. The role and significance of problem solving in the school course of mathematics has always been the subject of research by leading teachers, mathematicians-methodologists. Since the twentieth century, M. Abdulkarimov [1], M. Ashurov [2], B. Aliev [3], S. Hamidov [5] and others attached great importance to problem solving in the development of secondary mathematical education and always kept it in the center of attention in the training of young mathematicians. At the end of the

20th and the beginning of the 21st century, the school of methods of teaching mathematics became widespread in Azerbaijan. S. Gamidov [5], I. Rustamov [17], S. Huseynova [9], M. Mardanov [15] and others in their classes brought to the fore the problem of the connection between learning and life.

AIM AND TASKS / МЕТА ТА ЗАВДАННЯ

The **purpose** of the study is to develop a methodological system based on a system of tasks taken from life to ensure the mathematical preparation of students.

In this regard, the **main objectives** of the study are as follows:

- reveal the role and significance of the problem in mathematical education;
- to reveal didactic functions of questions;
- to determine the possibilities of mathematics textbooks for grades V-VI;
- discover the use of mental operations in solving problems;
- to determine the ways of choosing questions, the content of which is taken from life;
 - to determine the stages of solving the problem, methods of choosing modeling tools;
 - identify the difficulties that students face in solving problems and ways to overcome them;
 - in accordance with the purpose of the problem under study, taking into account the psychological, pedagogical and scientific requirements, to prepare a system of tasks and a methodology for teaching their solution.

THE THEORETICAL BACKGROUNDS / ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

It should be noted that before moving on to trigonometric equations, the «concept of trigonometry» begins with the concepts of $\sin\alpha$, $\cos\alpha$, $\operatorname{tg}\alpha$ and $\operatorname{ctg}\alpha$, which appear in grades 8–9 of high school as relationships between the sides and angles of a right triangle. Later in the same lessons, students learn how to transform these functions into one another in a right triangle and their meanings at certain angles.

A comprehensive and in-depth study of the trigonometry course in grade 10 «Angle of rotation, arc length, trigonometric functions, formulas for their transformation, summation theorems, results from them», etc. begins with the teaching of subjects. The properties of trigonometric functions, their graphs, determining the ranges of increment and decrease, calculating values on the coordinate plane and on the unit circle, the ability to describe functions are

studied before the topic «trigonometric equations», the relevant knowledge and skills have already been formed among students.

Effective and efficient teaching of trigonometric equations primarily depends on the correct organization of teaching the simplest trigonometric equations. At this stage of training, the teacher should try to reasonably understand both the theory of equations, the properties of trigonometric functions, especially those properties that will be used in solving trigonometric equations, and the features of solving trigonometric equations that differ from other types of equations, the principle of proportionality of trigonometric equations, the number of units trigonometric equations. The classification of simple trigonometric equations must be correctly given, the rule for writing the found cubes as a whole must be correctly conveyed to students. This stage of learning is the discovery of the main content of the cube theorem, the connection of the theorem with the monotonicity of the function and the existence of this property of trigonometric functions, the explanation of simple trigonometric equations in the form of a cube, arcsine, arccosine, arctanensis, arccotangent and their many-valued nature. It is also very important to give a geometric explanation for the fact that simple trigonometric equations have no solution.

In all stable textbooks and tutorials, the simplest trigonometric equations are treated as equations, and the teaching of these topics in textbooks begins with solving the equation. The main methodological features of teaching the subject are that, unlike previously taught equations, the solution of this type of equations is associated with great difficulties. Thus, the use of self-help methods by students is reduced, students for the first time get acquainted with the concept of serial solutions, see a real-inductive explanation for finding cubes, face the problem of choosing the desired cubes from the set, serial cubes were found, therefore, the subject of trigonometric equations from the first lessons, the teacher requires high professionalism and methodological skills. In the first lesson, the teacher should very meaningfully explain to students the square theorem, the importance of the condition for increasing or decreasing a function on an interval, decreasing an arbitrary value of the function $f(x)$ in the interval under consideration, and the fact that the expression $f(x) \leq a$ is quadratic to the interval from the point requirements view, should be able to do so. After this explanation, new concepts are introduced, such as arcsine, arccosine, etc., which are of great importance in solving trigonometric equations they must be very careful in their understanding, they must be based on the knowledge they have acquired before.

One of the biggest difficulties in solving trigonometric equations is the question of how to solve a given trigonometric equation. In order to overcome

this difficulty, the teacher should first of all classify equations, convey this classification to students in a mnemonic way, require them to correctly know the names of the equations included in the classification, and it should be explained that each type of trigonometric equation has its own solution method. At this stage of learning, you should consider the problem of solving the same trigonometric equation in several ways.

In our opinion, at this stage, the teacher should prepare cards for each student and write on these cards trigonometric equations covering all types, and ask students to determine their types, since experiments show that if the student does not know what type of trigonometric equation the solution consists of in that the student must be able to solve the equation, faces a dilemma, but when the student knows what type of trigonometric equation this trigonometric equation belongs to. Therefore, it is necessary to pay special attention to the definition of types of trigonometric equations. Completing the solution of trigonometric equations is also very important. The checks carried out show that often the solution of trigonometric equations is not completed, that is, the phase of connecting the roots remains incomplete. Ultimately, this means that the equation remains unsolved.

The results of experiments and studies show that students face great difficulties in solving trigonometric equations and find it difficult to choose ways to simplify the given trigonometric equations using trigonometric transformations. One of the main reasons for this is due to the poor knowledge of trigonometric formulas in the textbook, and the other reason and the most important reason is that trigonometric equations are not classified and researched before solving trigonometric equations. In our opinion, both trigonometric formulas should be very clearly grouped and repeatedly and meaningfully explained to these students. In our opinion, it is very important to divide the trigonometric formulas into 9 large groups based on the trigonometric material included in the school curriculum, and determine the importance and scope of each group. It also simplifies the classification and solution of trigonometric equations.

In our opinion, it is methodically incorrect to carry out the educational process by solving mixed-type trigonometric equations. Therefore, we suggest that in the first lesson, i.e., in the next lesson after the ability to solve simple trigonometric equations, the teacher should give the meaning of the classification of trigonometric equations in the form of a lecturer, the basis for this classification and, finally, the classification table, then move on to solving specific examples and each time to investigate what type of trigonometric equation needs to be solved. In our opinion,

the following classification of trigonometric equations has a positive effect on improving the quality of education.

- 1) Trigonometric equations are introduced into the algebraic equation.
- 2) Homogeneous trigonometric equations.
- 3) Trigonometric equations solved by the factorization method.
- 4) Solution of trigonometric equations using the condition of equality of the trigonometric equations of the same name.
- 5) The solution of trigonometric equations using the formulas for the transformation of the sum and difference.
- 6) Solving trigonometric equations using addition formulas and summation formulas.
- 7) Trigonometric equations are solved using reduction formulas.
- 8) Trigonometric equations of the form $a\sin x + b\cos x = c$.

After this classification, the method of solving each type of trigonometric equation and the differential choice of the corresponding type of research system is suitable for the purpose.

Trigonometric equations are introduced into the algebraic equation.

Students should understand that a large class of trigonometric equations are solved by reducing them to an algebraic equation, and at the same time, students should know what trigonometric equations look like in algebraic form, equations such as the following:

$$a\sin 2x + b\sin x + c = 0$$

$$a\cos 3x + b\cos x + c = 0$$

$a\operatorname{tg} 43x + b\operatorname{tg} 23x + c = 0$ and so on, including equations such as Indeed, in equations of this type

$$\sin x = t$$

$$\cos x = y$$

The replacement $\operatorname{tg} 3x = z$ gives the following algebraic equations.

$$at^2 + bt + c = 0$$

$$ay^3 + by + c = 0$$

$$at^4 + bt^2 + c = 0$$

By solving each of these equations, we find $\sin x = t$, $\cos x = y$, and $\operatorname{tg} 3x$, and then we find the variable by solving these equations. It should be explained to students that there are trigonometric equations that at first glance do not look like algebraic equations, but after a simple trigonometric transformation they become algebraic equations.

$$a\sin 2x + b\cos x + c = 0$$

$$a \operatorname{tg} x + b \operatorname{ctg} x = 0$$

The form $a \cos 2x + b \sin x + c = 0$ is not like an algebraic equation because each equation involves two functions instead of one, but these equations are converted to an algebraic equation by a simple transformation. Really

$$\sin x = 1 - \cos 2x,$$

$$\cos 2x = 1 - \sin 2x,$$

Using the identities $\operatorname{ctg} x = 1/\operatorname{tg} x$, the required equations are obtained. In our opinion, the teacher should write some trigonometric equations on the board and ask the students which one is the equation reduced to an algebraic equation and ask them to justify their opinion. After that, he should move on to solving specific examples and solve very simple examples first.

Example 1. Solve the equation $\cos 2x + 3 \sin x = 2$. This example at first glance does not look like an algebraic equation, why? Because there are two functions and the arguments are different.

However, after simple transformations, this equation easily turns into an algebraic equation. we know it.

$$\cos 2x = 1 - 2 \sin^2 x \text{ Then}$$

$$1 - 2 \sin^2 x + 3 \sin x = 2$$

$$2 \sin^2 x - 3 \sin x + 1 = 0 \text{ where } \sin x = t \text{ after substitution}$$

A quadratic equation $2t^2 - 3t + 1 = 0$ is obtained, which is easily solved

We get $t_1 = 1/2$ and $t_2 = 1$, and then

$$\sin x = 1/2 \quad x = (-1)^n \pi/4, \quad n \in \mathbb{Z}$$

$$\text{we get } \sin x = 1 \quad x = \pi/2 + 2\pi n, \quad n \in \mathbb{Z}.$$

In our opinion, in order to solve these types of equations, students should master the following formulas. $\sin^2 x + \cos^2 x = 1$

$$1) \operatorname{tg} x = \frac{\sin x}{\cos x}$$

$$2) \operatorname{ctg} x = \frac{\cos x}{\sin x}$$

$$3) \operatorname{ctg} x = \frac{1}{\operatorname{tg} x}$$

$$4) 1 + \operatorname{tg}^2 x = \frac{1}{\cos^2 x}$$

$$5) 1 + \operatorname{ctg}^2 x = \frac{1}{\sin^2 x}$$

$$6) 1 + \cos 2x = 2 \cos^2 x$$

$$7) 1 - \cos 2x = 2 \sin^2 x$$

$$8) \operatorname{tg} 2x = 2 \operatorname{tg} x / (1 - \operatorname{tg}^2 x)$$

$$9) \sin 2x = \frac{2 \operatorname{tg} x}{1 + \operatorname{tg}^2 x}$$

$$10) \cos 2x = 1 - \operatorname{tg}^2 x + \operatorname{tg}^2 x$$

$$11) \sin 2x = 2 \sin x \cos x$$

$$12) \cos 2x = 2 \cos^2 x - 1 = 1 - 2 \sin^2 x$$

In addition, they must know the transformation formulas and formulas for the roots of the simplest trigonometric equations.

To master the solution of these types of equations, the teacher must prepare a learning system.

Homogeneous trigonometric equations include the following types of equations.

$$a \sin x + b \cos x = 0$$

$$a \sin 2x + b \sin x \cos x + c \cos 2x = 0$$

$$a \sin 3x + b \sin 2x \cos x + c \cos 2x \sin x + d \cos 3x = 0$$

These equations are homogeneous with respect to $\sin x$ and $\cos x$, respectively. In other words, such equations are called a homogeneous trigonometric equation, the sum of the degrees of the functions included in the equation is the same in all of them. This sum is called the degree of a homogeneous trigonometric equation. The powers of the homogeneous trigonometric equations under consideration are equal to one, two, and three, respectively. By dividing these types of equations by $\cos^k x$ (the power of the k -equation), the homogeneous trigonometric equation is converted into an algebraic equation. For example.

Let's look at the equation $a \sin 2x + b \sin x \cos x + c \cos 2x = 0$. Divide the equation by $\cos 2x$:

$$a \operatorname{tg} 2x + b \operatorname{tg} x + c = 0$$

Here it is very important to explain the situation to the students. Since $\cos x \neq 0$, we can divide by $\cos 2x$. If $\cos x = 0$, then $\sin x = 0$, as the equations show. It's impossible. If this were the case, then the identity $\sin^2 x + \cos^2 x = 1$ would lose its meaning. In our opinion, this case should be specially explained. That is, students should fully understand that $\sin x$ and $\cos x$ cannot be zero for the same argument value.

By substituting $\operatorname{tg} x = y$ from the equation $a \operatorname{tg} 2x + b \operatorname{tg} x + c = 0$, we get the equation $ay^2 + by + c = 0$, which is easily solved. When explaining the solution of these types of equations, it is necessary to clarify that at first glance the equation may not look homogeneous, but it can still be reduced to a homogeneous

trigonometric equation using simple trigonometric transformations. For example: $a\sin 2x + b\sin x \cos x + c\cos 2x = d$ is not a homogeneous equation, but it can be easily reduced to a homogeneous equation. Indeed: $d = d \cdot 1 = d(\cos^2 x + \sin^2 x)$

Hence the following equation:

$a\sin 2x + b\sin x \cos x + c\cos 2x = d(\cos^2 x + \sin^2 x)$ with simple transformations and dividing each side by $\cos 2x$.

The algebraic equation $(a-d)\tan 2x + b\tan x + c = 0$ is obtained and the students already know its solution. After that, it is necessary to move on to solving examples, that is, to master the solution of this type of equations, the teacher must prepare a system of classes.

Trigonometric equations solved by the factorization method.

The solution of these types of equations requires students to be well aware of all methods of factoring algebraic expressions, that is, each student must be well aware of the methods of taking the common factor out of brackets, groupings, abbreviated multiplication formulas and artificial methods for obtaining their results, and in addition, he must know the formulas that we wrote at the beginning of the paragraph and additionally the following formulas/

$$1) \operatorname{tg}(\alpha \pm \beta) = \frac{\operatorname{tg}\alpha \pm \operatorname{tg}\beta}{1 \mp \operatorname{tg}\alpha \operatorname{tg}\beta}$$

$$2) \sin 3\alpha = 3\sin\alpha - 4\sin^3\alpha$$

$$3) \cos 3\alpha = 4\cos^3\alpha - 3\cos\alpha$$

After a detailed explanation by the teacher, several trigonometric equations are written on the blackboard, including the types of equations that the students already know, and the students must explain what type these equations are or say that they do not know. After this work will help to solve examples. It is better to choose a learning system that uses methods for dividing possible algebraic expressions into points, it is known that this requires both professionalism and skill from teachers.

Trigonometric equations are solved using trigonometric equations of the same name with the condition of equality of functions. It is necessary to explain to students that the solution of many trigonometric equations is reduced to the equality of trigonometric functions of the same name. These types of equations are solved based on the condition of equality of trigonometric functions of the

same name. That is, based on such conditions that both angles α and β satisfy this condition.

The fulfillment of these conditions, i.e. $\sin\alpha = \sin\beta$; $\cos\alpha = \cos\beta$; $\operatorname{tg}\alpha = \operatorname{tg}\beta$, is proved in the form of a theorem, and there are three theorems in total. Let us prove one of these theorems.

Theorem 1. A necessary and sufficient condition for the equality of the sines of two angles is one of the following conditions: the difference of these angles must be equal to π times an even number, or the sum of the angles must be equal to π times an even number. odd number. Proof of the necessary condition:

Given: $\sin\alpha = \sin\beta$

Prove: $\alpha - \beta = 2\pi n$ or $\alpha + \beta = \pi + 2\pi n$; $n \in \mathbb{Z}$

Proof: taken from the condition that $\sin\alpha - \sin\beta = 0$, in other words

$2\sin(\alpha - \beta)/2 \cos(\alpha + \beta)/2 = 0$ πn or $(\alpha + \beta)/2 = \pi/2$, i.e. $\alpha - \beta = 2\pi n$ or $\alpha + \beta = \pi + 2\pi n$

Sufficiency proof:

Given: $\alpha - \beta = 2\pi n$ or $\alpha + \beta = \pi + 2\pi n$; $n \in \mathbb{Z}$

To prove: $\sin\alpha = \sin\beta$

Proof: taken from the condition that $\alpha = \beta + 2\pi n$, then

$\sin\alpha = \sin(\beta + 2\pi n)$,

$\sin\alpha = \sin\beta$ or

$\beta = \pi(2n + 1)$, then

$\sin\beta = \sin(\pi(2n + 1) - \alpha)$ or

$\sin\beta = \sin((2\pi n + (\pi - \alpha))) \Rightarrow \sin\beta = \sin(\pi - \alpha)$ in other words

$\sin\beta = \sin\alpha$. Theorem proven

The students understand $\cos\alpha = \cos\beta$? $\alpha - \beta = 2\pi n$? $\alpha + \beta = 2\pi n$?

Unproven by the same rule (proof must be provided by students). It is given in Theorems 2 and Theorems 3. I mean $(\sin\alpha = \sin\beta @ \alpha - \beta = 2\pi n @ \alpha + \beta = \pi + 2\pi n)$

and $(\operatorname{tg}\beta = \operatorname{tg}\alpha @ \alpha - \beta = \pi n)$

After that, with the help of the proved theorems, equations with the condition of equality of trigonometric functions or conditions of equality brought to this point are solved. In our opinion, the simplest trigonometric equations should be solved here. For example

Along with equations of the form $\sin 3x = \sin x$, $\cos 4x = \cos 2x$, $\operatorname{tg} 5x = \operatorname{tg} x$

$\sin 5x = -\sin x$; $\cos 3x = \sin x$

$\operatorname{tg} 3x \cdot \operatorname{tg}(5x + \pi/3) = 1$ solve in equations, and then again propose a research system.

After explaining all types of equations, the presence of mixed types of equations should also be explained, and at the end it should be drawn up as an independent work covering all types, and when the text of the test is prepared, it is necessary to reflect more types of equations as fully as possible.

RESEARCH METHODS / МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

To solve the tasks, the following research methods were used:

- analysis of scientific and methodological, psychological, psychological and pedagogical literature;
- the program of the high school mathematics course, analysis of curricula by class;
- analysis of textbooks and teaching aids for teaching mathematics at school;
- analysis of pedagogical and methodological research directly related to problem-based learning;
- study of teachers of higher mathematics and school experience;
- conducting an oral and written survey on the problem under study in grades V-XI;
- conducting a pedagogical experiment in urban, township and rural schools of the republic and achieving a generalization of its results and application in public schools.

To check the learning outcomes of students, modern forms of assessment were used: diagnostic (initial), formative (current) and summative (final).

RESEARCH RESULTS / РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Based on our research and study of pedagogical experience, we can draw the following conclusions:

1. The new Law on Education of the Independent Azerbaijan Republic and the gradual transfer of subjects to the new education system, along with other subjects, was an important stage in the development of secondary mathematical education and has broad prospects.

The goals of mathematical education in the mathematics program for grades V-XI:

- theoretical goal – to give students the necessary mathematical knowledge in life;

- application of mathematical knowledge, mathematical methods in life – in practice: various measurements, calculations, problem solving;

- is defined as the education of spiritual and moral qualities in students by solving specially selected issues and thereby ensuring their comprehensive development. These goals are aimed at connecting mathematics education with life.

2. In the process of solving the problem, the student encounters a problem. To find a solution to this problem, the student:

- tries to determine the place of application of known knowledge;
- tries to discover new knowledge, referring to known knowledge;
- to put forward a judgment, analyze, etc. trying to apply mental operations.

At the same time, the student develops logical, mathematical and dynamic thinking. It is in the process of solving problems that productive teaching methods are used.

3. The connection of mathematical education with life through problem solving – in addition to expanding the general worldview of students, allows you to implement interdisciplinary connections. Because the mathematics course of V–XI grades, being an integrative course, requires the use of developing teaching methods. Since it is impossible to deepen the theoretical level of the course, preference is given to classes of the theoretical-practical, practical and measuring-calculation type.

4. When solving the problem of the connection between teaching mathematics and life through solving problems in grades V–XI, three factors must be taken into account:

1) practice → theory → practice;

2) mathematics as a science is used in solving new practical (as well as theoretical) problems;

3) preparation of a system of tasks taken from life, forming a specific plot, corresponding to the program topics, serving the mathematical and general development of students.

5. The connection of mathematical education with life through solving problems in grades V–XI depends on three factors:

- scientific and methodological preparation and initiative of the teacher;
- in the development of existing textbooks in mathematics;
- Availability of additional educational (didactic) materials for teachers and students in the mathematics course V–XI grades.

There are objective and subjective reasons why mathematics textbooks in grades V–XI have little access to the presented problem. However, the task of

activating the informativity of learning directly depends on the business acumen and pedagogical skills of the teacher.

6. In the course of mathematics in grades V–XI, students get acquainted with arithmetic operations on the set of rational numbers, the material of the preparatory course of geometry in the direction of «practice-theory» and learn simple geometric constructions. This knowledge allows teaching methods for solving various types of problems (including geometric ones).

Although this is not the first attempt to connect the teaching of mathematics with life through problem solving, a methodological system for solving this problem has been developed, taking into account the peculiarities of the mathematics course in grades V–XI, as well as on local materials, not only problems have been identified, but in general a methodological system has been developed, the content is indicated work, methods of implementation, means, based on the assessment of learning outcomes, theoretical and practical significance and methodological research were confirmed.

7. For each of the subjects related to the school mathematics course (including the interactive course), various types of classes are used to assimilate theoretical material, consolidate it and implement its application in practice. This is the minimum position for teaching this subject. However, there are issues that allow the implementation of several didactic functions. This includes standard and non-standard questions that provide the student with additional (non-math) information. Since the method of solving a problem is related to the content of the problem, it remains in the memory of students.

CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH / ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

To improve the quality of mathematical education in grades V–XI, it is not enough to improve the content and form of the methodological system of teaching the subject; it is necessary to take into account the requirements of the new educational system (curriculum), the individual characteristics and capabilities of students, and use interactive teaching methods. Because a math problem is a means of attacking the student's brain.

Prospects for further research in this direction. «Statistics and Probability» – being a new meaningful direction in the school mathematics course, her teaching in grades V–XI is based mainly on pressing problems. Statistical elements were used in school practice. However, in the new education system, both concepts should be taught in an interrelated way and with the help of appropriate questions.

It is necessary to improve the technology for solving problems in statistics and probability in school mathematics. Since the possibilities for solving different types of problems in the school mathematics course are available in grades V–XI, then in order to implement its didactic functions, it is necessary to allocate enough space for solving problems in the classroom and after school hours cool exercises.

The educational performance of students in the experimental classes was higher than in other subjects.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED) / СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] M. C. Abdulkərimov, «Orta məktəbin riyaziyyat kursunda ekstremum və tətbiq məsələləri təlimin həyatla əlaqələndirilməsi vasitəsi kimi (V–XI siniflər)», namiz. dis. Bakı: ADPU, 2011.
- [2] M. M. Aşurov, «Səkkizillik məktəbin cəbr kursunda tətbiq məsələləri təlimin keyfiyyətini artıran vasitə kimi», namiz. dis. avtoref. Bakı: APİ, 1990.
- [3] L. İ. Qocayeva, «Məsələ həlli vasitəsilə riyaziyyat təliminin həyatla əlaqələndirilməsi (III–IV siniflər)», namiz. dis. avtoref. Bakı: ADPU, 2001.
- [4] B. Q. Əliyev, *Ali pedaqoji məktəblərdə gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin riyaziyyatdan elmi-metodiki hazırlığının təmin edilməsində məsələ bir vasitə kimi*. Bakı, Azərbaycan: ADPU, 2001.
- [5] S. S. Həmidov, *I–IV siniflərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası*. Bakı, Azərbaycan: ADNA, 2008.
- [6] S. S. Həmidov, N. M. Hacıyev, *İbtidai siniflərdə məsələ həlli təliminin nəzəri metodiki problemləri*. Bakı, Azərbaycan: ADNA, 2008.
- [7] S. S. Həmidov, *Məktəbin ibtidai siniflərində məsələ həllinin təlimi metodikası*. Bakı, Azərbaycan: Natural, 2003.
- [8] S. S. Həmidov, *Pedagoji fakültədə riyaziyyatın tədrisi metodikası*. Bakı, Azərbaycan: Bakı APİ, 1990.
- [9] S. R. Hüseynova, *Riyaziyyatdan ümumiləşdirici və inkişafetdirici məsələlər vasitəsilə nəzəri biliklərin verilməsi və möhkəmləndirilməsi (VI–XI siniflər)*. Bakı, Azərbaycan: ADPU, 2003.
- [10] A. N. İsmayılov, *Orta ümumtəhsil məktəbi şagirdlərinin riyaziyyatdan və fizikadan nəzəri biliklərin kənd təsərrüfatına tətbiqi üzrə işin sistemi*. Bakı, Azərbaycan: APİ. 1996.
- [11] N. Qəhrəmanova, C. Əsgərova, *Riyaziyyat – 3*. Bakı, Azərbaycan: Altun kitab, 2008.
- [12] N. Qəhrəmanova, C. Əsgərova, *Riyaziyyat – 4*. Bakı, Azərbaycan: Altun

kitab, 2009.

- [13] Ə. A. Quliyev, *Planimetriyanın məsələ vasitəsilə təkrarı*. Bakı, Azərbaycan: Nurlan, 2008.
- [14] Ə. A. Quliyev, *Riyaziyyatdan tədrisində ümumiləşdirmə*. Bakı, Azərbaycan: Elm, 2009.
- [15] M. C. Mərdənov, və b. *Riyaziyyat – 6*. Bakı, Azərbaycan: Çarşıoğlu, 2008.
- [16] M. V. Namazov, *Riyaziyyatdan çalışmalar. VI sinif üçün vəsait*. Bakı, Azərbaycan: Dərələyöz-M, 2011.
- [17] İ. M. Rüstəmov, «Həndəsədən məsələ həlli vasitəsilə şagirdlərin nəzəri biliklərinin inkişaf etdirilməsi (VII–IX siniflər)», namizədlik dis. Avtoref. Bakı: APİ, 1997.

ОПТИМАЛЬНІ ФОРМИ НАВЧАННЯ ТЕМИ «ТРИГОНОМЕТРИЧНІ РІВНЯННЯ» У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ МАТЕМАТИКИ

Джафарлі Есмiра Вахiд,

Доктор філософії з педагогіки,
доцент Гянджинського державного університету.
Баку, Азербайджан.

 <https://orcid.org/0000-0003-3619-4356>
gulizade.gunel@mail.ru

Мамедова Джабаруд Музаффар,

старший викладач Гянджинського державного університету.
Баку, Азербайджан.

Мустафаева Парвин Маил,

викладач Гянджинського державного університету.
Баку, Азербайджан.

Анотація. Обрану для дослідження статтю присвячено оптимальній методиці навчання тригонометричних рівнянь у курсі математики середньої школи на основі навчальної програми. У статті також підтверджується, що вивчений матеріал є логічним завершенням курсу тригонометрії, підсумковим результатом пройдених теоретичних знань. Тема тригонометричних рівнянь і нерівностей надає чудові приклади та проблеми інтеграції між алгеброю, геометрією та іншими дисциплінами. Тригонометрія за своїми характеристиками тісно пов'язана як з геометрією, так і з алгеброю, і цей зв'язок відображено в змісті шкільного курсу математики. Таким чином, тригонометрія використовується у геометрії в метричних співвідношеннях у прямокутних трикутниках, у визначенні синуса,

косинуса, тангенса і котангенса гострого кута, у теоремі синусів і косинусів, у формулах співвідношення між сторонами і радіусами, коли кола проведені всередині і зовні правильні багатокутники, у формулах площ багатьох геометричних фігур тощо, в алгебрі і в курсі наведені в розділах основні формули тригонометрії, тригонометричні рівняння і нерівності тощо. Наша головна мета дослідження – пояснити місце і значення тригонометричних рівнянь і нерівностей у шкільному курсі математики, показати роль тригонометричних рівнянь, визначити методичні особливості їх розв'язання. Водночас у процесі навчання тригонометричним рівнянням і нерівностям розглядається і розв'язування алгебраїчних рівнянь, що входять до системи рівнянь, а це вимагає як від учителя, так і від учня викладати та вивчати курс математики середньої школи у формі, повний, цілісний спосіб.

Ключові слова: курс математики; тригонометричні рівняння; освітній процес; студенти; викладач; алгебра; геометрія; школа.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] M. C. Abdulkarimov, "Extremum and application issues in the high school mathematics course as a means of connecting learning with life (grades V–XI)", cand. dis. Baku: ADPU, 2011.
- [2] M. M. Ashurov, "Application problems in the algebra course of the eight-year school as a means of increasing the quality of education", cand. dis. autoref. Baku: API, 1990.
- [3] L. I. Gocayeva, "Connecting mathematics teaching with life through problem solving (III–IV grades)", cand. dis. autoref. Baku: ADPU, 2001.
- [4] B. Q. Aliyev, the issue as a tool in ensuring the scientific-methodical training of future elementary school teachers in mathematics. Baku, Azerbaijan: ADPU, 2001.
- [5] S. S. Hamidov, Mathematics teaching methodology in grades I–IV. Baku, Azerbaijan: ADNA, 2008.
- [6] S. S. Hamidov, N. M. Hajiyev, Theoretical and methodological problems of problem solving training in primary classes. Baku, Azerbaijan: ADNA, 2008.
- [7] S. S. Hamidov, Methodology of teaching problem solving in primary classes of the school. Baku, Azerbaijan: Natural, 2003.
- [8] S. S. Hamidov, Methodology of teaching mathematics at the Faculty of Pedagogy. Baku, Azerbaijan: Baku API, 1990.

- [9] S. R. Huseynova, Providing and strengthening theoretical knowledge through summarizing and developing problems in mathematics (grades VI–XI). Baku, Azerbaijan: ADPU, 2003.
- [10] A. N. Ismayilov, The system of work on the application of theoretical knowledge of mathematics and physics to agriculture of secondary school students. Baku, Azerbaijan: API. 1996.
- [11] N. Kahramanova, C. Asgarova, Mathematics – 3. Baku, Azerbaijan: Altun kitab, 2008.
- [12] N. Kahramanova, C. Asgarova, Mathematics – 4. Baku, Azerbaijan: Altun kitab, 2009.
- [13] A. A. Guliyev, Repetition of planimetry through the problem. Baku, Azerbaijan: Nurlan, 2008.
- [14] A. A. Guliyev, Generalization in teaching mathematics. Baku, Azerbaijan: Elm, 2009.
- [15] M. C. Mardanov, and others. Mathematics – 6. Baku, Azerbaijan: Çashioğlu, 2008.
- [16] M. V. Namazov, Studies in mathematics. Materials for class VI. Baku, Azerbaijan: Deraleyaz-M, 2011.
- [17] I. M. Rustamov, "Development of theoretical knowledge of students through problem solving in geometry (VII–IX classes)", candidate diss. Autoref. Baku: API, 1997.

*Стаття надійшла до редакції
28 грудня 2022 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23\(52\)-82-94](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-82-94)
УДК 172.15

Житомирська Тетяна Михайлівна,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри гуманітарних дисциплін
Дунайського інституту Національного університету
«Одеська морська академія».
Ізмаїл, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0002-7015-0819>
tanyazhit80@gmail.com

ПАТРІОТИЗМ ЯК ФІЛОСОФСЬКА КАТЕГОРІЯ: ФІЛОСОФІЯ КАВИ

*«Патріотичне виховання – це сфера духовного життя,
яка проникає в усе, що пізнає, робить, до чого прагне,
що любить і ненавидить людина, яка формується».*
В.О. Сухомлинський

*«Російський військовий корабель, іди на **й!»*
Р.В. Грибов

*«Сьогодні мужність має ім'я, і це ім'я – Україна.
У мужності є обличчя – це обличчя українців і українок,
які протистоять російській агресії»*
Урсула фон дер Ляйен

Анотація. Стаття присвячена розгляду філософського аспекту поняття «патріотизм», та пов'язаних із ним дефініцій, що стали предметом розгляду на заняттях наукового курсантського гуртка «Філософія кави» Дунайського інституту Національного університету «Одеська морська академія». У роботі відзначається, що курсантами було вивчено, проаналізовано та визначено сутність багатьох понять, що відіграють важливу роль у формуванні національної самосвідомості та громадянськості курсантів, виокремлено їх суттєві риси. Так був отриманий висновок, що справжній патріотизм за своєю природою є почуттям, спрямованим на захист, йому не властивий агресивний характер. Було визначено, що патріотизм є особливою духовною цінністю, оскільки він виступає гарантом єднання, гармонізації сучасного українського суспільства, збереження його самобутності і культурної своєрідності в умовах глобалізації світового суспільства. Курсанти визначили, що

поняття патріотизму достатньо об'ємне і не зводиться до одного лише почуття обов'язку перед Батьківщиною. Патріотизм – одна зі складових морального і культурного рівня розвитку особистості, що входить у процес формування відчуттів, поглядів, переконань, світогляду. Також на заняттях гуртка «Філософія кави» розглядалися передумови виникнення патріотизму в Україні. Курсантами були зроблені доповіді про зародження патріотичної свідомості у закликах Володимира Мономаха помиритися до князів для об'єднання землі Руської; про морські здобутки Петра Сагайдачного у боротьбі із Турецькою імперією; про патріотизм морських прикордонників на острові Зміїний у наші часи тощо. Таким чином, як засвідчує проведений аналіз, єдиного підходу до визначення сутності патріотизму немає. Більше того, доволі хибним є однобічний підхід до інтерпретації цього явища – як суб'єктивного чи об'єктивного, індивідуального чи загального, соціального. Було визначено, що патріотизм це особистісна якість людини, яка зумовлює особливе ставлення до Вітчизни, що виявляється у відповідних почуттях, переконаннях, ідеях у тому, що особистість переймається інтересами, прагненнями, потребами, ідеалами свого народу, усвідомлюючи свою національну неповторність і самобутність.

Ключові слова: патріотизм; патріотичне виховання; патріотична свідомість; філософія кави; філософія патріотизму.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. У Дунайському інституті Національного університету «Одеська морська академія» діє науковий курсантський гурток «Філософія кави». Серед дискусійних тем, що розглядалися на засіданнях гуртка, вагоме місце зайняли: «Світогляд – філософія – наука»; «Наука в духовному поступі людства»; «Природа філософського і наукового пізнання». Під час обговорень жваву дискусію викликали такі поняття, як «патріотизм», «державний патріотизм», «націоналізм», «виховання патріотизму», «національно-патріотичне виховання», «національна свідомість», «громадянськість» та ін.

Особливу зацікавленість курсантів викликали питання формування джерел патріотизму. У ході історично-філософського аналізу виникнення патріотизму було розглянуто період становлення філософії Русі, систему світогляду, описану Володимиром Мономахом, у центрі якої знаходився

духовний світ людини. Згадувався заклик до князів помиритися для об'єднання землі Руської. Не обійшли увагою і патріотизм козаків у працях Г. Сковороди, М. Костомарова та інших видатних українських філософів.

Найактуальнішими, із зрозумілих причин, виявились питання пов'язані із патріотичними проявами в українському суспільстві подій 2013–2023 років. Емоційно курсанти висловлювались про події Революції Гідності та масштабні зміни в людській свідомості, що спричинили політичні та суспільні зміни в Україні з 30 листопада 2013 р.; про вторгнення Росії на Донбас, у Крим. Обговорювали відмінності в сутності понять «сепаратизм» і «патріотизм» та різницю у реалізації їх проявів. І, звичайно, велика увага була приділена поняттю патріотизм у сенсі «захист Вітчизни». На думку курсантів, російське вторгнення у лютому 2022 року спричинило небувалий сплеск патріотизму в народі України, стало своєрідним водорозділом, який відокремив справжніх патріотів від тих, хто лише прикривався патріотичними лозунгами.

Так що ж таке патріотизм у філософському розумінні, як його виховувати і розвивати? У чому його особливості для України і які його прояви в сучасних реаліях ворожого вторгнення?

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження сутності патріотизму та його прояви досліджували В. Андрущенко, О. Базалук, В. Вашкевич, В. Воронкова, Д. Дзвінчук, В. Жадько, В. Заблоцький, Н. Крохмаль, І. Предборська, Л. Рижко, Н. Скотна, І. Стогній та ін., у їхніх працях розглядаються соціально-філософські проблеми духовного розвитку українського суспільства прямо або опосередковано пов'язані із духовними цінностями в тому числі й патріотизмом. Проблему патріотизму, переважно в контексті патріотичного виховання, розглядали такі науковці, як В. Абрамов, І. Бех, М. Боришевський, М. Добролюбов, О. Киричук, Ю. Красильник, Г. Філіпчук та ін.

Поняття «державного патріотизму» набули розвитку у працях представників німецької класичної філософії Г. Гегеля. І. Фіхте, І. Канта та сучасних філософів М. Нуссбаум, З. Баумана, Ю. Габермаса. Ними обґрунтовано співвідношення патріотизму і космополітизму, здійснено спробу визначити місце патріотизму в умовах глобалізації та інтеграції світу.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті полягає у розкритті сутності поняття «патріотизм» та його значення для майбутніх моряків, менеджерів морської галузі,

судноводіїв та ін.

Відповідно до зазначеної мети у статті поставлено такі **завдання**:

- уточнити поняття «патріотизм» в контексті окресленої проблеми;
- здійснити аналіз філософських аспектів досліджуваного поняття.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Патріотичному вихованню молоді присвятили праці багатьох вчених минулого і сучасності. Зокрема, Г. Ващенко, О. Духнович, А. Макаренко, С. Русова, В. Сухомлинський, К. Ушинський, Я. Чепіга та інші. У своїх працях приділяли велику увагу вихованню любові до своєї землі, рідної мови, поваги до історичного минулого, формуванню національної самосвідомості. Сучасні науковці (О. Вишневський, П. Кононенко, В. Кузь, Ю. Руденко та ін.) значну увагу приділяють обґрунтуванню теоретико-методичних засад патріотичного виховання дітей та молоді. Психологічним механізмам формування особистості, фахівців морської галузі тощо, які лежать в основі патріотичного виховання, присвячені дослідження Л. Виготського, І. Вільчинської, І. Гальчинського, Г. Костюка, О. Леонтьєва, В. Панкратіна. Для розробки сучасних підходів до формування патріотизму молоді важливе значення мають дослідження розроблені Л. Артемовою, А. Богуш, Н. Гавриш та ін.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

У дослідженні було використано загальнонаукові принципи щодо уточнення поняття «патріотизм». У процесі дослідження використовувалися загальнонаукові та спеціальні методи, основними з яких є: методи аналізу та синтезу, порівняльний, термінологічний аналіз, узагальнення. Завдяки зазначеним методам нами було проаналізовано та обґрунтовано філософські аспекти сутності поняття «патріотизм».

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

Традиційним для розгляду філософських питань на заняттях гуртка «Філософія кави» ретроспективний аналіз поставленої проблеми. Початок ХХІ століття для України був пов'язаний із низкою проблем: політична і економічна кризи, гібридна війна з Росією, що переросла у повномасштабну агресію та ін. Такий перебіг подій зумовив необхідність переоцінки ряду суспільних цінностей, сприяв консолідації українського суспільства і зумовив усвідомлення народом України себе як діючої сили,

актора світового рівня. Зазначимо, що побудова і розвиток держави як цивілізованого члена світового співтовариства неможлива без патріотичного виховання її громадян. Тому на сучасному етапі в Україні патріотичне виховання розглядається як один з найважливіших компонентів політичної соціалізації.

Історія патріотичного виховання в Україні нараховує не одне сторіччя й у різні періоди мало різну специфіку. При цьому коріння його залишалося незмінним і традиційно було обумовлене боротьбою й боями із зовнішніми ворогами. Саме боротьба за незалежність дозволила справді розкритися патріотичному потенціалу українського народу.

Жваву дискусію курсантів викликало, як виявилось, не таке вже й просте питання: в що ж саме вважати патріотизмом? Так у своєму дослідженні «Неперервна професійна підготовка майбутніх судноводіїв у вищих морських навчальних закладах: теорія і практика» [1] О. Даниленко відзначає, що до моральних ціннісних орієнтацій відносяться поняття про честь, гідність, традиції, справедливість, чесність, порядність, вірність, поняття про добро, благо, любов, патріотизм.

Визначаючи мету національно-патріотичного виховання, слід зазначити, що воно спрямоване на формування в молоді національної свідомості, почуття любові до України, пошани до видатних українських політичних та історичних діячів і ключових подій української історії, готовності до сумлінного виконання громадянських і конституційних обов'язків, зокрема захисту рідної Батьківщини. Патріотичне виховання включає в себе соціально-політичні, організаційні, цільові, функціональні та інші аспекти. Головною його складовою є формування в молоді пошани та любові до рідної країни, до її символів, що здійснюється, в першу чергу, родиною, найближчим соціальним оточенням, навчальними закладами через передавання певних культурних зразків, традицій, звичаїв, вірувань тощо. Зазначимо, що й органи державної влади різних рівнів приділяють значну увагу патріотичному вихованню молоді, спрямованому в першу чергу на формування готовності до захисту Вітчизни, поваги до вітчизняного законодавства та засад демократичної, правової держави, поваги до української історії, культурної спадщини країни [2, с. 287].

За своєю сутністю категорія «патріотизм» походить (від гр. *patris* – батьківщина) і означає любов до батьківщини, почуття відповідальності за її долю, готовність і здатність служити її інтересам. Любов до Батьківщини, повага до історії, культури, до традицій, звичаїв свого народу об'єднує людей в прагненні розвивати свою країну на всіх напрямках, сприяти

становленню й утвердженню української держави. У різні періоди еволюції людської цивілізації патріотизм проявляється в різних країнах у найрізноманітніших формах і на різних рівнях: егопатріотизм, мікропатріотизм, мезопатріотизм, макропатріотизм, метапатріотизм та мегапатріотизм [3].

За своєю природою патріотизм – це почуття, спрямоване на захист, йому не властивий агресивний характер. Націоналізм невіддільний від таких категорій, як сила, влада. Він узаконює застосування сили для того, щоб утримати єдність нації, або ж для зовнішньої експансії, пов'язаний з агресією [4, с. 156].

Поняття патріотизму достатньо об'ємне і не зводиться до одного лише почуття обов'язку перед Батьківщиною. Патріотизм – одна зі складових морального і культурного виховання, що входить у процес формування почуттів, поглядів, переконань, світогляду. Патріотизм визначає якості людини і мобілізує її на працю та подвиг в ім'я народу, могутності своєї держави, на збереження народного надбання. Патріотизм зміцнює такі якості особистості як почуття обов'язку і відповідальності перед народом і державою, нетерпимість до всього негативного, непримиренність до несправедливості [5].

Звертаючись до минулого нашої країни, курсанти відзначили, що патріотизм в нашій країні сягає ще часів Київської Русі. Так Володимир Мономах викладає систему світогляду, у центрі якої знаходиться духовний світ людини. Головною ідеєю патріотичного відношення до Батьківщини є заклик до князів помиритися для об'єднання землі Руської. У пізніші часи значний внесок до формування патріотизму було зроблено під час козацької доби. Найбільш ґрунтовно патріотизм козаків відтворено у працях Г. Сковороди, Д. Яворницького та М. Костомарова.

Це був час військових досягнень. З початку XVI століття відбулись великі морські походи. Запорожці здобували славу і військову здобич та визволяли з полону своїх побратимів під Кафою, Стамбулом, Синопом, Трабзоном, Кілією, Варною тощо. Починаючи з 1606 року, у морських походах стало широко відоме ім'я Петра Сагайдачного. Фактично під його команду козацькі чайки декілька десятиліть майже повністю контролювали акваторію Чорного моря [6].

Найбільш емоціональну реакцію, за зрозумілих причин, викликало обговорення курсантами питань пов'язаних із патріотичними проявами в українському суспільстві подій 2013–2023 років. Погоджуючись із думкою В. Бондар та К. Якуніної [7], курсанти зробили висновок, що український

приклад в цьому контексті є доволі наочним, адже українські реалії гостро ставлять питання про роль і місце патріотизму в суспільстві. Одним із найвизначніших проявів масштабні зміни в людській свідомості, що відбулися в Україні стала Революція Гідності, що спричинила політичні та суспільні зміни з 30 листопада 2013 р. Важливим для формування патріотизму є особисті приклади реальних людей, їх вчинки дії. Так на заняттях курсантського гуртка «Філософія кави» обговорювали вчинок курсантів Інституту Військово-Морських сил ім. Нахімова. 21 березня 2014 року, під час окупації півострова Крим Росією, вони відмовилися мовчки спостерігати за підняттям російського прапора і заспівали Гімн України.

Необхідно вказати, що питання розвитку патріотизму у Дунайському інституті Національного університету «Одеська морська академія» виходить далеко за межі діяльності наукового курсантського гуртка «Філософія кави». Аналіз історико-філософського аспекту патріотизму у виховній роботі з молоддю дає підставу розглядати його як суспільно-історичне явище, обумовлене соціально-політичними, економічними характеристиками конкретного суспільства і наявністю «природних» основ, що відображають прихильність людини до рідної землі. Ключовим поняттям в даному випадку є Батьківщина, а також відповідні складові даного явища.

Сучасна українська філософія освіти, філософія виховання та педагогіка працюють над побудовою цілісної системи патріотичного виховання, спрямованого на формування ініціативної; відповідальної, духовно багаті особистості з почуттям власної гідності, любові до Батьківщини, розвинутою творчою активністю та критичним мисленням. Таким чином поняття виховання патріотизму носить трансдисциплінарний характер, та має реалізовуватись під час вивчення всього спектру навчальних дисциплін.

Зазначимо, що в умовах ситуації, що склалась у 2014 р. на державному рівні було прийнято рішення розробити та впровадити стратегію національного патріотичного виховання, яка реалізувалась у «Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді» та «Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 рр.». Варто звернути увагу, що незважаючи на прагнення відійти від суспільно-політичних традицій попередніх років, автори цих документів в основу своїх робіт закладають саме національний елемент, як підсилення патріотизму, однак він же може спровокувати і негативні наслідки, адже Україна – багатонаціональна держава, і права її громадян різних націй

захищені Конституцією [8].

Розуміючи важливість національно-патріотичного виховання, особливо у сучасних реаліях, Міністерство освіти і науки затвердило Заходи щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України до 2025 року. Серед основних складових національно-патріотичного виховання в концепції виокремлено громадянсько-патріотичне, духовно-моральне, військово-патріотичне та екологічне виховання.

Метою національно-патріотичного виховання визначено становлення самодостатнього громадянина-патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин, формування активної громадянської позиції, утвердження національної ідентичності громадян на основі духовно-моральних цінностей Українського народу, національної самобутності [9].

Формування та розвиток патріотизму відбувається як процес об'єктивного або ілюзорного усвідомлення соціального, політичного й культурного середовища, свого місця в суспільстві, суспільної значущості власної діяльності. Її напрямів і цілей. Патріотизм формується як результат пізнавальної діяльності індивіда, соціального суб'єкта. Пізнання соціально-історичного середовища відбувається як усвідомлення безпосередніх умов життєдіяльності людей. Їхніх потреб у повсякденному житті. Патріотизм формується на рівні емпіричної свідомості та функціонує у вигляді частини суспільної психології. Надалі відбувається його формування на рівні теоретичної свідомості як концепції розвитку суспільства [10, с. 13].

Повертаючись до розгляду поняття патріотизм на заняттях гуртка «Філософія кави» Дунайського інституту Національного університету «Одеська морська академія» відзначимо, що на думку курсантів, закономірною реакцією на сучасні події стала консолідація українського суспільства. А одним із головних чинників, здатних консолідувати українське суспільство, виявився патріотизм.

Патріотизм є особливою духовною цінністю, оскільки він виступає гарантом єднання, гармонізації сучасного українського суспільства, збереження його самобутності і культурної своєрідності в полігамному людському співтоваристві. Дійшовши висновку, що ядром патріотизму, його основною складовою є любов до малої й великої Батьківщини, він

проявляється у вірі й безкорисливій любові до Батьківщини, готовності до самовідданої праці заради її процвітання, здатності до самопожертви при захисті її інтересів від загроз й спроможна консолідувати суспільство.

Сутність патріотизму розкривається не тільки у пізнанні його в русі від об'єкта до свідомості, а й у з'ясуванні місця суб'єкта в соціальній системі. Патріотичні почуття та ідеї суб'єктів є формою об'єднання і зв'язку особистих інтересів з суспільними за умови переважання останніх[10, с. 14]. У той же час патріотизм є складовою моральних норм, цінностей людини і в цьому відношенні характеризується як один зі структуроутворюючих елементів особистості.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Як засвідчив проведений курсантами історико-філософський аналіз, єдиного підходу до визначення сутності патріотизму немає. Більше того, доволі хибним є однобічний підхід до інтерпретації цього явища як суб'єктивного чи об'єктивного, індивідуального чи загального, соціального. За таких умов достовірніше використовувати інтерсуб'єктивний підхід позитивної науки та феноменології, за яким сутність і функціональність патріотизму визначається єдністю множинного та одиничного, соціального та індивідуального – більше того, індивідуального в загальному, та зовнішнього соціального у внутрішньому особистісному.

Філософські дискусія в клубі «Філософія кави» дозволила зробити висновок, що справжній патріот має любити свою державу, прагнути зробити її кращою. Потрібно пишатися нею як своєю родиною і працювати над її вдосконаленням. Ми маємо не кидати свою країну, а захищати, здобувати їй славу, працювати над покращенням життя.

Перспективи подальших досліджень Перспективним напрямом для досліджень залишається більш глибоке обґрунтування форм, методів та засобів щодо формування патріотичної свідомості у курсантів Дунайського інституту Національного університету «Одеська морська академія».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] О. Б. Даниленко, *Неперервна професійна підготовка майбутніх судноводіїв у вищих морських навчальних закладах: теорія і практика.*

- Запоріжжя, Україна: АА Тандем, 2020. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://is.gd/bfho5M> Дата звернення: Січ. 05, 2023.
- [2] Л. В. Чупрій, «Державна підтримка патріотичного виховання молоді», *Сучасна українська політика. Політики і політологія про неї*, Вип. 19(52), с. 287–297, 2010. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://is.gd/9kMxzI> Дата звернення: Січ. 05, 2023.
- [3] М. П. Іщенко, *Патріот України у системі цінностей філософії гуманізму і демократії*; М. П. Іщенка, Ред. Черкаси, Україна: Видавець ФОП Гордієнко Є. І., 2021. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://is.gd/5BsEcB> Дата звернення: Січ. 05, 2023.
- [4] L. L. Snyder, *Encyclopedia of Nationalism*. Chicago and London, 1990.
- [5] Ю. В. Івченко, «Соціально-філософський зміст патріотизму», *Філософські та методологічні проблеми права*, № 1(11), с. 154–163, 2016. [Електронний ресурс].
Доступно: <http://surl.li/ewrdr> Дата звернення: Січ. 05, 2023.
- [6] У. Соборська, «Морська слава України», *Україна молода*, Вип. 125, від 21.07.2011. [Електронний ресурс].
Доступно: <http://surl.li/ewrdu> Дата звернення: Січ. 05, 2023.
- [7] В. Д. Бондар, К. І. Якуніна, «Патріотизм як інтерсуб'єктивне явище: соціально-філософський дискурс», *Молодий вчений*, № 9(85), с. 148–152, 2020. [Електронний ресурс].
Доступно: <http://surl.li/ewrea> Дата звернення: Січ. 05, 2023.
- [8] Верховна Рада України. (2015, Жовт.13). *Указ Президента № 580/2015 «Про Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки»*. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580/2015#Text>
- [9] Міністерство освіти і науки України. (2022, Черв.06). *Наказ № 527 «Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641»*. [Електронний ресурс].
Доступно: <http://surl.li/cfdpm>
- [10] *Формування патріотичної та громадянської свідомості учнів: теорія і практика* / О. С. Александрова, Ф. Л. Левітас, О. О. Салата, О. М. Шепетяк, О. Є. Матвійчук, Н. Р. Петрошук та ін.; Ф. Л. Левітаса, О. С. Александрової, О. О. Салати, Ред. Київ, Україна: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. [Електронний ресурс].
Доступно: <http://surl.li/ewrej> Дата звернення: Січ. 05, 2023.

PATRIOTISM AS A PHILOSOPHICAL CATEGORY: COFFEE PHILOSOPHY.

Tetiana Zhytomyrska,

Candidate of Pedagogical Sciences,
associate professor of the Department of
Humanitarian Disciplines, Institute of the National University
"Odesa Maritime Academy", Ukraine.
Izmail, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0002-7015-0819>
tanyazhit80@gmail.com

Abstract. The article is devoted to the consideration of the philosophical aspect of the concept of "patriotism" and related definitions, which became the subject of discussion at the classes of the scientific cadet group "Philosophy of coffee" of the Danube Institute of the National University "Odesa Maritime Academy". It is noted in the work that the cadets studied, analyzed and determined the essence of many concepts that play an important role in the formation of national self-awareness and citizenship of the cadets, and their essential features were highlighted. Thus, the conclusion was reached that true patriotism by its nature is a feeling aimed at protection, it is not characterized by an aggressive nature. It was determined that patriotism is a special spiritual value, as it acts as a guarantor of unity, harmonization of modern Ukrainian society, preservation of its identity and cultural originality in the conditions of globalization of world society. The cadets determined that the concept of patriotism is broad enough and does not come down to just a sense of duty to the Motherland. Patriotism is one of the components of the moral and cultural level of personality development, which is part of the process of forming feelings, views, beliefs, and worldview. The prerequisites for the emergence of patriotism in Ukraine were also discussed at the classes of the "Coffee Philosophy" group. The cadets made reports about the emergence of patriotic consciousness in the appeals of Volodymyr Monomakh to reconcile with the princes for the unification of the Russian land; about Pyotr Sahaidachny's naval achievements in the fight against the Turkish Empire; about the patriotism of maritime border guards on Zmiiny Island in our times, etc. Thus, as the analysis shows, there is no single approach to defining the essence of patriotism. Moreover, a one-sided approach to the interpretation of this phenomenon – as subjective or objective, individual or general, social – is quite wrong. It was determined that patriotism is a personal quality of a person that determines a special

attitude to the Motherland, which is manifested in the corresponding feelings, beliefs, ideas that the individual is concerned with the interests, aspirations, needs, ideals of his people, realizing his national uniqueness and originality.

Keywords: patriotism; patriotic education; patriotic consciousness; philosophy of coffee; philosophy of patriotism.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] O. B. Danylenko, Neperervna profesiina pidhotovka maibutnikh sudnovodiiv u vyshchikh morskikh navchalnykh zakladakh: teoriia i praktyka. Zaporizhzhia, Ukraina: AA Tandem, 2020. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/bfho5M> Data zvernennia: Sich. 05, 2023.
- [2] L. V. Chuprii, «Derzhavna pidtrymka patriotychnoho vykhovannia molodi», Suchasna ukrainska polityka. Polityky i politolohiia pro nei, Vyp. 19(52), s. 287–297, 2010. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/9kMxzI> Data zvernennia: Sich. 05, 2023.
- [3] M. P. Ishchenko, Patriot Ukrainy u systemi tsinnosti filosofii humanizmu i demokratii; M. P. Ishchenka, Red. Cherkasy, Ukraina: Vydavets FOP Hordiienko Ye. I., 2021. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/5BsEcB> Data zvernennia: Sich. 05, 2023.
- [4] L. L. Snyder, Encyclopedia of Nationalism. Chicago and London, 1990.
- [5] Yu. V. Ivchenko, «Sotsialno-filosofskyi zmist patriotyizmu», Filosofski ta metodolohichni problemy prava, № 1(11), s. 154–163, 2016. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://surl.li/ewrdr> Data zvernennia: Sich. 05, 2023.
- [6] У. Соборська, «Морська слава України», *Україна молода*, Вип. 125, від 21.07.2011. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://surl.li/ewrdu> Data zvernennia: Sich. 05, 2023.
- [7] V. D. Bondar, K. I. Yakunina, «Patriotyizm yak intersubiektyvne yavyshe: sotsialno-filosofskyi dyskurs», *Molodyi vchenyi*, № 9(85), s. 148–152, 2020. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://surl.li/ewrea> Data zvernennia: Sich. 05, 2023.
- [8] Verkhovna Rada Ukrainy. (2015, Zhovt. 13). Ukaz Prezydenta № 580/2015 «Pro Stratehiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei ta molodi na 2016–2020 roky». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580/2015#Text>
- [9] Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. (2022, Cherv. 06). Nakaz № 527 «Pro deiaki pytannia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia v zakladakh osvity Ukrainy ta vyznannia takim, shcho vtratyv chynnist, nakazu

Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 16.06.2015 № 641». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://surl.li/cfdpm>


- [10] Formuvannia patriotychnoi ta hromadianskoi svidomosti uchniv: teoriia i praktyka / O. S. Aleksandrova, F. L. Levitas, O. O. Salata, O. M. Shepetiak, O. Ye. Matviichuk, N. R. Petroshchuk ta in.; F. L. Levitasa, O. S. Aleksandrovoi, O. O. Salaty, Red. Kyiv, Ukraina: Kyiv. un-t im. V. Hrinchenka, 2018. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://surl.li/ewrej>
Data zvernennia: Sich. 05, 2023.

*Стаття надійшла до редакції
03 січня 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23\(52\)-95-107](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-95-107)
UDC 378.6+378.018.43

Nubar Isazade,

Doctoral student On the program
of the doctor of philosophy of the
Azerbaijan University of Tourism and Management.
Baku, Azerbaijan.

 <https://orcid.org/0000-0002-4591-9083>
gulizade.gunel@mail.ru

THE MAIN DIRECTIONS OF DISTANCE EDUCATION OF STUDENTS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract. Compared to traditional forms of education, distance education optimally develops students' independence, activity, awareness, and creativity, effectively solves the strategic issues facing modern teacher training in the information society. The irreplaceable role and place of increasing the quality and effectiveness of higher education also highlight the relevance of distance education. It is also advantageous in terms of creating the same opportunity for them to study regardless of their place of residence, health status, the standard of living and financial support. On the other hand, distance education is also very profitable financially. It allows you to study without incurring additional costs (transport, housing and other expenses). It is these indicated factors that indicate the importance and relevance of the topic chosen for research. Integration into the world, globalization, rapid processes of information lead to significant changes in all spheres of modern society and increase the role of human capital as the main factor in the successful development of the state. Changes in the education system, especially in higher education, led to the need for talented, competitive specialists who can meet the needs of society and the state, along with their self-education, the issue of informatization of education. The application of distance education technologies in all areas was in the focus of attention of national leader Heydar Aliyev many years ago and in connection with this, he adopted the “National Strategy for information and communication technologies for the development of the Republic of Azerbaijan” covering 2003–2012 [5]. As a continuation of this, the announcement of 2013 by the head of state Mr. Ilham Aliyev as the “Year of Information-communication technologies” in the Republic of Azerbaijan, the foundation of the University of Information Technologies is one of the steps aimed at informatization of society and, accordingly, the training of competent and competent specialists. At the same

time, starting from 2007–2008, the use of electronic testing technologies for innovative development of Education, current and final assessment of the quality of education was started at the Azerbaijan State Pedagogical University. At the joint initiative of the administrative, professor and teaching staff, technical specialists of the university, the conduct of test exams has become more organized, which allowed students to more accurately test their knowledge using electronic resources. In addition, the experience of Azerbaijan on the informatization of education was presented at the “ITU World Telecom 2009” forum held in Geneva from October 5 to 9, 2009. At the events held in connection with this forum representatives of many countries were given information about the creation of the Azerbaijan Education Network (AZEDUNET), Information and Resource Center, “Electronic School”, as well as the National Education Program, and the achievements of the country in the field of application of information technologies were demonstrated. The transition to the information society makes the problem of the formation of modern thinking in the new generation even more urgent, creates the need for fundamental changes in education and creates a fundamental basis for students' adaptation to education and strengthening of distance learning tendencies. In modern conditions, young personnel must not only master the knowledge of their specialty, but also master the latest achievements of science and technology, be able to use distance education tools, and search for new sources of information to improve themselves every day.

Key words: modern teacher; integration; globalization; distance training; education.

INTRODUCTION / ВСТУП

Formulation of the problem. Distance learning skills are formed in the course of independent activity through sources of information, in the search for information as an ability determined by the psychological and intellectual indicators of each student.

The main goal of the educational reform being carried out in our country is to make distance learning and independent activity of students one of the centers of attraction for education. From this point of view, the training of independent, competitive and enterprising personnel with creative thinking, universal knowledge, modern and broad outlook is one of the main goals of the education system [8]. In this regard, the main goal of using distance learning technologies in education is to form students' interest in self-education, prepare them for this activity systematically, consistently and purposefully, instilling in

them the necessary skills for independent activity. Thus, the introduction of distance learning into the educational environment leads to a fundamental change in the educational process. Proceeding from this, one of the national priorities in our republic is the informatization of education.

Mr. President puts forward the opinion that only in this case the younger generation can be formed as professional personnel in accordance with the requirements of the time. In his opinion, both logistics and modernization of the educational process should be carried out at the same level in each educational institution. Only then can the desired result be achieved. World experience shows that even the most prestigious universities are never satisfied with a well-deserved status. They are constantly striving for innovation. Therefore, reforms in higher education should be permanent. In other words, constant monitoring of scientific innovations, their comprehension, establishing relationships with higher schools with progressive experience can contribute to our education reaching the world level in the true sense of the word [3].

Analysis of major research and publications. When organizing distance learning, the solution of additional tasks in the organization of the educational process of the university also reveals the following needs:

- Creation of a pedagogical theory of continuous development of the individual based on the achievements of psychology, sociology, cultural studies, philosophy in order to ensure the unity of the processes of education, upbringing and development;
- comprehensive integration of universities with priority areas of scientific research on the initiative of both public and private organizations;
- integrated application of new information technologies in the educational process of the university;
- training of mobile, enterprising, creatively thinking specialists who are ready for continuous self-education throughout their lives.

We analyzed several papers to determine the degree of elaboration of the dissertation work N. Abdullaeva [1] «The program of self-education of teachers in pedagogy», R. Makhmudova [4] «Opportunities and ways of independent work of students in higher education», A. Alieva [5], I. Dzhabrailov [2] «Azerbaijani education in the period of independence: theoretical and practical aspects» and the works of other Azerbaijani researchers widely covered the issues of self-education and independent work. G. Akhmedov [3], R. Aligulieva, R. Makhmudova [4] and others in their works have widely considered issues related to distance education. Among foreign teachers M. Ali [6], T. Arat [7], R. Sagitova [10] and others raised in their works such issues as distance learning, self-education, learning to learn.

AIM AND TASKS / МЕТА ТА ЗАВДАННЯ

The main *purpose* of the study is to study the main criteria for the development of the organization of distance learning for students in higher educational institutions.

In accordance with the goal, the following main objectives of the *study* are defined:

1. Determine the degree of development of the problem and the socio-historical prerequisites for the development of educational activities of students in the context of distance planning and organization of education.

2. Theoretically substantiate the motivational-activity approach, which determines the strategy for the development of students' educational activities in the conditions of distance planning and organization of training in higher educational institutions.

3. Prepare and theoretically substantiate the pedagogical concept of the development of distance learning for students in the context of the development of distance education.

4. Develop a model for the development of distance activities of students in the context of informatization of education, identify examples and justify its technology.

5. To identify and justify the possibility of creating optimal conditions for the development of distance learning activities of students by creating a distance learning environment at the university.

6. Determine the success of the process of developing distance activities of students in the context of informatization of education, develop possible criteria and indicators and theoretically substantiate them.

THE THEORETICAL BACKGROUNDS / ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

The theoretical basis of the study is the study of the main provisions of the modern theory of the experience of foreign countries and Azerbaijan in the field of distance education of students' activities in the field of planning and organizing distance education of higher educational institutions, the adopted concepts and strategies for organizing distance learning. The theoretical significance of the study lies in the creation of a working system for the development of distance learning activities in the conditions of distance learning activities of students in the conditions of distance organization and planning of education in higher educational institutions that are of great socio-economic importance in the training of future teachers. The study includes theoretical

provisions related to distance education, personal development and the use of information technology, and the motivational-activity approach is presented in the work from the point of view of methodological regulation of the process of distance education development. The activity of students in the conditions of remote activity is described, as well as the organization and planning of training in the form of distance education in higher educational institutions is theoretically substantiated.

In the conditions of informatization of education, the main criteria for the availability of skills in organizing distance educational activities can be called the following:

- create an independent task based on the information received or be able to see the problem in a normal state;
- propose a method for analyzing, collecting and processing data;
- draw conclusions and see the possibilities of practical application of the obtained results;
- evaluate the results of their work and prove their correctness;
- use the possibilities of information technologies.

Thus, the introduction of distance learning into the educational environment leads to a fundamental change in the educational process. Proceeding from this, one of the national priorities in our republic is the informatization of education. Even in highly developed countries, the main financial resources are directed to the education and training of ICT-literate specialists.

Experience shows that the development of distance education plays an important role in addressing a number of the following issues:

- increases knowledge and experience to live and act in modern society;
- introduction of new forms and methods into the learning process improves the quality of education;
- gives every person of any age the opportunity to learn and improve their knowledge.

Informatization of education is the process of providing education with modern information technologies, along with theoretical and practical work carried out in educational institutions in the psychological and pedagogical direction. Informatization is an important condition for the implementation and management of educational activities, an important factor in the development of society.

The process of distance planning and organization of education in higher education institutions begins with equipping educational institutions with distance learning technologies, preparing electronic textbooks and personnel in this field. In the training of personnel for organizing and managing the distance

educational process, important issues are the creation of an educational and methodological base, the preparation of educational and methodological literature, and the organization of information infrastructure.

On March 28, 2013, the President of the Republic of Azerbaijan adopted Decree No 2815 on approving the tasks defined in the field of information and communication technologies in accordance with the Development Concept "Azerbaijan 2020: Vision of the Future" and the "Action Plan for declaring 2013 the Year of Information and Communication Technologies" in the Azerbaijan Republic.

As you know, the lack of computers is the main factor slowing down the process of planning and organizing distance learning in higher education institutions. In accordance with the solution of this problem, the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, by his order dated August 15, 2004, approved the "Program for providing general education schools in the Republic of Azerbaijan with information and communication technologies". After the implementation of this program, local production of computers was stimulated, software for managing educational institutions was developed, e-textbook portals were created, many educational institutions were provided with Internet access, etc. [6].

The distance learning process plays an important role in improving the quality of education as an important strategic issue, providing opportunities for students to receive higher education, forming self-education, interest and aspirations for learning, training national personnel in the field of ICT. Today, among our achievements are the creation of the Institute of Information Technologies at ANAS, the preparation of intellectual projects based on ICT in various fields, the creation and development of computer networks and systems. In the future, success in education, as in other areas, will depend on the development of information and communication technologies and their correct use.

Distance learning in higher educational institutions provides high-quality educational services of the following content:

- the necessary information is stored in memory for a long time;
- creates favorable opportunities in such matters as self-education of teachers, advanced training, attestation;
- the acquisition of knowledge is facilitated, conditions are created for the use of rapidly updated information, self-educational activities, etc.

As people around the world adapt to new ways of working, learning and communicating, we are seeing new trends emerge and evolve. In 2020, Future Learn commissioned You Gov to conduct a global study to explore the future of learning. The main themes of this study were personal development and career

aspirations, the power of education and online learning, and expectations for the future of education. According to research, self-education in the digital age is easier than ever. This is largely due to round the clock news and access to various websites that provide a constant flow of information. Perhaps not surprisingly, social networks play an important role in the organization of distance education. The study found that millennials (those born between 1981 and 1996) and Generation Z (those born after 1997) use all platforms to educate themselves. For example, 37% of Generation Z and 22% of Millennials use social media for learning. Referring to this information, it should be noted that information and communication technologies play an irreplaceable role in the development of self-education.

It is an undeniable fact that the development of human potential and the level of knowledge is higher in countries that pay attention to education and its organization. In recent years, in order to further improve the level of education in our country, schools have been built that meet new modern requirements, the material and technical base of educational institutions has been strengthened, textbooks have been updated, strategies and concepts have been developed. Therefore, in terms of literacy, Azerbaijan is ahead of many neighboring countries.

Despite the work done in the direction of the development of education, there are still problems that have not been fully resolved. One of them is that distance education, specified in the Law "On Education" as a form of education, is not widely used in higher education. For example, in connection with the coronavirus pandemic, which is one of the important problems of the current year, there is a need for online learning in educational institutions. Although teachers tried to conduct online lessons with programs such as "Teams", "Zoom", "Ekurs.az", they were not able to achieve the desired results. Despite all the planned efforts, the problems that arose in the first period were the lack of an Internet line at home for many students, the lack of psychological preparation of teachers and students for online classes, the lack of experience in the field of online communication, and the lack of skills in using IT equipment, lack of material and technical base in higher educational institutions, etc. However, in developed countries, the system of distance education quickly penetrated into all spheres of society. To do this, in such unforeseen situations, the most important goal and task of all higher education institutions should be to ensure the content and quality of distance learning, as well as their integration. However, it should be especially noted that over the past two years we have managed to achieve results that we have not achieved in ten years in the field of

distance education.

Distance education is one of the forms of lifelong education and implements human rights to receive education and information. It expands the educational opportunities of citizens within the country. Distance learning allows schoolchildren, students, the unemployed, military and legal entities to take advantage of the scientific and educational potential of leading universities, institutes, centers for advanced training and professional exchange. Distance education provides conditions for additional education along with the main activity and training.

Following the spread of the COVID-19 pandemic, teaching in all educational institutions was temporarily suspended from March 3, 2020 in order to prevent the spread of the virus in Azerbaijan. A form of distance learning was introduced to overcome interruptions in education. Classes were organized through various platforms and applications, teachers conducted online training. Skype, Zoom, Microsoft Teams programs were widely used in organizing online classes [4].

RESEARCH METHODS / МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

The complexity and versatility of the topic under study requires reliance on a system of approaches aimed at the unity of personality, activity, society and cognition, which allows presenting various facts, patterns and dependencies of the development of students' ICT skills in the form of a unified theory. The methodological guidelines of the study are: a systematic approach to planning and organizing universities in a remote form and determining the systematic development of students' remote activities in the context of informatization of education in this direction; activity approach – empirical (test, observation, survey, conversation, interview); statistical (data collection, statistical summary, processing, generalization and description); pedagogical diagnostics; experimental (carrying out experimental studies, expert assessments) [9].

RESEARCH RESULTS / РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

At the present stage of development of society, in the context of organizing and planning distance learning in higher education institutions, it became necessary to rethink the role of distance learning for students. Thus, the process of development of distance learning for students is one of the factors that meet the needs of the individual, society and the state. Targeted distance learning activity is an activity guided by the needs and motives of the students themselves, expressed in the setting of independent tasks, the search for ways to

achieve them in order to gain new knowledge and work experience. The organization of distance learning gives each student the freedom to choose their own path of learning throughout their lives. The organization and planning of distance learning in higher education institutions is an interconnected structure focused on the needs and capabilities of students. The structure and content of education, the integration of pedagogical technologies in combination with general educational goals presupposes the unity of the components.

CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH / ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

The pedagogical concept of the development of educational activities of students in the conditions of distance organization and planning of education in higher educational institutions is based on the combination of these provisions:

- within the framework of the educational process of the university, the activity of distance education provides not only acquired knowledge, skills, but also individual distance education and personal development throughout life;
- the process of distance learning at a university involves the gradual formation of the student's subjective position, and motivation is built on the basis of an activity approach;
- the use of information technologies in the distance learning process of the university is based on the principles of their integration with pedagogical technologies;
- the development of educational activities of students in a distance form occurs in the process of solving problems on the basis of a conscious, independent choice, determining ways to achieve the goals, evaluating the final result, generalizing cognitive, personal and subject experience obtained in certain situations close to reality;
- continuous distance learning of students occurs under the influence of an innovative educational environment.

Prospects for further research in this direction. Based on the above, we come to the conclusion that in recent years the widespread use of computer technology in education has greatly facilitated the organization of distance learning for students. Thus, information and computer technologies optimize the academic discipline, distance learning, activities, the study of foreign languages, self-study, in-depth assimilation of professional knowledge, and the educational process of educational work. The use of information technology allows students to actively engage in work, acquire knowledge, improve the level of distance education and professionalism.


REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED) / СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] N. Ə. Abdullayeva, «Təhsil sistemində keyfiyyətin artırılmasında İKT-nin tətbiqinin genişləndirilməsi yolları», magistr dis. Bakı, 2016.
- [2] İ. H. Cəbrayılov, *Müasir təhsil: problemlər və həll yolları*. Bakı, Azərbaycan: Mütərcim, 2018.
- [3] H. H. Əhmədov, *Distant təhsilin müasir vəziyyəti və onun inkişaf yolları*. Bakı, Azərbaycan, 2013.
- [4] R. M. Əliquliyeva, R. Ş. Mahmudova, «Elm və təhsildə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi», in *II Beynəlxalq konfrans məqalələr toplusu*. Bakı, 2007, I kitab.
- [5] A. Əliyeva, X. Talıbova, V. Qasımov, *Müəllimlərin peşəkar inkişafı beynəlxalq təcrübədə*. Bakı, Azərbaycan: «Şahin-MB», 2016.
- [6] M. K. Ali, «Uzaktan eğitimin tarihsel gelişimi ve Türkiyedeki durumu», *Marmara iletişim dergisi*, Is. 21, p. 73–94, 2014. [Online]. Available: <https://is.gd/zNF2CW> Дата звернення: Січ. 03, 2023.
- [7] T. Arat, Ö. Bakan, «Uzaktan eğitim ve uygulamaları», *Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, Cilt. 14, sa. 1/2, ss. 363–374, 2011. [Online]. Available: <https://is.gd/abRP3v> Дата звернення: Січ. 03, 2023.
- [8] H. İrshad, S. Muhammad, «Role of information technologies in teaching learning process: perception of the faculty», *Turkish Online Journal of Distance Education*, № 9(2), p. 46–56, 2008. [Online]. Available: <https://is.gd/jRdPhT> Дата звернення: Січ. 03, 2023.
- [9] J. Delors, «The treasure within: Learning to know, learning to do, learning to live together and learning to be. What is the value of that treasure 15 years after its publication?», *Springer Science+Business Media Dordrecht*, March 20, p. 319–330, 2013. [Online]. Available: <https://is.gd/OxIUwG> Дата звернення: Січ. 03, 2023.
- [10] R. Sagitova, «Student`s self-education: learning to learn across the lifespan», *ERPA Congress, Procedia – Social and Behavioral Sciences*, № 152, p. 272–277, 2014. [Online]. Available: <https://is.gd/CBPyXK> Дата звернення: Січ. 03, 2023. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.09.194>

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Ісазаде Нубар,

докторант за програмою доктора філософії
Азербайджанського університету туризму та менеджменту.
Баку, Азербайджан.

 <https://orcid.org/0000-0002-4591-9083>
gulizade.gunel@mail.ru

Анотація. Порівняно з традиційними формами навчання дистанційна освіта оптимально розвиває самостійність, активність, свідомість, креативність студентів, ефективно вирішує стратегічні завдання, що постають перед підготовкою сучасного вчителя в інформаційному суспільстві. Незамінна роль і місце підвищення якості та ефективності вищої освіти також підкреслюють актуальність дистанційної освіти. Це також вигідно з погляду створення для них однакової можливості навчатися незалежно від місця проживання, стану здоров'я, рівня життя та матеріального забезпечення. З іншого боку, дистанційна освіта також дуже вигідна у фінансовому плані. Це дозволяє навчатися без додаткових витрат (транспорт, житло та інші витрати). Саме ці вказані чинники свідчать про важливість та актуальність теми, обраної для дослідження. Інтеграція у світ, глобалізація, стрімкі інформаційні процеси призводять до суттєвих змін в усіх сферах сучасного суспільства та підвищують роль людського капіталу як головного чинника успішного розвитку держави. Зміни в системі освіти, особливо у вищій, зумовили потребу в талановитих, конкурентоспроможних спеціалістах, здатних задовольнити потреби суспільства і держави, поряд із їх самоосвітою, питання інформатизації освіти. Застосування технологій дистанційної освіти у всіх сферах було в центрі уваги національного лідера Гейдара Алієва багато років тому, і в зв'язку з цим він прийняв «Національну стратегію інформаційно-комунікаційних технологій для розвитку Азербайджанської Республіки», яка охоплює 2003–2012 рр. [5]. Як продовження цього, оголошення 2013 року главою держави паном Ільхамом Алієвим «Роком інформаційно-комунікаційних технологій» в Азербайджанській Республіці, заснування Університету інформаційних технологій є одним із кроків, спрямованих на

інформатизація суспільства і, відповідно, підготовка компетентних і компетентних спеціалістів. У той же час, починаючи з 2007–2008 років, в Азербайджанському державному педагогічному університеті було розпочато використання технологій електронного тестування для інноваційного розвитку освіти, поточного та підсумкового оцінювання якості освіти. За спільної ініціативи адміністративно-викладацького та професорсько-викладацького складу, технічних спеціалістів університету проведення тестових іспитів стало більш організованим, що дозволило студентам точніше перевіряти свої знання за допомогою електронних ресурсів. Крім того, досвід Азербайджану з інформатизації освіти було представлено на форумі «ITU World Telecom 2009», який проходив у Женеві з 5 по 9 жовтня 2009 року. Про створення Азербайджанської Освітньої Мережі (AZEDUNET), Інформаційно-Ресурсного Центру, «Електронної Школи», а також Національної Освітньої Програми, було продемонстровано досягнення країни у галузі застосування інформаційних технологій. Перехід до інформаційного суспільства робить ще більш актуальною проблему формування сучасного мислення нового покоління, породжує необхідність кардинальних змін у освіті та створює фундаментальну основу для адаптації студентів до навчання та посилення тенденцій дистанційного навчання. У сучасних умовах молоді кадри мають не тільки оволодівати знаннями за фахом, а й останніми досягненнями науки і техніки, вміти користуватися засобами дистанційної освіти, шукати нові джерела інформації для щоденного самовдосконалення.

Ключові слова: сучасний учитель; інтеграція; глобалізація; дистанційне навчання; освіта.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] N. A. Abdullayeva, «Ways of expanding the application of ICT in the education system», magistr. dis. Baku, 2016.
- [2] I. H. Jabrayilov, Modern education: problems and solutions. Baku, Azerbaijan: Translator, 2018.
- [3] H. H. Ahmadov, Modern state of distance education and ways of its development. Baku, Azerbaijan, 2013.
- [4] R. M. Aliguliyeva R. Sh. Mahmudova, «Application of information and communication technologies in science and education», in II International conference collection of articles. Baku, 2007, I Book.

- [5] A. Aliyeva Kh. Talibova, V. Gasimov, Professional development of teachers in international practice. Baku, Azerbaijan: “ Shahin-MB ”, 2016.
- [6] M.K. Ali, «Historical development of distance education and its situation in Turkey», Marmara communication magazine, Is. 21, p. 73–94, 2014. [Online]. Available: <https://is.gd/zNF2CW> Data zvernennia: Sich. 03, 2023.
- [7] T. Arat, Ö. Bakan, «Remote education and applications», Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, Cilt. 14, sa. 1/2, ss. 363–374, 2011. [Online]. Available: <https://is.gd/abRP3v> Data zvernennia: Sich. 03, 2023.
- [8] H. İrshad, S. Muhammad, « Role of information technologies in teaching learning process: perception of the faculty», [Turkish Online Journal of Distance Education](https://is.gd/jRdPhT), № 9(2), p. 46–56, 2008. [Online]. Available: <https://is.gd/jRdPhT> Data zvernennia: Sich. 03, 2023.
- [9] J. Delors, «The treasure within: Learning to know, learning to do, learning to live together and learning to be. What is the value of that treasure 15 years after its publication?», Springer Science+Business Media Dordrecht, March 20, p. 319–330, 2013. [Online]. Available: <https://is.gd/OxIUwG> Data zvernennia: Sich. 03, 2023.
- [10] R. Sagitova, «Student`s self-education: learning to learn across the lifespan», ERPA Congress, Procedia – Social and Behavioral Sciences, № 152, p. 272–277, 2014. [Online]. Available: <https://is.gd/CBPyXK> Data zvernennia: Sich. 03, 2023. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.09.194>

*Стаття надійшла до редакції
03 січня 2022 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23\(52\)-108-122](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-108-122)
UDC.372.857

Jamila Karimova,

Teacher of Azerbaijan State Pedagogical College under
Armavir State Pedagogical University.
Baku, Azerbaijan.

 <https://orcid.org/0000-0002-2538-9740>
sulamif44@rambler.ru

CONSIDERATION OF PHYSIOLOGICAL AND ANATOMICAL FEATURES OF ADOLESCENTS IN TEACHING BIOLOGY

Abstract. After the independence of Azerbaijan, the measures taken in the direction of the democratization of our society opened wide opportunities for the emergence of modern ideas in the field of education, the study of international experience, and the renewal of education in terms of form and content. Education is a sacred area for our people, so education should always be at the forefront of our state. This is confirmed by the historical period in which we live. One of the main tasks today is to seriously engage in the training and education of teenagers. From this point of view, every teacher should deeply master the regularities of growth and development processes, which reflect the main direction of children's and teenagers' life activities, and establish appropriate teacher-student relationships, thus, only educators who know the anatomy and physiology of the child's body at the appropriate level can improve the efficiency of training in addition to developing their mental abilities. In various learning situations, the teacher must be able to choose the appropriate tool to achieve success. Taking into account the features characteristic of each age period of students in the training process, if training strategies are used correctly in teaching the subject, it is possible to eliminate the states of mental fatigue in students, develop their thinking and research skills, and increase interest in education. Such an approach to education develops students' thinking abilities and the ability to independently acquire knowledge. Important tasks are set before educational institutions in this direction. It is known that the volume and content of the material given in the training process is massive, that is, the students' abilities are not taken into account. Recently, modern training technologies are applied without conducting physiological studies. Taking into account the essence of the changes occurring in the body of students, emotionality, frenzy, impatience typical of adolescence, some teachers'

failure to take into account the individual character of the brain's analysis-synthesis ability and integrative activity lead to tension both in the learning process and in the teacher-student relationship.

Keywords: physiology; anatomy; training; education; process; activity; student; teacher; adolescence; organism; features.

INTRODUCTION / ВСТУП

Formulation of the problem. After gaining independence, the Republic of Azerbaijan carried out fundamental reforms in the field of national statehood and socio-economic and cultural development. As in all areas, the education system is undergoing a process of development. Globalization and modernization taking place in social and political life also put forward the improvement of the education system as an important task. One of the leading factors here is the implementation of fundamental reforms in the field of domestic education in accordance with world standards, the formation of our education on the basis of national and universal values, democratic and secular principles, in accordance with the history, culture, national traditions of our people.

The building of a secular state in Azerbaijan, the correct formation of a sense of national pride largely depend on how we build our education today, how effectively we use world experience.

At present, society has been tasked with educating young people with high intellectual communication skills, the ability to cooperate, who have mastered universal human values, have a high culture, and are able to express an independent opinion. The first point of the main goal of education in the "Law on Education" is expressed as follows: to educate an independent and creatively thinking citizen and a person who understands his responsibility to the Azerbaijani state, faithful to the national traditions and democratic principles of his people, respecting human rights and freedom, as well as the ideas of patriotism and Azerbaijanis.

The main goal in the system of education of the younger generation, an important strategic line is the maximum development of the natural capabilities of the individual. Taking into account the characteristic features of students for each age period in the educational process, with the correct use of learning strategies in teaching the subject, it is possible to eliminate mental fatigue in students, develop their thinking and research abilities, and increase interest in education. This approach to learning develops the thinking abilities of students and the ability to independently acquire knowledge.

In this direction, important tasks are set for educational institutions. It is

known that the volume and content of the material presented in the learning process are massive, that is, the abilities of students are not taken into account. Recently, modern teaching technologies have been used without conducting physiological classes. Taking into account the essence of the changes taking place in the body of students, emotionality, irascibility, impatience, characteristic of adolescence, the individual nature of the analytical-synthesizing ability and integrative activity of the brain in some teachers leads to tension both in the educational process and in teacher-student relationships.

At the same time, according to the document "State Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan", approved by the order of the President of the Republic of Azerbaijan I. Aliyev dated October 24, 2013, our country is the world's leading country in terms of the quality of results and vastness. It is planned to implement measures in five strategic areas to create an educational system with an infrastructure based on advanced technologies, competent teachers and education managers.

It is the second strategic direction, which provides for the modernization of human resources in the field of education. This direction serves to form a competent teacher who applies innovative teaching methods and ensures effective assimilation of the content of education, and includes improving the professionalism of teachers, creating new systems for assessing students' achievements, identifying and developing the talents of students, as well as those who need special care, includes creation of an inclusive teaching methodology.

Thus, on the basis of all this, the pedagogical and methodological literature on the problem was analyzed and a systematic observation was carried out. The emotional attitude to the educational process, activity in the educational process, the degree of fatigue, the ability to understand, memorize, the ability to express an independent opinion, tolerance to the educational load are determined. During the conversation with parents and teachers, the students' attitude to learning was clarified, the level of theoretical knowledge in school experience was determined from the psychological, sociological, didactic and biological points of view.

The study of school experience shows that some biology teachers turn to the possibilities of information technology in order to take into account the peculiarities of the anatomical and physiological development of adolescents. However, observations and surveys show that not all teachers pay enough attention to the possibilities of taking into account the characteristics of the physiological development of adolescents. This is due to several reasons. Some teachers do not have a clear idea of the importance of taking into account the

characteristics of the physiological development of adolescents, while others consider it unnecessary and useless.

Analysis of major research and publications. The conducted studies showed that A. Agaev [3], F. Orudzhev [9], F. Rustamov [10], M. Abdullaev [1], Zh. Najafov [13], M. Garaev [12] and others studied certain anatomical and physiological features, hygiene and higher nervous activity, age periods, conducted research, published textbooks, manuals and scientific articles. However, although all scientific research is to some extent related to the problem, until today the possibilities of the anatomical and physiological characteristics of students have not become the object of research.

AIM AND TASKS / МЕТА ТА ЗАВДАННЯ

Purpose: The goal of modern anatomy and physiology is the desire not only to describe the facts, but also to generalize them, to find out not only how the body works, but also why it has such a structure. To answer this question, she explores both the internal and external connections of the organism. It is known that everything in nature is interconnected. Also, a living human body is an integral system. Consequently, anatomy studies the organism not as a simple mechanical sum of its constituent parts, independent of its environment, but as a whole, which is in unity with the conditions of existence.

Anatomy studies not only the structure of a modern adult, but also explores how the human body has developed in its historical development. To this end:

- study of the development of the human race in the process of evolution of the animal world – phylogenesis;
- explores the process of formation and development of man in connection with the development of society – anthropogenesis;
- considers the process of individual development of the human body – ontogenesis;
- taking into account individual and gender differences in the shape, structure and position of the body, its constituent organs, as well as their topographic relationships.

The **tasks** of modern anatomy are:

1. Description of the structure, shape, position of organs and their relationships, taking into account the age, gender and individual characteristics of the human body.

2. The study of the interdependence of the structure and shape of organs with their functions.

3. Finding out the laws of the constitution of the body as a whole and its

constituent parts.

The study of anatomy in the education system is determined by the following factors:

- firstly, anatomy, as one of the fundamental morphological sciences, has a general educational, ideological and educational value;
- secondly, anatomy lays the foundation for the study of other biomedical and sports disciplines;
- thirdly, anatomy is of applied importance for students and teachers.

THE THEORETICAL BACKGROUNDS / ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

As you know, the foundation of human health is laid in childhood. That is why teachers should know human anatomy and physiology, try to properly organize the education of children and adolescents. As with all multicellular organisms, human ontogenesis (individual development) is divided into two stages – the embryonic and postembryonic periods. The embryonic period of development includes the period from fertilization to birth, and the postembryonic period includes the period of individual development of the organism from birth to death. Scientists divide the period of postembryonic development into several stages. This periodization is extremely important. Thus, the attitude of children of different ages to different sports, the training load, the level of endurance are different, as well as their ability to work. For the correct organization of the educational process, it is advisable to divide the development into periods. Since ancient times, many scientists have given a classification of age periods. Some of them recommended that this classification be based on the development of the nervous system, and others on energy processes.

A person goes through different age periods in his development, and each period has a certain impact on the development of personality. Each age period has its own characteristics. Based on these characteristics, the teacher can correctly direct the formation of personality.

Characteristics of preschool children. During this period, a number of anatomical and physiological features are manifested. The child develops physically: in early childhood (1–3 years), his height increases by an average of 4–5 cm, and weight by 1–2 kg per year, and by 5–6 years, growth increases by 5–5 cm. 6 cm and weighing 2–2.5 kg. Although the musculoskeletal system of children at this age is significantly developed, their bones are flexible. Therefore, it is necessary to ensure that the child sits correctly, sleeps, and does not carry weight. At this age, the child's brain mass increases (reaches 1350 g), the regulatory function of the

cerebral hemispheres is somewhat enhanced. But in children, since the influence of the subcortical region of the brain is great, they have difficulty controlling their feelings. Such children also show certain psychological characteristics: emotions, perception, memory, speech develop. Cognitive activity increases, the child seeks to learn everything, asks adults many questions.

Z. Babaeva writes that when admitting 6-year-old children to school, “it should be taken into account that the body of a growing child is not yet fully mature, its functional features are not fully formed, and the child’s ability to work is limited. When improving the programs of education and training in the pedagogical process, it is important to take into account not only the achievements of the child of this age, but also those mental and physical suffering that it will cost him” [4].

The will of a preschool child is weak: he has a highly developed imitation and is easily influenced. A positive example of parents is of great importance to him. Games, sports, work, routine help to strengthen his will and overcome difficulties.

The sensory-emotional world of children aged 3-6 is rich. They like fun games, entertainment, stories and humor. Due to their influence, moral and aesthetic feelings are formed in children.

The main activity in preschool age is the game. When conducting children's games, it is necessary to pay attention to the fact that the game is not only a means of entertainment; Let the child learn life in the game, educate and develop mentally.

“The period of school age is divided into three parts: junior school age (6-10 years old), middle school age (10–15 years old), senior school age (15–17 years old)” [1, p. 89].

The development of children in these age periods goes in three directions: 1) anatomical and physiological development; 2) psychological development; 3) intellectual development.

Junior school age (6–10 years) is a period of physiological changes in all organs and tissues. At this age, the growth of children is 4–5 cm per year. and weight 2–3 kg. increases. There is an increase in muscle strength of the lower and upper limbs. The musculoskeletal system of younger schoolchildren is stronger than that of preschoolers, and cardiovascular activity is stable. Ossification of the skeleton in younger schoolchildren has not yet been completed. Thus, the fact that the spine at this age is still very mobile can in some cases lead to a curvature of the spine, that is, as a result of the wrong choice of the desk or the wrong sitting of the student when writing. This negatively affects the performance and physical development of the student. For this reason, the desk at which the child sits at

school should serve his normal development. At this age, teachers and parents must constantly monitor what sports students are involved in. The muscles of younger schoolchildren are strengthened, their volume increases, and the overall strength of the muscles increases. At this time, large muscles develop faster than small ones. For this reason, the student has difficulty writing. It is not advisable to give more written assignments to students in grades I–II. Rewriting incorrectly written essays that do not meet the standards of calligraphy tires the student and reduces his desire to write.

In younger students, the muscles of the heart develop intensively. Depending on the diameter of the carotid arteries, the brain is supplied with the necessary amount of blood. Starting from the age of seven, the brain noticeably increases. At this age, students have their own psychological characteristics. Thus, in children at this age, involuntary attention, mechanical memory, and concrete thinking develop. School life requires from the child not only mental stress, but also physical endurance and strength.

The initial stage in the life of a child entering the new conditions of school life is revealed more clearly. Most children are psychologically prepared for this. They come to school with joy, ready for unusual events, different from family and kindergarten life. The internal position of the child is important for two reasons.

Firstly, the child's feeling and expectation of something new in school life helps him accept the teacher's requirements regarding behavior in the classroom, relationships with classmates, and the daily routine. They are perceived by the child as important and inevitable requirements. A professional teacher must clearly explain to the child the rules of conduct in the classroom and at school, at home and in public places from the first day of his arrival at school. Untimely explanation of the rules of behavior at school will lead to the fact that the child will lose interest in school life.

The second internal position is connected with the positive attitude of the child to the study of science. Before entering school, the child has ideas and dreams, albeit vague, about the necessary education that he will receive in the future. The child strives for science and education. For this reason, his interest in the events taking place around him and the desire to know everything increase. This interest makes him strive to study at school.

Thus, the first stage of the child's school life consists in following the teacher's requirements regarding his behavior at school and at home and in forming an interest in the content of the subjects. The passage of this stage by the child at the proper level requires high professionalism from the class teacher. A child who has just come to school suddenly becomes a member of a

large team. He meets new friends and comrades at school. On the other hand, students differ from each other in their physical and mental development, abilities and interests, character. That is, during this period, each child is a unique microcosm. Without taking into account these different aspects, it is impossible to achieve achievements in the process of teaching subjects. Young children are more impulsive and involuntary – they like to act quickly and without delay. A student of this age cannot persevere to overcome difficulties in order to achieve any goal, and in case of failures, he loses self-confidence.

The conducted studies show that, since the functional maturation of the brain has not yet been completed in younger schoolchildren, their active attention in a lesson averages 20 minutes, and in adolescents it slightly increases to 25–30 minutes. From all this, we can conclude that the teacher, taking into account such characteristics of a teenager, not only applies appropriate pedagogical methods when teaching a new subject, but also when checking students' achievements, preparing assessment tools, etc. Such pedagogical processes should take into account the mental abilities of children.

The science of didactics seeks answers to the following questions: what to teach, how to teach, how much to teach, where to teach and whom to teach? In this educational process, it is important to take into account the psychological aspects of the relationship between the teacher and the student:

- ensuring a calm attitude;
- addressing the child by name;
- avoid stressful situations;
- setting tasks in the lesson according to the principle from simple to complex;
- giving the student time to think about the answer when asking a question;
- praise in front of everyone, blame in private, etc.

In order not to overload children, the teacher must correctly build the learning process. The correct construction of the educational process means planning a lesson in accordance with the goal, setting tasks in advance, predetermining teaching methods, activities of oneself and students, choosing methods that correspond to the learning style of students.

Experts believe that students memorize and apply 95% of what they learn on their own.

Studies show that when a teacher speaks alone during a lesson, the children stop listening to him after 10–12 minutes, it is necessary not to explain new knowledge, but to organize students to master it.

To relieve fatigue in children, 10 minutes of gymnastics are carried out. Finger gymnastics trains the small muscles of the hand, stimulates speech, and increases efficiency.

Adolescence occupies a special place among the age periods. Biologists call this age period the “transition period” or “puberty”. This period plays an important role in the life of every person. In many cases, how this period ends plays a decisive role in the later life of the individual. The transition period may actually start 1–2 years earlier or later, depending on the environment.

In modern science, adolescence is considered to be 11–15 years old for girls and 12–16 years old for boys. According to some sources, in a number of countries this age period was extended by scientists even up to 25 years.

Adolescence is very different from other age periods. It manifests itself sharply throughout the body. These changes occur both physiologically and psychologically, socially and mentally. These areas of a teenager's development have a direct impact on the events taking place in the classroom, causing the teenager to become more impulsive and sometimes react inappropriately to events. Sometimes the teenager himself suffers greatly from them. He is very sensitive to any attitude of the people around him.

In recent years, there has been an acceleration of puberty in children and adolescents, which is associated with acceleration. Acceleration is more pronounced in adolescence. Before the advent of acceleration, the physical and spiritual development of children and adolescents complemented each other. However, starting from the end of the 70s, physiological development outstripped intellectual and mental development due to acceleration. These cases are especially common in hot regions.

According to some scientists, one of the negative aspects of acceleration is that the infantile teenager is in a very difficult position against the background of his accelerating (rapidly growing children) peers. On this basis, a number of problems arise both for the teenager himself and for his parents.

A teenager is no longer a child, he has a completely different way of thinking and outlook on life. He seeks to acquire certain skills in order to take a certain position in the future. During adolescence, there are rapid changes in the body, relationships, and intellect. At this time, the rate of physiological and biochemical processes in the body increases, assimilation (synthesis) prevails over dissimilation (decay) in cells and tissues, the function of the endocrine glands, the pituitary gland and the thyroid gland increases. It is as a result of strengthening the function of these glands that rapid growth, development in the genital organs, and the appearance of secondary sexual characteristics are observed.

As a result of the activation of the functions of the pituitary and adrenal glands, the body's ability to adapt to the environment, the reaction to infections and colds, increases. In this age period, many gender differences in the anatomical structure of boys and girls are clearly visible, which is explained by an increase in the amount of hormones in the blood.

So, at this age, the growth of children is growing rapidly. The annual growth in boys is 6–10 cm, and in girls it is 7–9 cm. Since puberty in girls begins earlier than in boys, girls 10–13 years old are taller than boys of their age. But after 15 years, their rapid growth slows down.

Many parts of the nervous system are involved in the humoral regulation of the function of internal organs. The most important of these are the hypothalamus and pituitary gland, which are the main branches of the midbrain. The hypothalamus is an important neurosecretory center that ensures the implementation of hormonal influences on the activity of internal organs, as well as on the activity of the nervous tissue itself, which is the highest autonomic nerve center of the brain. The hypothalamus and pituitary gland interact with each other and form the hypothalamic-pituitary system, the work of which is based on the principle of feedback. Thus, the hypothalamus determines the increase or decrease in the hormone of any gland in the blood, and its amount is regulated through the pituitary gland. One of the hormones of the anterior pituitary gland is somatotropic growth hormone. This hormone affects the development of growth. It has been proven that there is a center in the hypothalamus that regulates sexual behavior. Studies show that puberty in children is associated with the activity of this center.

Summarizing the above, I would like to say once again that the period of adolescence differs sharply from other age periods due to its specific features. Turning to the physiological and psychological characteristics of adolescents, teachers and parents should direct their conflicting forces in a useful direction. This requires great skill and effort from them. Teenagers should treat their teacher and parents as friends and be able to turn to them with any question.

RESEARCH METHODS / МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

In order to study the various processes and functions of a living organism in physiology, methods of observation and experiment are used. Observation is a method of obtaining information by direct, as a rule, visual registration of physiological phenomena and processes occurring under certain conditions.

At the time of the study, we had a question: do teachers take into account the physiological characteristics of students, especially adolescents, in the

learning process in the context of the ongoing educational reform? And if so, what methods and means do they use to engage students in learning? How successful are the methods and means they use?

In order to comprehensively study the level of consideration of the physiological characteristics of adolescents in training, pedagogical research methods were applied in a comprehensive manner. To this end, adolescents were studied not only at school, but also at various events, in society, and they listened to the opinion of school psychologists.

In adolescence, the mental ability of students becomes more stable and systematic, memory, voluntary attention, abstract thinking, and imagination develop. Thus, the teenager is not satisfied only with the book and the teacher's explanations, he shows a tendency to independent thinking, search, research. And from this point of view, a lesson conducted by traditional methods is literally uninteresting for a teenager. In such classes, they prefer to work on the problem situation themselves, rather than listen to the teacher. That is why it is more appropriate for the student to determine what is good and what is bad, using different teaching methods.

RESULTS OF THE RESEARCH / РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

One of the main tasks facing pedagogical science, which is engaged in the upbringing, training and education of the younger generation, is to study and generalize the ways of development of the general education school, the education system, the theory of education, to determine the achievements achieved, and at the same time to identify the existing shortcomings and improve them again. means to prevent this from happening again. The general conclusion of the study allows us to come to the following results:

- the study of scientific, pedagogical and methodological literature on the issues of taking into account the physiological characteristics of students in the educational process has shown that so far the problem has not been systematically studied, and the problem has not been solved in a comprehensive manner;
- the results of observations and lessons learned show that teachers' ignorance of the patterns of growth and development processes that reflect the main direction of life of children and adolescents, the anatomical and physiological characteristics of children, leads to an incorrect establishment of teacher-student relationships, a decrease in students' interest in lessons, the occurrence of cases of mental fatigue in children. This is due to the lack of recommendations regarding the professionalism of teachers in this area and taking into account the physiological characteristics of children in the learning process;

- in the course of research it was found that ignoring the anatomical and physiological characteristics of adolescents in the classroom has a negative effect on strengthening the child's body, physical development, increasing efficiency, and leads to a decrease in students' interest in learning.

CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH / ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Changes in the content of general education are associated with an increase in the quality and effectiveness of general education in accordance with the development of society. In modern times, it is necessary to give priority to the development of such abilities as creating conditions for the physical and moral healthy growth of adolescents in the learning process, taking into account their interests and desires, summing up, summarizing and evaluating events occurring in the educational process, in the world around them, approaching them critically and making the right decisions.

Listening to the lessons of teachers, the results of a survey conducted with them and students, and conversations with teachers made it possible to draw the following conclusions:

- as a result of taking into account the anatomical and physiological characteristics of adolescents in biology lessons, students' interest in learning, their level of knowledge and skills, activity in the educational process, and a tendency to creative work increase;

- some biology teachers find it difficult to take into account the anatomical and physiological characteristics of adolescents in the classroom, their professionalism in this area is not sufficiently formed, they do not skillfully use the available resources;

- meetings, conversations with subject teachers, school directors, analysis of the surveys conducted show that the issue of taking into account the physiological characteristics of adolescents in the educational process has not yet been adequately comprehended by teachers. The idea of which teacher will learn more material for the student is still relevant. In order to eliminate this, it is necessary to carry out work on the training of teachers.

Prospects for further research in this direction. Based on the results of the study, a number of recommendations can be made:

1. Accounting for the anatomical and physiological characteristics of adolescents should be carried out at a high level. Taking into account physiological characteristics in the classroom and extracurricular activities should be the focus of attention of teachers and educators.

2. For the successful implementation of the task, teachers and educators must acquire the appropriate physiological knowledge.

3. Given the physiological characteristics of adolescents, it is advisable to use interactive teaching methods.

4. Best practices for problem solving should be studied and disseminated.

5. Prepare and publish scientific and methodological literature on solving the problem. More research needs to be done in this area.

REFERENCES / СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] M. S. Abdullayev, *İnsan anatomiyası*, I cild. Bakı, Azərbaycan, 2000.
- [2] R. E. Abdullayev, «Botanikanın tədrisi prosesində şagirdlərin formalaşdırılması təcrübəsindən», *Kimya və biologiyanın tədrisi*, № 4, s. 17–20, 1981.
- [3] Ə. Ə. Ağayev, *Həyatın astanasında*. Bakı, Azərbaycan: Maarif, 1983.
- [4] Z. Y. Babayeva, *Biologiyanın tədrisində yeni təlim texnologiyalarından istifadənin metodikası*. Bakı, Azərbaycan: Tİ-Medis” şirkətinin mətbəəsi 2009.
- [5] R. İ. Əliyev, *Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları*. Bakı, Azərbaycan, 2000.
- [6] H. M. Hacıyeva, «Gənclərə reproduktiv sağlamlığın öyrədilməsi», *Sağlamlıq*, № 6, s. 186–189, 2006.
- [7] M. M. Mustafayev, «Uşaqların sağlamlığını qorumağın bəzi şərtləri», *Azərbaycan məktəbi*, № 11, s. 53--57, 1989.
- [8] R. Ş. Mustafayeva, S. Ə. Mustafayeva, *Pedaqogika*. Bakı, Azərbaycan, 2002.
- [9] F. M. Orucov, *Biologiyanın tədrisində yeni texnologiyaların tətbiqi istiqamətləri*. Bakı, Azərbaycan: Mütərcim, 2007.
- [10] Ə. X. Paşayev, F. A. Rüstəmov, *Pedaqogika: yeni kurs*. Bakı, Azərbaycan: Çayıoğlu, 2002.
- [11] M. Ə. Həməzəyev, *Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları*. Bakı, Azərbaycan: Təhsil, 2003.
- [12] M. A. Qarayev, *İnsan fiziologiyası*, I, II hissə. Bakı, Azərbaycan: Təhsil, 2005.
- [13] C. Ə. Nəcəfov, *Orta məktəblərdə ümumi biologiyanın tədrisi metodikası*. Bakı, Azərbaycan: Müəllim, 2004.
- [14] Y. R. Talıbov, Ə. Ə. Ağayev, A. İ. Eminov, İ. N. İsayev, *Pedaqogika*. Bakı, Azərbaycan: Adiloğlu, 2003.

УРАХУВАННЯ ФІЗІОЛОГО-АНАТОМІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ ПІД ЧАС ВИКЛАДАННЯ БІОЛОГІЇ


Керімова Джаміля Вагіф,

викладач Азербайджанського

державного педагогічного коледжу при

Армавірському державному педагогічному університеті.

Баку, Азербайджан.

 <https://orcid.org/0000-0002-2538-9740>
sulamif44@rambler.ru

Анотація. Після здобуття Азербайджаном незалежності, заходи, вжиті у процесі демократизації нашого суспільства, відкрили широкі можливості для появи сучасних ідей у сфері освіти, вивчення міжнародного досвіду, оновлення освіти за формою та змістом. Освіта – основна справа для нашого народу, тому освіта завжди має бути на першому місці в державі. Це підтверджує той історичний період, в якому ми живемо. Одним із головних завдань сьогодення є серйозне заняття навчанням і вихованням підлітків. З цього погляду кожен учитель має глибоко засвоїти закономірності процесів зростання й розвитку, які відображають головну спрямованість життєдіяльності дітей і підлітків, налагодити відповідні взаємини вчителя і учня, тому тільки вихователі, які знають анатомію і фізіологію організму дитини на належному рівні можуть підвищити ефективність навчання, крім розвитку її розумових здібностей. У різних навчальних ситуаціях учитель має вміти вибрати відповідний засіб для досягнення успіху. Враховуючи особливості, характерні для кожного вікового періоду учнів у освітньому процесі, за умови правильного використання навчальних стратегій у процесі викладання предмету можна усунути стани розумової втоми учнів, розвинути їх мислення та дослідницькі здібності, підвищити інтерес до освіти. Такий підхід до навчання розвиває в учнів мисленнєві здібності та вміння самостійно здобувати знання. У цьому напрямку перед закладами освіти поставлено важливі завдання. Відомо, що обсяг і зміст матеріалу, який висвітлюється в освітньому процесі, є масивним, тобто не враховуються здібності студентів. Останнім часом сучасні тренувальні технології застосовуються без проведення фізіологічних досліджень. Враховуючи суть змін, що відбуваються в організмі учнів, типові для підліткового віку емоційність, шаленість, нетерплячість, неврахування деякими

вчителями індивідуального характеру аналізо-синтезної та інтегративної діяльності мозку призводять до напруги як процесу навчання та у стосунках учитель-учень.


Ключові слова: фізіологія; анатомія; навчання; освіта; процес; діяльність; студент; викладач; підлітковий вік; організм; особливості.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] M. S. Abdullayev, Human Anatomy, Vol. I. Baku, Azerbaijan, 2000.
- [2] R. E. Abdullayev, «From the experience of forming students in the process of teaching botany», Teaching Chemistry and Biology, No 4, p. 17–20, 1981.
- [3] A. A. Agayev, On the threshold of life. Baku, Azerbaijan: Maarif, 1983.
- [4] Z. Y. Babayeva, Methodology of using new learning technologies in biology teaching. Baku, Azerbaijan: TI-Medis" printing house, 2009.
- [5] R. I. Aliyev, Ethnopsychological basis of personality and its formation. Baku, Azerbaijan, 2000.
- [6] H. M. Hajiyeva, «Teaching reproductive health to young people», Health, No 6, p. 186–189, 2006.
- [7] M. M. Mustafayev, "Some conditions for protecting children's health", Azerbaijan school, No 11, p. 53–57, 1989.
- [8] R. Sh. Mustafayeva, S. A. Mustafayeva, Pedagogy. Baku, Azerbaijan, 2002.
- [9] F. M. Orucov, Application directions of new technologies in biology teaching. Baku, Azerbaijan: Translator, 2007.
- [10] A. Kh. Pashayev, F. A. Rustamov, Pedagogy: a new course. Baku, Azerbaijan: Çashioğlu, 2002.
- [11] M. A. Hamzayev, Age and the basics of pedagogical psychology. Baku, Azerbaijan: Education, 2003.
- [12] M. A. Garayev, Human physiology, part I, II. Baku, Azerbaijan: Education, 2005.
- [13] C. A. Najafov, Methodology of teaching general biology in secondary schools. Baku, Azerbaijan: Teacher, 2004.
- [14] Y. R. Talibov, A. A. Agayev, A. I. Eminov, I. N. Isayev, Pedagogy. Baku, Azerbaijan: Adiloglu, 2003.

*Стаття надійшла до редакції
12 грудня 2022 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23\(52\)-123-139](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-123-139)
UDC 37.01

Aida Khanbutayeva,
Lecturer of the Azerbaijan University of Languages.
Baku, Azerbaijan.
 <https://orcid.org/0000-0002-8872-0023>
aida_khana@mail.ru

ASSESSMENT IN ONLINE EDUCATION

Abstract. The present article gives brief information about the assessment in online education. The development of online education has grown substantially over the last decade. It has been growing from an experimental novelty to almost inescapable teaching tool, changes learners and learning process, as well as teaching practices. During the pandemic period online teaching has been an alternative for both teachers and learners. Schools and universities were forced to enhance their technological equipments in online education. Suspending face-to face classes, e-learning became the only option for teachers and students to communicate. E-learning turned out to be helpful during these critical situations, of course the implementation of technology in education evoked some challenges to teachers. The absence of physical interaction between teachers and students in online assessment created some hardships. Electronic teaching is an online teaching method without physical interference of teachers and students. In literature, the notion of e-teaching is not widely discussed as e-learning. E-Learning, e-teaching involve the technical mix of content experience, pedagogy, knowledge through multiple media outlets, and using these learning theories is to perform both formal and informal instructional goals. B. Wilson, S. Ludwig-Hardman and others pacify the following tasks that teachers should perform in online teaching: "Provide syllabi, instructional resources, communication tools, and learning strategies; monitor and assess learning and provide feedback, remediation, and grades; identify and resolve instructional, interpersonal, and technical problems; and create a learning community in which learners feel safe and connected and believe their contributions are valid. Definitely a long list of responsibilities which most of the professors have not been prepared for in their socialization processes into the academic world" [13]. "e-Teaching" connects all the preferred mode as Visual, Aural, Reading/Writing, and Kinesthetic (VARK). ICT encourages teaching and learning autonomy, produces constructive learning factors, enhances learning consistency, improves record-keeping of

educational achievements, strengthens assessment practices. J. Hoskins, describes three qualities that are needed to be an e-teacher and discusses the seven principles of good practice which help teachers explore the transition from being an excellent traditional teacher to an excellent e-teacher. These seven principles are: (1) encourage contact between a student and a faculty; (2) develop reciprocity and cooperation among students; (3) inspire active learning; (4) give prompt feedback; (5) emphasize time on task; (6) communicate high expectations; and (7) respect diverse talents and ways of learning [6, p.53–56]. These seven principles apply equally well in the traditional and electronic classroom. It should be noted that E-teaching is not synonymous with online teaching. E-teaching is the combination of both a face-to-face and a distance learning. For E-teaching, it is necessary to connect electronically because, Internet resources are inevitable for the E-teacher. As it is shown, E-teaching is a fundamental component for every educational institution. In e-teaching tool and platforms play a crucial role. Podcasts, video clips, projectors, e-books, open educational resources can be included to the tools. *E-Teaching Platforms occur: World Wide Web (WWW), Learning Management System, Skype, WhatsApp & Zoom, Microsoft Teams, etc.* "E-learning" as a term appeared in the middle of the 1990s, when the Internet started to gain popularity and computer-based or web-based learning was included in the application of E-learning. It is the use of ICT in the teaching process where teachers and students are distanced by location, time, or both to improve the educational experience and performance.

Key words: online education; e-assessment; technological equipments; e-learning; implementation; original evaluation; authentic assessment.

INTRODUCTION / ВСТУП

Formulation of the problem. Assessment plays a crucial role in the teaching process. It develops learners' understanding and all skills. In this process teachers' beliefs greatly influence the educational process.

The word 'assessment' is originated from the Latin verb "assidere" – "sedere" meaning to *sit* and "ad" meaning *beside* i.e. 'to sit beside'. From Old French, the word found its way into Middle English in the form of the word "assess". By the 1800s, the word started being used in regard to taxes, and in the 1930s, people started using the word to mean "to judge the value of something". "The suffix" – ment" is a common suffix when it comes to English words with a Latin root. It comes from the Latin "*mentum*". It means "the result of". So, the word assessment literally means "the result of assessing" [15].

The term "assessment" sometimes is misunderstood in current educational system. Some consider testing and assessing are synonymous terms, but they differ substantially. According to H. Brown "Tests are prepared administrative procedures that occur at identifiable times in a curriculum. Assessment is an ongoing process that encompasses a much wider domain" [1, p. 4].

"e-Assessment offers substantial potential benefits but needs to be carefully managed to minimize risks. Fundamental assessment principles such as, ensuring that assessment instruments are reliable and valid are just as important in e-Assessment. It's used formatively offers rapid and effective feedback to learners and can be used to substantially enhance the learning process [3], [5].

We consider online assessment to be rather pedagogical than technological. Researches show that there are mainly four online teaching pedagogies: Flipped classroom, Collaborative learning, Open-source educational resources, Blended learning [17].

Flipped classroom model learning process demands less instructions and handholding, as it happens in students' free time. Students give their time and effort to reading and understanding the content of the course before going to class.

In collaborative learning students create small groups which may consist of two or more in order to solve the given problems. Students bring different experiences to the table, and they learn from one another in the period of discussing. Online teaching is one of the best places to implement collaborative learning.

When teaching online, teachers undergo needless stress for themselves. They try to create flawless educational resources for their students in this period. However, using "Open-source educational resources" saves the teachers not to write articles or lectures, prepare videos. Instead, the teachers have a chance to search the Internet for educational resources.

In blended learning interactions among students and their teachers are more limited. This learning is the mixture of a traditional and the flipped classroom teaching pedagogy.

These various learning environments involve the combination of traditional pedagogical methods and new learning technologies.

Of course, in e-learning assessment a teacher comes across various difficulties. In the present article we'll try to investigate online assessment in the Azerbaijan University of Languages which is situated in Baku and highlight the teacher's role in this process.

First of all, we would like to give the analysis of the term 'e-learning'. In this field there are some view points. This type of learning can be called 'distance education', 'distance learning' 'web-based learning', 'online learning' and are

sometimes used interchangeably, though some intend to select specific term reflecting their own views. E-learning can be defined as the use of Information and Communication Technology (ICT) to deliver information in the field of education where teachers and learners are separated by distance, time, or both for the sake of improving the learner's learning experience and performance [7, p. 396], [12, p. 72].

W. Horton suggests that "It is a set of instructions that are delivered via electronic media, i.e. the internet, intranets, and extranets" [5].

The most obvious advantage of e-learning is the ability to learn from anywhere at any time. Further, e-learning provides delivering education in a flexible and easy way through internet use and to support individual learning or organizational performance goals [2].

Many factors have influenced to assessment in education. The most important factor could be related to teachers' beliefs about the nature and goals of assessment. According to recent research works, teachers believed that assessment should be used to improve learning, teaching and provide information on student progress [1], [4].

Realizing e-assessment the teachers 1. should provide feedbacks, 2. be aware or sure the students' cognitive skills, 3, should appreciate the students' activity (individually or in group).

According to some scientists there are three fundamentals of assessment. These are: validity, reliability and dishonesty. "Validity is related to ensuring a variety of meaningful assessment activities that foster contextual, inquiry-based learning and multidimensional perceptions. It is also related to formative feedback's effectiveness in terms of its adequacy, immediacy, stimulating meaningful interactions, and support for learners. Reliability involves chances for ongoing documentation and monitoring learning which informs the feedback process. The issue of dishonesty in online formative assessment, which relates to students truly owning their work, depends on the degree of inherent validity and reliability. This implies that dishonesty can be minimized through enhancing the identified aspects of validity and reliability" [4, p. 2341].

Analysis of the latest relevant research and publications. Online assessment is a significant technological advancement that involve the educational and the evaluating system. A study of the useful literature manifests that e-assessment in online education is a complicated process. For the last years a number of scientific papers are dedicated to the principles of e-assessment. R. Kelly, J. Orlando, C. Pedersen, R.White, D. Smith, P. Shank, R. Dennick, S. Wilkinson, N. Purcell, F. Worrell, J. Gikandi, D. Morrow, N. Davis and others investigated e-assessment from various points.

AIM AND TASKS / МЕТА ТА ЗАВДАННЯ

The **purpose** of the study is to determine the theoretical and didactic basis of the analysis of e-assessment in online education, the knowledge and skills of students in higher schools.

The following **tasks** are taken into consideration for the research:

- to clarify the essence, the types and the tools of evaluation system;
- to analyze pedagogical and methodological literature in terms of the problem;
- to investigate the number of ways of assessing students' knowledge in online lessons.

THE THEORETICAL BACKGROUNDS / ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

There are a number of ways to assess students' knowledge in online education. This includes online quizzes, essay questions, drag-and-drop activities, dialogue simulations, and online interviews. "Game-type activities" and "Forum posts" are also included here.

Online quizzes are a traditional assessment tool and encourage students to study and research. Quiz questions can be in the form multiple choice, fill in the blanks, etc. and their main advantage is that they are short and easy to be evaluated. Online quizzes are an ideal tool for measuring learning outcomes across a wide audience.

Open-ended or essay-type questions are one of the most popular assessment methods. They encourage learners to explore their own thoughts, feelings and judgements and test their understanding of the subject. This type of question encourages critical thinking and is the most appropriate way to assess advanced learning.

Drag and drop type of assessment connects the obtained information with other topics and implements practical application. Thus, pictures, texts, various topics are presented to students for investigation and discussion, and the obtained result is then shared with the teacher.

Video conferencing is of particular importance in online interviews.

The level of mastery of the material given to students can be tested through dialogue simulations. This activity can also be a good learning support for students who want to brush up on skills they haven't used in a while.

Online surveys allow the audience to get direct feedback about their learning experience. Online surveys are very attractive to learners because they get the opportunity to share their ideas and demonstrate their capabilities.

Game-type activities turn a series of test questions into a game. As an example, we can show the game "trivia". This game allows the student to answer a certain number of questions within a certain period of time and receive points based on the number of correct answers. These game-based assessments are fun rather than "test" in nature, so they are considered indicators of actual skills and knowledge.

Quizlet and Kahoot are two popular programs that teachers can use to create fast-paced interactive learning games in online learning. Quizlet lets the students create online flashcards to learn terms and definitions, while Kahoot lets them set up engaging quizzes and score students for answering quickly and correctly. The programs like GimKit, Formative, and Plickers can be included here.

The other way of assessment is forum posts. A forum is an online discussion board organized around a topic. At this time, students are asked critical and thought-provoking questions during the lesson and answer them thinking. Their answers are posted on the forum and declared open for discussion.

This method is used to test students' communication, collaboration and understanding of the subject. We have already covered some assessment tools that are perfect for online assessment. A number of tools have a great importance in online assessment. They are the followings:

1. *iSpring Suite*. It is a suitable e-Learning authoring tool that teachers like. It allows the learners to create interactive tests, surveys and dialogue simulations for student assessment, as well as PowerPoint-based courses, video lessons, interactions and flipbooks. Despite having so many features, the toolkit is quite easy to use.

2. *Socrative* is a quiz tool that allows to create quizzes with multiple choice, true/false and short answer questions. It packs a lot of exciting features as a fun Space Racing game.

3. *Spiral* is a set of programs related to formative assessment. A teacher can provide timed assessment and listen to students, turn slides into discussion topics, allow students to co-create and share presentations, and turn videos into live chats with questions and quizzes.

4. *Peergrade* is an online platform for students to survey their peers. After the teacher sets up the assignments, the students start working on it and then submit their work – as text, files, videos, links or even Google docs. Students can review each other's work and provide feedback.

5. *EdPuzzle* is a tool specially designed for working with videos. It allows both teachers and students to add sounds, resources, comments and quizzes to videos. Through Edpuzzle, teachers can track whether students have watched the videos, and whether they have understood the content.

6. *Mentimeter* allows the teacher to build presentations with 13 interactive question types, including word clouds and quizzes, and observe the students' answering questions and engaging with the presentation in a given time frame. Through this tool, results can be exported in PDF or Excel file and students' results can be analyzed.

7. *Google Forms* is a simple tool widely used to create surveys and graded quizzes. The teacher can create multiple-choice or short-answer questions for students, record correct answers and scores, provide feedback on correct and incorrect answers.

8. *Quizalize* is very similar to Kahoot. It allows students to choose or prepare from over 12,000 officially released tests on teacher-created resources. A teacher can get instant information on each student's progress and provide them with different resources depending on their quiz score.

9. *Nearpodvirtual* reality is a web-based tool for conducting interactive lessons with engaging activities such as simulations and quizzes. It allows students to be aware of how far they are with formative assessments, including surveys and open-ended questions. You can get student feedback in teacher post-session reports [18].

Among the types of assessment, original and true evaluation is of special importance. Regardless of the type, authentic or original assessment is often combined with opportunities for practice. Actual assessment is often done throughout the course. Unlike traditional assessment (such as essays and multiple-choice exams), authentic assessment requires students to engage in scenarios or experiences that are complex, realistic and sometimes messy [16].

P. Shank's thoughts on several benefits of authentic assessment are interesting. He identifies several major problems with assessment in the online environment: 1) using the wrong type of assessment (performance assessments and test assessments); 2) not creating reliable (enough) assessments and using poorly written multiple assessments; 3) choice tests and so on [11, p. 5].

Although it is difficult to overcome all these challenges in authentic assessment, it has several advantages. Thus, authentic assessment breaks the traditional paradigm of multiple-choice or auto-scoring tests and quizzes. This assessment also forces students to memorize the expected answers. Real assessment, on the other hand, is mainly student-centered and to demonstrate their practical activities.

Original Evaluation also has some drawbacks and they create challenges in online learning. First of all, authentic assessment requires more time from teachers and it takes longer than the average quiz or test. Since such

assessments are task-based, they consist of a series of modules. To create an authentic assessment for the students living in different geographic locations is a challenge and this challenge can vary by discipline. Furthermore, unlike many traditional assessments, true assessment is mainly subjective, because these types of assessments typically cover more complex levels of learning and the assessment will take longer. An authentic assessment usually requires detailed, personalized and specific feedback. In authentic assessment the teacher should know the students' skills in advance and develop them during the lesson.

In authentic assessment a great deal of tools are conducted. One of them is rubrics. Rubrics are a powerful tool for many types of assessment, and they are an important component of authentic assessment. Original grading is quite subjective and rubrics provide that teachers' consecutive grading from assessment to assessment and from student to student. After identifying the task and key performance criteria (i.e. what students will do and what criteria are in place to make sure students do it well), the next step is to develop a rubric [9, p. 18].

A rubric is a scoring tool that allows teachers as well as students to judge their work. There are two main types of rubrics: analytical and unitary. Analytical rubrics are more appropriate when evaluating complex performance tasks because, they allow users to judge and score each identified characteristic separately [9, p. 18].

Assessment in an Online Environment also has some challenges. Teachers need to be more innovative in their assessments. This is because it is not so easy to do some of the group exercises that can usually form part of the course assessment. This is possible when everyone is together in one class, but not so easy when all students study separately away from the university. For example, in-class tests often take place during a module and are easier to organize when everyone is in the same room. Universities are also concerned that online students may be more prone to cheating than those on campus. Hence, it leads to innovative assessments for online learners. Assessment methods for anyone studying online are different from traditional assessment [10, p. 40].

We completely agree with the view points that the object of the online assessment is rather pedagogical, not technological. The evidence is that online assessments should not merely be transferred from a paper based approach (with multiple choice, true/false, etc. type questions) and is therefore both time-consuming and costly to prepare [14, p. 43].

We put an experiment among 69 students of Azerbaijan University of Languages in the field of e-learning assessment. I taught them English as a

second language. The research questions were introduced them after then we tried to give descriptive statistics of the survey. The charts below reveal e-learning assessment in online lessons.

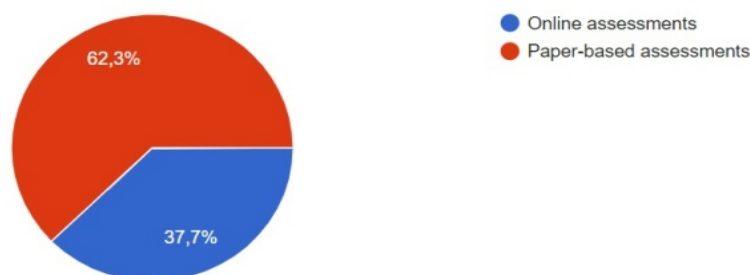
RESEARCH METHODS / МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

The survey enables us to collect the necessary information on students' attitudes on using of e-assessment. The questionnaire was made available on the Internet and redistributed among the students of the Azerbaijan University of Languages. We used Google Forms as an instrument to collect students' feedbacks.

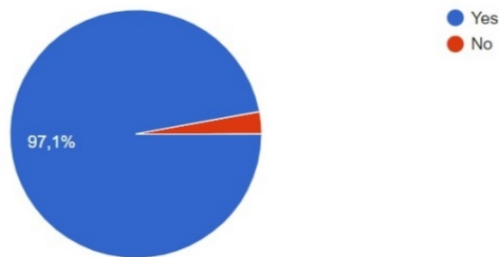
The results of the questionnaire gives us information that the total number of respondents is 69. The first question is aimed to identify "Online assessments are better than to paper-based assessments". Of the 69 respondents who completed the questionnaire, nearly two-thirds have indicated online assessments (43 students). The second question has shown an interesting result. 67 students thought that teachers' technological skills help them to assess students using various techniques, only a minority agreed with this view. Answering this question "Can the students be evaluated well enough in online education?" nearly a third of the students disagree (24 respondents). The options are different to the fourth inquiry. (Online assessment measures the students' achievements honestly). 32 students had difficulty to answer and they chose a neutral way, very small minority (3 students) agreed with this view point. Approximately a similar answer was given to the fifth question. 33 students were sure, 36 were not sure that online assessment allow teachers to measure learning outcomes more accurately.

Assessment in online lessons

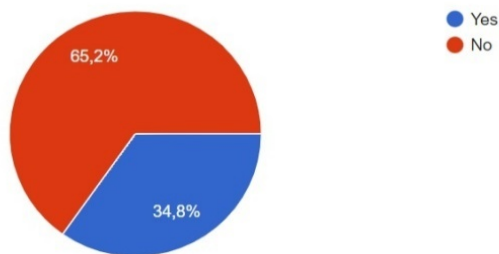
1. Which assessments are better?



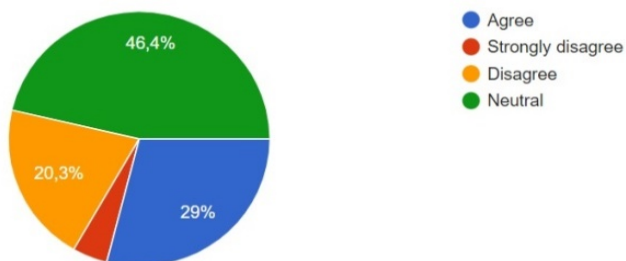
2. Do teachers' technological skills help them to assess students using various techniques?



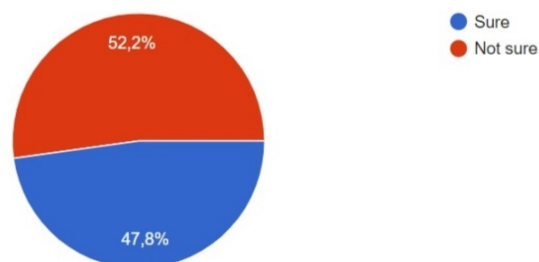
3. Can the students be evaluated well enough in online education?



4. Online assessment measures the students' achievements honestly.



5. Does online assessment allow teachers to measure learning outcomes more accurately?



RESEARCH RESULTS / РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

During the pandemic years online learning was adopted in many higher institutions and to assess the students was realized remotely. Passing exams in this period was so difficult and stressful. Proctored exams influenced the students' performance adversely. Facing technical difficulties, supporting and solving the problem was not easy for the teachers during the exam.

The following research methods for the implementation of the task were used:

1. Theoretical analysis. 2. Questionnaire survey. A written survey was conducted among 69 students of AUL located in Baku.

The current research paper seeks to answer the following questions:

1. Assessment is an important part of teaching process.
2. It is the final stage of the pedagogical process.
3. It is a component of education and is closely related to other components.

4. Assessment testifies the excellence of the education system, identifies and diagnoses the directions of development, finds the way to achieve the goal.

The researches reveal that the teachers should follow for online assessments the followings:

- Interactive learning opportunities should be increased;
- The teachers should plan and discuss academic integrity in the online environment with the students;
- Instructions, rubrics, and expectations must be clear and the teachers should give an opportunity to the students to ask questions, discuss the given problems;
- Assessments should be provided accurately.

CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH / ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

The analysis of the given article gives us an opportunity to reveal the importance of the assessment in educational institutions. The results show that traditional assessment methods are no longer valid. The issues like plagiarism, cheating, checking the identity of the tests were complained by the teachers. Mainly online exams let students to cheat, copy the assignments from various websites without paraphrasing the statements. Very often the students ask about postponing the submission of the assignments.

The obtained results delineate that the online assessment among the students is not as effective as offline assessment, because it is difficult to realize

in online education, nevertheless it is a unique method in some situations.

So, we can summarize our view points as followings:

- assessment should be chosen correctly and should be appropriate;
- evaluation should be specific, fair and democratic;
- evaluation should be effective (profitable) and humane;
- assessment should be purposeful, effective and result-oriented;
- it should be chained and conducted regularly;
- evaluation should be given according to logical thinking.

We believe that with developing these assessment parameters we can improve the quality of education and organize the learning process consciously.

Prospects for further research in this directi. Here are still many ways to improve the assessment. The implementation of the assessment will depend on the students' stage, the subject area, the assessment's purpose, the priorities and direction of the university. Online assessment must be held in the productive classroom activities, and the students should be announced the strengths and weaknesses of their performances.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED) / СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ


- [1] H. D. Brown, *Language Assessment. Principles and Classroom Practice*. 2004.
- [2] R. Clark, & R. Mayer, *E-Learning and the Science of Instruction: Proven Guidelines for Consumers and Designers of Multimedia Learning*. Pfeiffer; 3rd Edition, 2011.
- [3] R. S. Dennick, S. Wilkinson & N. Purcell, *Online e-Assessment: AMEE Guide*, N 39, t. 1. vol. 3, p. 192-206. 2009. [Online]. Available: <https://is.gd/28KD2y> Дата звернення: Січ. 03, 2023. <https://doi.org/10.1080/01421590902792406>
- [4] J. W. Gikandi, D. Morrow, & N. E. Davis, «Online formative assessment in higher education: A review of the literature», *Elsevier. Computers & Education*, vol. 57(4). p. 2333–2351. 2011. [Online]. Available: <https://is.gd/kDci6i> Дата звернення: Січ. 03, 2023. <https://doi.org/10.1016/j.compedu>
- [5] W. Horton, *E-Learning by Design*. London, UK, 2011.
- [6] B. J. Hoskins, «The Art of E-Teaching», *Journal of Continuing Higher Education*, v. 58, N 1, p. 53-56, 2010.
- [7] C. Keller, S. Hrastinski, & S. A. Carlsson, «Students' acceptanc of e-Learning Environments: A comparative study in Sweden and Lithuania», *Digitala*

- Vetenskapliga Arkivet. International Business*, 2007, p. 395–406. [Online]. Available: <https://is.gd/90hfQn> Дата звернення: Січ. 03, 2023.
- [8] R. Kelly, «Authentic Experiences, Assessment Develop Online Students' Marketable Skills», in *Assessing online learning: Strategies, challenges and opportunities*. USA: Magna Publications Inc., 2021, p. 6–7. [Online]. Available: <https://is.gd/mq6wH2> Дата звернення: Січ. 03, 2023.
- [9] J. Orlando, *How to Effectively Assess Online Learning*. USA: Magna Publications White Paper, 2011. [Online]. Available: <https://is.gd/6YrSWO> Дата звернення: Січ. 03, 2023.
- [10] C. Pedersen, R. White, D. Smith, «Usefulness and Reliability of Online Assessments: a business faculty's experience», *International journal of organisational behaviour*, vol. 17(3), p. 33–45, 2012.
- [11] P. Shank, «Four typical online learning assessment mistakes», in *Assessing online learning: Strategies, challenges and opportunities*. USA: Magna Publications Inc., 2021, p. 4–6. [Online]. Available: <https://is.gd/hkyOqz> Дата звернення: Січ. 03, 2023.
- [12] A. Tarhini, T. Elyas, M. A. Akour, & Z. Al-Salti, «Technology, demographic characteristics and e-Learning acceptance: A Conceptual model based on extended technology acceptance model», *Higher Education Studies*, vol. 6, N 3, p. 72–89. 2016/
- [13] B. C. Wilson, S. Ludwig-Hardman, C. Thornam, & J. C. Dunlap, «Bounded community: Designing and facilitating learning communities in formal courses», *The International Review of Research in Open and Distance Learning*, vol. 5, N 3, 2004.
- [14] Survey on online and distance learning – Results. [Online]. Available: <https://is.gd/Dkw5eT> Дата звернення: Січ. 03, 2023.
- [15] Applied Coaching for Projects. [Online]. Available: <https://www.appliedcoaching.org> Дата звернення: Січ. 03, 2023.
- [16] Authentic Assessment in the Online Classroom. [Online]. Available: <https://is.gd/qwuv54> Дата звернення: Січ. 03, 2023.
- [17] 4 Online Teaching Pedagogies to Teach Online Effectively. [Online]. Available: <https://is.gd/K4iarC> Дата звернення: Січ. 03, 2023.
- [18] 9 Ways to Assess Student Learning Online. [Online]. Available: <https://is.gd/hbTPrz> Дата звернення: Січ. 03, 2023.

ОЦІНЮВАННЯ В ОНЛАЙН-ОСВІТІ

Ханбутаєва Аїда Расім кızı,

викладач Азербайджанського університету мов.
Баку, Азербайджан.

 <https://orcid.org/0000-0002-8872-0023>
aida_khana@mail.ru

Анотація. У статті подано коротку інформацію про оцінювання в онлайн-навчанні. За останнє десятиліття розвиток онлайн-освіти значно зріс. Він виріс з експериментальної новинки до майже неминучого інструменту навчання, змінює учнів і процес навчання, а також практику викладання. У період пандемії онлайн-навчання стало альтернативою як для вчителів, так і для учнів. Школи та університети були змушені покращити своє технологічне обладнання для онлайн-освіти. Призупинивши очні заняття, електронне навчання стало єдиною можливістю спілкування викладачів та студентів. Електронне навчання виявилось корисним у цих критичних ситуаціях, звичайно, впровадження технологій в освіту викликало деякі проблеми для вчителів. Відсутність фізичної взаємодії між викладачами та студентами під час онлайн-оцінювання створювало певні труднощі. Електронне навчання – це онлайн-метод навчання без фізичного втручання вчителя та учнів. У літературі поняття електронного навчання не широко обговорюється як електронне навчання. Електронне навчання, електронне викладання включає технічне поєднання контенту, досвіду, педагогіки, знань через численні засоби масової інформації, і використання цих теорій навчання означає досягнення як формальних, так і неформальних навчальних цілей. Б. Уилсон, С. Людвиг-Хардман та інші визначають наступні завдання, які вчителі мають виконувати під час онлайн-навчання: «Надати навчальні плани, навчальні ресурси, інструменти спілкування та стратегії навчання; контролювати та оцінювати навчання, забезпечувати зворотній зв'язок, виправлення та оцінювання; визначати та вирішувати навчальні, міжособистісні та технічні проблеми й створювати навчальну спільноту, в якій учні відчують себе у безпеці та вірять, що їхні внески слушні. Безумовно, довгий список обов'язків, до яких більшість професорів не були готові у процесі соціалізації в академічний світ" [13]. "Електронне навчання" поєднує усі бажані режими, як візуальний,

звуковий, читання/письмо та кінестетичний (VARK). ІКТ заохочують самостійність викладання та навчання, створюють конструктивні фактори навчання, підвищують послідовність навчання, покращують облік навчальних досягнень, зміцнюють практику оцінювання. Дж. Хоскінс описує три якості, необхідні для того, щоб бути електронним учителем, і обговорює сім принципів належної практики, які допомагають учителям досліджувати перехід від відмінного традиційного вчителя до чудового електронного вчителя. Ці сім принципів: (1) заохочувати контакт між студентом і викладачами; (2) розвивати взаємність і співпрацю між студентами; (3) надихати на активне навчання; (4) надавати швидкий зворотній зв'язок; (5) приділяти увагу часу на виконання завдання; (6) передавати високі очікування; та (7) поважати різноманітні таланти та способи навчання [6, с. 53–56]. Ці сім принципів однаково добре застосовуються у традиційному та електронному класі. Слід зазначити, що електронне навчання не є синонімом навчання онлайн. Електронне навчання – це поєднання очного та дистанційного навчання. Для електронного навчання необхідно підключатися в електронному вигляді, тому що Інтернет-ресурси є неминучими для електронного вчителя. Як показано, електронне навчання є фундаментальною складовою кожного освітнього закладу. В електронному навчанні інструменти та платформи відіграють вирішальну роль. До інструментів можна включити подкасти, відеокліпи, проектори, електронні книги, відкриті освітні ресурси. Є платформи електронного навчання: World Wide Web (WWW), Learning Management System, Skype, WhatsApp & Zoom, Microsoft Teams тощо. «Електронне навчання» як термін з'явилося в середині 1990-х років, коли Інтернет почав набирати популярність і комп'ютерне або веб-навчання було включено до програми електронного навчання. Це використання ІКТ в освітньому процесі, коли вчителі та учні дистанційовані місцезнаходженням, часом або тим чи іншим, щоб покращити освітній досвід і продуктивність.

Ключові слова: онлайн-освіта; електронне оцінювання; технологічне обладнання; електронне навчання; впровадження; оригінальне оцінювання; достовірне оцінювання.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] H. D. Brown, Language Assessment. Principles and Classroom Practice. 2004.
- [2] R. Clark, & R. Mayer, E-Learning and the Science of Instruction: Proven Guidelines for Consumers and Designers of Multimedia Learning. Pfeiffer; 3rd Edition, 2011.
- [3] R. S. Dennick, S. Wilkinson & N. Purcell, Online e-Assessment: AMEE Guide, N 39, t. 1. vol. 3, p. 192-206. 2009. [Online]. Available: <https://is.gd/28KD2y> Data zvernennia: Sich. 03, 2023. <https://doi.org/10.1080/01421590902792406>
- [4] J. W. Gikandi, D. Morrow, & N. E. Davis, «Online formative assessment in higher education: A review of the literature», Elsevier. Computers & Education, vol. 57(4). p. 2333–2351. 2011. [Online]. Available: <https://is.gd/kDci6i> Data zvernennia: Sich. 03, 2023. <https://doi.org/10.1016/j.compedu>
- [5] W. Horton, E-Learning by Design. London, UK, 2011.
- [6] B. J. Hoskins, «The Art of E-Teaching», Journal of Continuing Higher Education, v. 58, N 1, p. 53-56, 2010.
- [7] C. Keller, S. Hrastinski, & S. A. Carlsson, «Students' acceptanc of e-Learning Environments: A comparative study in Sweden and Lithuania», Digitala Vetenskapliga Arkivet. International Business, 2007, p. 395–406. [Online]. Available: <https://is.gd/9OhfQn> Data zvernennia: Sich. 03, 2023.
- [8] R. Kelly, «Authentic Experiences, Assessment Develop Online Students' Marketable Skills», in Assessing online learning: Strategies, challenges and opportunities. USA: Magna Publications Inc., 2021, p. 6–7. [Online]. Available: <https://is.gd/mq6wH2> Data zvernennia: Sich. 03, 2023.
- [9] J. Orlando, How to Effectively Assess Online Learning. USA: Magna Publications White Paper, 2011. [Online]. Available: <https://is.gd/6YrSWO> Data zvernennia: Sich. 03, 2023.
- [10] C. Pedersen, R. White, D. Smith, «Usefulness and Reliability of Online Assessments: a business faculty's experience», International journal of organisational behaviour, vol. 17(3), p. 33–45, 2012.
- [11] P. Shank, «Four typical online learning assessment mistakes», in Assessing online learning: Strategies, challenges and opportunities. USA: Magna Publications Inc., 2021, p. 4–6. [Online]. Available: <https://is.gd/hkyOqz> Data zvernennia: Sich. 03, 2023.
- [12] A. Tarhini, T. Elyas, M. A. Akour, & Z. Al-Salti, «Technology, demographic characteristics and e-Learning acceptance: A Conceptual model based on

- extended technology acceptance model», Higher Education Studies, vol. 6, N 3, p. 72–89. 2016/
- [13] B. C. Wilson, S. Ludwig-Hardman, C. Thornam, & J. C. Dunlap, «Bounded community: Designing and facilitating learning communities in formal courses», The International Review of Research in Open and Distance Learning, vol. 5, N 3, 2004.
- [14] Survey on online and distance learning – Results. [Online]. Available: <https://is.gd/Dkw5eT> Data zvernennia: Sich. 03, 2023.
- [15] Applied Coaching for Projects. [Online]. Available: <https://www.appliedcoaching.org> Data zvernennia: Sich. 03, 2023.
- [16] Authentic Assessment in the Online Classroom. [Online]. Available: <https://is.gd/qwuv54> Data zvernennia: Sich. 03, 2023.
- [17] 4 Online Teaching Pedagogies to Teach Online Effectively. [Online]. Available: <https://is.gd/K4iarC> Data zvernennia: Sich. 03, 2023.
- [18] 9 Ways to Assess Student Learning Online. [Online]. Available: <https://is.gd/hbTPrz> Data zvernennia: Sich. 03, 2023

*Стаття надійшла до редакції
03 січня 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23\(52\)-140-153](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-140-153)
УДК 371.39-056.26

Матвеева Олена Володимирівна,
аспірантка Інституту спеціальної педагогіки
і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України.
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0002-3935-897X>
elenamatveeva422@gmail.com

КЛЮЧОВІ АСПЕКТИ НАДАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДОПОМОГИ ІНКЛЮЗИВНО-РЕСУРСНИМИ ЦЕНТРАМИ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. У статті визначено основні напрями надання професійної допомоги батькам дітей з особливими освітніми потребами фахівцями інклюзивно-ресурсних центрів. Під час дослідження встановлено, що ефективність організації надання психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг залежить від взаємодії інклюзивно-ресурсного центру, групи психолого-педагогічного супроводу дитини та батьків. З'ясовано, що психолого-педагогічний супровід – це комплексна система заходів з організації освітнього процесу та розвитку дитини, передбачена індивідуальною програмою розвитку. Сформульовано основні завдання інклюзивно-ресурсних центрів та основні аспекти надання професійної допомоги батькам дітей з особливими освітніми потребами. Визначено ключові аспекти та напрями надання професійної допомоги батькам дітей з особливими освітніми потребами фахівцями інклюзивно-ресурсних центрів. З метою визначення рівня реалізації освітніх послуг в інклюзивно-ресурсних центрах під час дослідження було розроблено та апробовано опитувальник для батьків дітей з особливими освітніми потребами щодо якості послуг, що надаються фахівцями інклюзивно-ресурсних центрів України. Проаналізовано реалії та перспективи розвитку та удосконалення системи надання професійної допомоги батькам дітей з особливими освітніми потребами. Розроблений автором опитувальник допоміг визначити ключові проблеми та недоліки надання такої допомоги фахівцями. Результати дослідження показали основні психолого-педагогічні умови надання професійної допомоги батькам, а також сприяють розробленню ефективних експериментальних методик щодо діагностики існуючих механізмів надання професійної допомоги в

інклюзивно-ресурсному центрі, що також можуть бути використані фахівцями спеціальних закладів освіти. Автор зазначає, що результати дослідження можуть бути корисними при підготовці та перепідготовці педагогічних кадрів, а також під час провадження нових теоретичних та експериментальних досліджень.

Ключові слова: анкетування; професійна допомога; інклюзивно-ресурсний центр (ІРЦ); батьки; діти з особливими освітніми потребами.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Сьогодні пріоритетним у теорії і практиці освіти стає впровадження компетентнісного, особистісно орієнтованого й інклюзивного підходів у процес виховання і навчання дітей з особливими освітніми потребами (ООП). Діти з особливими освітніми потребами все більше визнаються потенційними активними членами суспільства за умови надання їм необхідної сервісної підтримки, а також професійної допомоги батькам дітей з ООП. Реалізація цих аспектів є важливою умовою успішності інклюзивної форми освіти в діяльності інклюзивно-ресурсних центрів. Вони постають спільним майданчиком для дітей, батьків, установ, педагогів і органів влади для забезпечення і практикування інклюзивного навчання.

Впровадження міжнародних стандартів надання професійної допомоги дітям з особливими освітніми потребами, визнання прогресивної соціальної моделі інвалідності, в якій обмеження розглядаються як наслідок дискримінації з боку суспільства, а не як стан людини (наприклад, глухота не виступає як порушення, а натомість як можливість отримати доступ до унікальної культури та мови, започаткування мережі таких установ для нашої країни як Інклюзивно-ресурсні центри (ІРЦ), а отже, виконання функцій, покладених на них на сучасних концептуальних засадах, зумовлюють необхідність розробки механізмів проведення комплексної психолого-педагогічної оцінки розвитку дитини та забезпечення системи кваліфікованого супроводу. Слід зазначити, що інклюзивно-ресурсні центри в Україні за даними Міністерства розпочали свою роботу у 2018 році. освіти і культури України станом на листопад 2019 року кількість зареєстрованих центрів становила 603, а до кінця 2020 року відкрито ще 96.

Сучасний період – це час становлення діяльності ІРЦ, який розглядається як перша ланка на шляху навчання дитини з особливими освітніми потребами. Існує нормативна база, на яку варто спиратися,

розроблені теоретичні та організаційні основи, доступні іноземні джерела, водночас недостатньо практики, є дискусійні питання, які потребують досвіду. Перш за все, фахівцям ІРЦ необхідно отримати нові знання, відпрацювати алгоритми, протоколи та технології вирішення завдань на кожному етапі супроводу дитини, які є певною інновацією та потребують відповідного погодження. Тому виникає необхідність проведення емпіричних досліджень, узагальнення отриманих результатів, а також розробки тих складових діяльності ІРЦ, дефіцит яких негативно впливає на весь процес забезпечення.

Одним із сучасних принципів реабілітації є орієнтація спеціалістів на допомогу сім'ї, широке залучення батьків до роботи з дітьми та підвищення відповідальності батьків за реабілітацію та навчання дітей, адже батьки є основними замовниками освітніх послуг; їм надається право вибору освітнього закладу для своєї дитини, відповідно вони повинні бути готові зробити правильний вибір і усвідомлювати свою роль у процесі навчання дитини; батьки повинні бути максимально залучені до освітнього процесу.

Станом на 30 травня 2022 року послуги з комплексної психолого-педагогічної оцінки розвитку та супроводу продовжують надавати 568 інклюзивно-ресурсних центрів України.

До повномасштабної війни мережа налічувала 667 ІРЦ, наразі 99 центрів розташовані в зонах бойових дій, на тимчасово окупованих територіях, зруйнованих або пошкоджених внаслідок російської агресії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Т. Ілляшенко та Т. Жук [2] досліджували актуальні питання психологічної допомоги батькам, які виховують дітей з порушеннями розвитку. Н. Заєркова та А. Трейтяк [3], на основі своїх досліджень розробили поради для фахівців інклюзивно-ресурсних центрів «Інклюзія від А до Я». Основи підготовки фахівця зі спеціальної освіти до професійної діяльності в інклюзивному освітньому середовищі вивчала О. Мартинчук [6]. Організаційно-методичні засади діяльності інклюзивно-ресурсних центрів досліджували ряд вчених, а саме: М. Порошенко, А. Колупаєва, М. Ярошук, О. Таранченко, Е. Данілавичюте та ін. [8]. Дослідженням психологічного супроводу дітей з особливими потребами та їхніх родин в умовах кризових викликів займалась Л. Прохоренко [9], [10], Т. Скрипник [11], [12], О. Мартинчук, Г. Супрун у своїх працях розкривають особливості партнерства між фахівцями закладу освіти та батьками дитини з особливими освітніми потребами.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті полягає у визначенні ключових аспектів та напрямів надання професійної допомоги батькам дітей з ООП фахівцями ІРЦ. З метою у ході дослідження.

Відповідно до зазначеної мети у статті поставлено такі **завдання**: визначення рівня надання освітніх послуг в ІРЦ, зокрема, розробити та апробувати опитувальник для батьків дітей з ООП щодо якісного надання послуг фахівцями ІРЦ.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Від взаємодії інклюзивно-ресурсного центру та команди психолого-педагогічного супроводу дитини залежить ефективність організації надання психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових послуг. Психолого-педагогічний супровід є комплексною системою заходів з організації освітнього процесу та розвитку дитини, передбачених індивідуальною програмою розвитку.

Основними завданнями ІРЦ визначено:

1. Проведення комплексної оцінки з метою визначення особливих освітніх потреб дитини, в тому числі коефіцієнта інтелекту дитини (проводять практичні психологи), розроблення рекомендацій щодо освітньої програми, надання психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг відповідно до можливостей дитини.

2. Надання психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг дітям з особливими освітніми потребами, які навчаються у закладах дошкільної, загальної середньої, професійної (професійно-технічної) освіти та інших закладах освіти, і тим, хто не відвідує заклади освіти і не отримує належної допомоги.

3. Ведення обліку дітей, які пройшли комплексне оцінювання та перебувають на обліку в інклюзивно-ресурсному центрі, за згодою батьків (одного з батьків) або законних представників на обробку персональних даних малолітньої дитини.

4. Ведення реєстру закладів освіти, а також реєстру спеціалістів, які за їх згодою надають психолого-педагогічні та корекційно-розвиткові послуги дітям з особливими освітніми потребами.

5. Надання консультацій та взаємодія з педагогічними працівниками закладів дошкільної, загальної середньої, професійної (професійно-технічної) освіти та інших закладів освіти, що забезпечують здобуття

загальної середньої освіти з питань організації інклюзивного навчання.

6. Надання методичної допомоги педагогічним працівникам закладів дошкільної, загальної середньої, професійної (професійно-технічної) освіти та інших закладів освіти, батькам або законним представникам дітей з особливими освітніми потребами щодо особливостей організації надання психолого-педагогічних та корекційно-розвивальних послуг таким дітям.

7. Надання фахової допомоги батькам або законним представникам дітей з особливими освітніми потребами щодо мережі закладів дошкільної, загальної середньої, професійної (професійно-технічної) освіти, інших закладів освіти та зарахування до цих закладів, проведення бесід з батькам (законним представникам) дітей з особливими освітніми потребами у формуванні позитивної мотивації щодо розвитку дітей з особливими освітніми потребами.

8. Моніторинг динаміки розвитку дітей з особливими потребами через взаємодію з батьками (законними представниками) та закладами освіти, в яких вони навчаються.

9. Організація інформаційно-просвітницької діяльності шляхом проведення конференцій, семінарів, засідань за круглим столом, тренінгів, майстер-класів з питань надання психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг дітям з особливими освітніми потребами.

10. Взаємодія з місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, закладами освіти, закладами охорони здоров'я, установами соціального захисту населення, службами у справах дітей, громадськими організаціями щодо надання психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг дітям з особливими освітніми потребами, починаючи з раннього віку при необхідності із залученням відповідних спеціалістів.

11. Підготовка звітної інформації про результати діяльності інклюзивно-ресурсного центру для засновника, відповідного структурного підрозділу з питань діяльності інклюзивно-ресурсних центрів органів управління освітою, а також аналітичної інформації для відповідного центру підтримки інклюзивної освіти.

Як засвідчує практика, готовність психолого-педагогічних фахівців до роботи в інклюзивному освітньому середовищі є вкрай недостатньою.

Навчання та розвиток дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного освітнього середовища це сучасна технологія, альтернатива аудиторній системі навчання, що використовує педагогіку стосунків, а не вимог; її пріоритети: соціальна адаптація дитини на кожному віковому етапі розвитку; природність навчальних завдань,

методів, прийомів як можливостей дитини, і загальна логіка розвитку; розвиток інформаційної культури, комунікаційної компетенції, вміння взаємодіяти з іншими людьми; створення безбар'єрності освітнє середовище не тільки фізичне, а й психологічне. З метою повноцінної соціальної адаптації дитини з особливими освітніми потребами, на нашу думку, вкрай важливим є співпраця фахівців ІРЦ з батьками, а також надання їм професійної допомоги.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Для проведення дослідження автором використовувались теоретичні методи, а саме: дедуктивний (аксіоматичний і гіпотетико-дедуктивний) – для системного опису явища, що досліджується; емпіричні: опитування, аналіз результатів опитування.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

У наш час, коли самі вчителі змушені вирішувати, крім освітніх питань, ще й завдання власної безпеки та психоемоційного стану, можливостей для навчання дітей з особливими потребами стало менше. А систематичне навчання та доступ до корекційних занять, спілкування із вчителями викликає у батьків додатковий стрес.

Проте ми часто не помічаємо, що корекційна складова індивідуальної роботи з дітьми з ООП переоцінюється. За спостереженнями фахівців, вона не має такого суттєвого впливу, як багато звичайних рутинних справ, що можуть стати для дитини навчальними: навички господарювання та самостійність; соціальний розвиток; ігри, уподобання, хобі. Для всього цього не потрібні окремі педагоги, достатньо залученості батьків. Натомість результат від перенесення акценту з академічних досягнень на побутові є платформою для розвитку навичок для життєвої адаптації.

Тому супровід дитини з ООП базується на щоденній рутині та розпорядку дня. Тому важливо надавати професійну допомогу батькам дітей з ООП.

Батьки можуть за допомогою чек-листів, анкет чи тестів визначити основні напрями надання професійної допомоги батькам дітей з ООП. Також можна звернутися до рекомендацій фахівців щодо того, які навички потрібно вже сформувати у дитини відповідно до віку. У ході нашого дослідження з метою визначення рівня надання освітніх послуг в ІРЦ і для подальшого його удосконалення нами розроблено опитувальник для батьків дітей з ООП щодо якісного надання послуг фахівцями ІРЦ. В

результаті проведеного опитування отримано результати, що вказують на сильні та слабкі сторони роботи ІРЦ, а саме на позитивні сторони та недоліки надання професійної допомоги батькам дітей з ООП.

Опитувальник складався із 17 запитань закритої та відкритої форм. У опитування взяли участь 64 респонденти із різних регіонів України. Пропонуємо розглянути результати проведеного опитування.

Важливим питанням постало надання спеціалістами ІРЦ повноцінної допомоги батькам. 54,7% респондентів відповіли «ні», відповідно 45,3% – «так» (див. рис. 1).

На питання наскільки зрозуміло фахівці ІРЦ пояснюють батькам дітей з ООП нозологію дитини (див. рис. 2) ми отримали більш динамічні та різносторонні відповіді. 43,8% респондентів відзначили, що інформацію щодо нозології дитини вони отримують в повній мірі, 40,6% - не отримують пояснень щодо стану дитини, 15,6% розподілились між такими варіантами відповідей: «не завжди», «50%», «хотілося б отримати більш детальну інформацію», «загальні фрази», «фахівці давали інший висновок», «скорочення штату стало перешкодою для отримання відповідної інформації», «частково пояснюють», «отримали інформацію від лікаря», «не маючи медичної освіти, дозволяють собі заперечувати діагноз спеціалістів, ставити свої діагнози (правда лише в усній формі)».

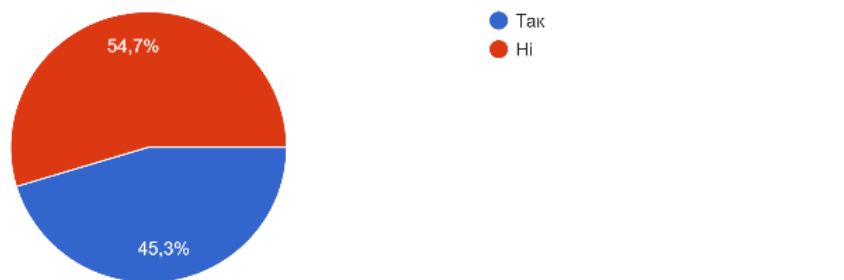


Рис. 1 Повноцінна допомога фахівців ІРЦ батькам дітей з ООП



Рис. 2 Якість консультації щодо нозології дитини з ООП

У відповідях на запитання чи допомагають фахівці ІРЦ батькам у стабілізації їхнього емоційного стану (див. рис. 3) 57,8% респондентів зазначили, що фахівці ІРЦ не надають їм консультацій щодо стабілізації чи покращення їхнього власного емоційного стану, 20,3% схвально оцінили роботу працівників ІРЦ щодо досліджуваного питання, 18,8% респондентів іноді отримують психологічну підтримку у вихованні своїх дітей з ООП.

У ході дослідження було визначено, що батьки дітей з ООП потребують проходження спеціальних курсів для батьків дитини з ООП на базі ІРЦ. Опитувальник містив питання чи проходили батьки дітей з ООП відповідні курси щодо отримання навичок, що необхідні для виховання дітей з ООП (див. рис. 4). Відповідно 87,5% респондентів зазначили, що вони не проходили такі курси.

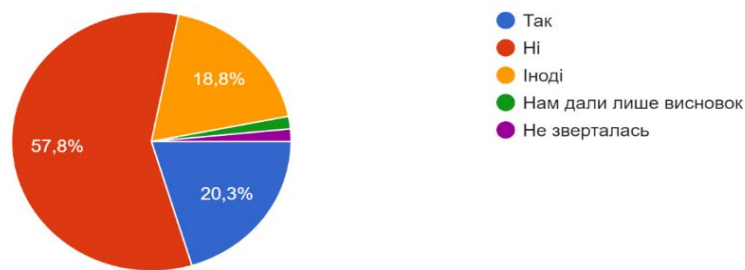


Рис. 3 Допомога батькам дітей з ООП щодо стабілізації їхнього емоційного стану



Рис. 4 Відвідування курсів для батьків дітей з ООП

За результатами дослідження рекомендуємо визначено деякі шляхи виправлення недоліків у співпраці з батьками дітей з ООП, а саме:

- Встановлення ефективних відносин. Запорукою хороших стосунків між ІРЦ і родиною є повага, некритичне ставлення та співчуття. Фахівці ІРЦ говорять на теми, про які родина не наважується говорити. Наприклад, багато батьків «особливих» дітей спочатку приховують свій

гнів, образу і відчай. Коли вони бачать, що фахівець, який з ними працює, розуміє їхні почуття, вони охоче до нього звертаються.

- Некритичне ставлення. Фахівці ІРЦ позитивно та відкрито ставляться до батьків дітей з ООП, незалежно від їхніх людських якостей. Спеціаліст ІРЦ не дає оцінок, не критикує батьків, а делікатно, без будь-якого тиску спонукає сім'ю приймати власні рішення щодо освітнього шляху дитини. Якщо фахівець ІРЦ не схвалює дії батьків щодо дитини, це може викликати відчуження та опір з їхнього боку.

- Співчуття та мотивація батьків. Фахівці ІРЦ враховують сімейні обставини, співчують сім'ям і доречно демонструють це під час спілкування, водночас мотивуючи позитивний розвиток дитини.

- Комунікативні навички. Для цього можна використовувати такі методи:
 - використовувати активне слухання. Спеціаліст ІРЦ уважно вислуховує членів родини, поважає їх точку зору та пропонує допомогу. Завдяки такому підходу можна зрозуміти, як члени сім'ї бачать себе, своїх дітей і ситуацію;

- поставити питання. Спеціаліст ІРЦ заохочує батьків до розмови, розпитує їх, уточнює незрозумілі моменти. Наприклад, питання «Які труднощі відчуває ваша дитина?» або «Що любить ваша дитина?» батьки заохочуються до розмови.

- реагувати на почуте і уточнювати незрозуміле;
 - підходити до проблем з різних точок зору. Спеціаліст ІРЦ пропонує батькам поглянути на ситуації з різних сторін і розглянути різні шляхи вирішення проблем.

- Ефективні стратегії спілкування. Сім'ї часто надто турбуються про успіхи своїх дітей. Для цього фахівці використовують такі стратегії спілкування з батьками як бесіди на початку/кінці надання психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових послуг. Спеціаліст ІРЦ є важливим джерелом інформації для сімей, тому він відкрито розповідає про проблеми дітей, а також навчає батьків працювати та спілкуватися з дітьми.

Вважаємо за доцільне проводити тренінги, майстер-класи, консультації для батьків як очно, так і дистанційно.

Основні форми онлайн-спілкування з батьками під час війни: електронна пошта, анкети, соціальні мережі, мобільні додатки типу Viber, закриті групи, спільноти, чати, де обговорюються теми, завдання, проблеми, інформація. Сім'ї дітей повинні бути поінформованими про заняття, що проходять в ІРЦ; новинки, оголошення, цікаві матеріали для роботи вдома, статті про розвиток дитини.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

При проведенні психо-корекційних заходів сім'я розуміється як природне адаптивне розвиваюче середовище, необхідний рівень гармонійних взаємин в якій забезпечується батьками дитини з ООП (або особами що їх замінюють).

Виховною вважається домашня атмосфера, що завдяки позитивному впливу рідних на дитину з проблемами розвитку, гармонійному впливу розвиває дитину, формує позитивні моральні якості, добре ставлення до світу.

Кожна родина, яка виховує дитину з ООП, має право на комплексну професійну допомогу. Необхідність надання особливої допомоги сім'ям, які виховують дітей з ООП, обумовлена наявністю величезної кількості різноманітних проблем, з якими ці сім'ї стикаються щодня.

У ході проведеного дослідження проаналізовано роботу ІРЦ України з надання професійної допомоги батькам дітей з особливими потребами. Результати показали, що батьки дітей з ООП частково задоволені якістю послуг, що надають фахівці ІРЦ. Деякі напрями роботи ІРЦ потребують суттєвого вдосконалення та оновлення.

Перспективи подальших досліджень. Практичне використання результатів досліджень сприятиме виокремленню психолого-педагогічних умов надання професійної допомоги батькам, а також розробленню експериментальних методик щодо діагностики існуючих механізмів надання професійної допомоги в ІРЦ, що можуть бути використані практичними працівниками ІРЦ.

Результати дослідження можуть бути корисними при підготовці та перепідготовці педагогічних кадрів, а також під час провадження нових теоретичних та експериментальних досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] О. Бабяк, «Проблема емоційного інтелекту в психологічній науці», *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*, № 16, с. 29–43, 2020. ISSN 2313-4011
- [2] Т. Ілляшенко, Т. Жук, «Актуальні питання психологічної допомоги батькам, які виховують дітей з порушеннями розвитку», *Актуальні проблеми психології*, № 21(11), с. 152-173, 2020. ISSN 2072-4772
- [3] Н. Заєркова, А. Трейтяк, *Інклюзивна освіта від А до Я: poradnik для фахівців інклюзивно-ресурсних центрів*. Київ, Україна: Київ. ун-т імені

- Бориса Грінченка., 2021. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://is.gd/9csi7S> Дата звернення: Січ. 02, 2023.
- [4] Кабінет Міністрів України. (2018, Серп. 22). *Постанова № 617, «Деякі питання створення ресурсних центрів підтримки інклюзивної освіти та інклюзивно-ресурсних центрів»*. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://is.gd/JVvIMB>
- [5] О. Мартинчук, *Підготовка фахівця зі спеціальної освіти до професійної діяльності в інклюзивному освітньому середовищі*. Київ, Україна: Вид-во «Центр учбової літератури», 2018.
- [6] О. Мартинчук, «Концепція підготовки майбутніх фахівців у галузі спеціальної освіти до професійної діяльності в інклюзивному освітньому середовищі», *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*, № 1(15), с. 49–53, 2018. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/6bnDVS>
Дата звернення: Січ. 02, 2023.
- [7] О. Полякова, *Інклюзивний ресурсний центр: досвід проекту*. Київ, Україна: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди». 2015.
- [8] *Організаційно-методичні засади діяльності інклюзивно-ресурсних центрів*; М. А. Порошенко та ін., Ред. Київ, Україна, 2018. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/raw1aP> Дата звернення: Січ. 02, 2023.
- [9] Л. Прохоренко, Психологічний супровід дітей з особливими потребами та їхніх родин в умовах кризових викликів. *Вісник НАПН України*, т. 3, № 1, 2021. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://is.gd/Q2KGj7> <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2021-3-1-13-7> Дата звернення: Січ. 02, 2023.
- [10] Л. Прохоренко, Н. Ярмола, О. Набоченко, Е. Данілавічюте та ін., *Методичні рекомендації для інклюзивно-ресурсних центрів щодо визначення категорій (типології) освітніх труднощів у осіб з ООП та рівнів підтримки в освітньому процесі*. 2021. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://is.gd/ggqmfX> Дата звернення: Січ. 02, 2023.
- [11] Т. Скрипник, Т. Куценко, *Технології психолого-педагогічного супроводу дітей з аутизмом в освітньому просторі*. Київ, Україна: Київ. ун-т імені Бориса Грінченка. 2022. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://is.gd/EYc8Bx> Дата звернення: Січ. 02, 2023.
- [12] Т. Скрипник, О. Мартинчук, Г. Супрун, Р. Криваковська, «Особливості партнерства між фахівцями закладу освіти та батьками дитини з особливими освітніми потребами», *Наукові перспективи*, № 6(24),

с. 514–526, 2022.

- [13] О. Чеботарьова, С. Кривошея, Формування соціальних та життєвих компетентностей у дітей з порушеннями інтелектуального розвитку як основи гармонійного розвитку особистості. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*, № (17), с. 324–332, 2021.
- [14] С. Шевченко, «Організація інклюзивного навчання для дітей з особливими потребами в добу незалежності України (2011–2017 рр.)», *Освітні обрії*, вип. 1(52), с. 38–43, 2021.

KEY ASPECTS OF PROFESSIONAL ASSISTANCE PROVIDED BY INCLUSIVE-RESOURCE CENTERS: REALITIES AND PROSPECTS

Olena Matvieieva,

postgraduate student, of Mykola Yarmachenko Institute of Special Education and Psychology.

Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0002-3935-897X>
elenamatveeva422@gmail.com

Abstract. The article deals with the key directions of providing professional assistance to parents of children with special education needs by specialists of inclusive resource centers. During the research it was determined that the effectiveness of the organization of the provision of psychological and pedagogical, correctional and developed services depends on the interaction of an inclusive resource center and a team of psychological and pedagogical support for the child. It was found that psychological and pedagogical support is a complex system of measures to organize the education process and development of the child, provided for by the individual development program. The article formulates the main tasks of inclusive resource centers and key aspects of providing professional assistance to parents of children with special education needs. The purpose of the research is to identify key aspects and areas of professional assistance to parents of children with special education needs by specialists of the inclusive resource center. In order to determine the level of provision of education services in the inclusive resource center, the research developed and tested a questionnaire for parents of children with special education needs in the quality provision of services by specialists of the inclusive resource center. On the basis of the author's research, the realities and prospects of development and improvement of

the system of providing professional assistance to parents of children with special education needs have been analyzed. The questionnaire developed by the author helped to identify key problems and shortcomings in the provision of such assistance by specialists. The results of the research showed the main psychological and pedagogical conditions of providing professional assistance to parents, and also contribute to the development of effective experimental methods of diagnosis of existing mechanisms of professional assistance in inclusive the resource centre which can also be used by specialists of special education institutions. The author notes that the results of the research may be useful in the training and retraining of teachers, as well as in the conduct of new theoretical and experimental research.

Keywords: survey; professional assistance; inclusive resource center (IRC); parents; children with special education needs.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] O. Babiak, «Problema emotsiinoho intelektu v psykholohichnii nauksi», *Osvita osib z osoblyvymy potrebamy: shliakhy rozbudovy*, № 16, s. 29–43, 2020. ISSN 2313-4011
- [2] T. Illiashenko, T. Zhuk, «Aktualni pytannia psykholohichnoi dopomohy batkam, yaki vykhovuiut ditei z porushenniamy rozvytku», *Aktualni problemy psykholohii*, № 21(11), s. 152-173, 2020. ISSN 2072-4772
- [3] N. Zaierkova, A. Treitiak, *Inklyuzyvna osvita vid A do Ya: poradnyk dlia fakhivtsiv inklyuzyvno-resursnykh tsentriv*. Kyiv, Ukraina: Kyiv. un-t imeni Borysa Hrinchenka., 2021. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/9csi7S> Data zvernennia: Sich. 02, 2023.
- [4] Kabinet Ministriv Ukrainy. (2018, Serp. 22). *Postanova № 617, «Deiaki pytannia stvorennia resursnykh tsentriv pidtrymky inklyuzyvnoi osvity ta inklyuzyvno-resursnykh tsentriv»*. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/JVvIMB>
- [5] O. Martynchuk, *Pidhotovka fakhivtsia zi spetsialnoi osvity do profesiinoi diialnosti v inklyuzyvnomu osvitnomu seredovishchi*. Kyiv, Ukraina: Vyd-vo «Tsentr uchbovoi literatury», 2018.
- [6] O. Martynchuk, «Kontseptsiiia pidhotovky maibutnikh fakhivtsiv u haluzi spetsialnoi osvity do profesiinoi diialnosti v inklyuzyvnomu osvitnomu seredovishchi», *Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu «Ukraina»*, № 1(15), s. 49–53, 2018. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/6bnDVS> Data

zvernennia:Sich. 02, 2023.

- [7] O. Poliakova, *Inklyuzyvnyi resursnyi tsentr: dosvid proektu*. Kyiv, Ukraina: TOV «Vydavnychiy dim «Pleiady». 2015.
- [8] *Orhanizatsiino-metodychni zasady diialnosti inklyuzyvno-resursnykh tsentriv*; M. A. Poroshenko ta in., Red. Kyiv, Ukraina, 2018. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/raw1aP> Data zvernennia:Sich. 02, 2023.
- [9] L. Prokhorenko, *Psykhologichnyi suprovid ditei z osoblyvymy potrebamy ta yikhnikh rodyn v umovakh kryzovykh vyklykiv*. Visnyk NAPN Ukrainy, t. 3, № 1, 2021. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/Q2KGj7>
<https://doi.org/10.37472/2707-305X-2021-3-1-13-7> Data zvernennia:Sich. 02, 2023.
- [10] L. Prokhorenko, N. Yarmola, O. Nabochenko, E. Danilavichiutie ta in., *Metodychni rekomendatsii dlia inklyuzyvno-resursnykh tsentriv shchodo vyznachennia katehorii (typolohii) osvितnikh trudnoshchiv u osib z OOP ta rivniv pidtrymky v osvitnomu protsesi*. 2021. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/ggqmfX> Data zvernennia:Sich. 02, 2023.
- [11] T. Skrypnyk, T. Kutsenko, *Tekhnolohii psykhologo-pedahohichnoho suprodu ditei z autyzmom v osvitnomu prostori*. Kyiv, Ukraina: Kyiv. un-t imeni Borysa Hrinchenka. 2022. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/EYc8Bx> Data zvernennia:Sich. 02, 2023.
- [12] T. Skrypnyk, O. Martynchuk, H. Suprun, R. Kryvakovska, «Osoblyvosti partnerstva mizh fakhivtsiamy zakladu osvity ta batkamy dytyny z osoblyvymy osvitnimy potrebamy», *Naukovi perspektyvy*, № 6(24), s. 514–526, 2022.
- [13] O. Chebotarova, S. Kryvosheia, *Formuvannia sotsialnykh ta zhyttievnykh kompetentnosti u ditei z porushenniamy intelektualnoho rozvytku yak osnovy harmoniinoho rozvytku osobystosti*. *Osvita osib z osoblyvymy potrebamy: shliakhy rozbudovy*, № (17), s. 324–332, 2021.
- [14] S. Shevchenko, «Orhanizatsiia inklyuzyvnoho navchannia dlia ditei z osoblyvymy potrebamy v dobu nezalezhnosti Ukrainy (2011–2017 rr.)», *Osvitni obrii*, vyp. 1(52), s. 38–43, 2021.

Стаття надійшла до редакції
03 січня 2023 року

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23\(52\)-154-166](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-154-166)
УДК 37.018.43:004.056

Муляр Оксана Петрівна,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри
теорії та методики викладання шкільних предметів
Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти.
Луцьк, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0003-0118-0165>
mulyarop@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВОЇ ДОШКИ JAMBOARD ПРИ ВИВЧЕННІ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧИХ ПРЕДМЕТІВ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті досліджується використання сучасних цифрових технологій у процесі навчання суспільствознавчих предметів у закладах загальної середньої освіти. Показано, що в умовах пандемії та запровадження воєнного стану актуальною є проблема переходу закладів освіти України на дистанційне та змішане навчання. Її розв'язання потребує пошуку цифрових засобів для ефективного і зручного навчання у форматі онлайн. Проведено аналіз дидактичних можливостей основних видів освітніх цифрових ресурсів. Показано, що вчитель може використати в освітньому процесі такі інструменти, як цифрові підручники, онлайн-ігри, інтерактивні карти тощо. В умовах дистанційного навчання для спільної роботи вчителя та учнів найбільш виправданим є використання інтерактивних дошок, як-от: [Twiddla](#), [Miro](#), [Linoit](#), [Limnu](#), [Padlet](#), [Jamboard](#) тощо. Описано алгоритм роботи з цифровою дошкою Google [Jamboard](#). Наведено перелік інструментів для наповнення слайдів та надано рекомендації щодо їх застосування. Показано, що Jamboard дозволяє підвищити наочність викладання, організувати активну спільну діяльність учнів у режимі реального часу. Її також можна використовувати під час проведення мозкового штурму, організації проектної діяльності учнів, при роботі з історичними джерелами, з метою індивідуалізації навчання, як інструмент формування оцінювання тощо. На конкретних прикладах розкрито можливості Jamboard під час проведення занять з суспільствознавчих предметів у закладах загальної середньої освіти.

Ключові слова: інформаційно-комунікаційні технології; цифрові інструменти; електронні ресурси; інтерактивна дошка; заклади загальної середньої освіти; Jamboard.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Зміни в суспільстві та світі завжди ставлять перед педагогікою нові виклики для вчителів, спонукаючи їх використовувати новітні методи навчання та вдосконалювати вже існуючі. Пандемія, спровокована хворобою COVID-19, та вимушене запровадження суворого карантинного режиму спричинило перехід усіх закладів освіти України на дистанційне навчання. В цей період виникла необхідність у пошуку альтернатив для цифрового супроводу освітнього процесу. Вчителі активно досліджували нові інтерактивні інструменти, головним чином онлайн сервіси, використання яких створило б умови навчання, наближені до звичайного очного навчання.

З'ясувалось, що в Інтернеті є велика кількість цифрових освітніх ресурсів, які підходять для викладання різних предметів на достатньо високому рівні. Зокрема, цифрові підручники можна використовувати будь-де на різних пристроях і вони оновлюються швидше, ніж традиційні підручники. Навчальні онлайн-ігри роблять вивчення матеріалу цікавим для учнів. Література та статті онлайн-новин є прикладами цифрових навчальних матеріалів, до яких можна швидко отримати доступ і поділитися ними. Першоджерела документів, які були оцифровані, допомагають вчителям доповнювати навчальний план, не потребуючи фізичних копій [1]. Інтерактивні карти використовують для інтеграції навчальних предметів та організації проектної діяльності учнів. Віртуальні дошки дають змогу вчителю організувати спільну роботу учнів під час проведення навчальних занять з будь-якого предмету.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За останні роки з'явилося безліч публікацій стосовно теми використання в освітньому процесі онлайн ресурсів. Хоча багато шкіл наразі повернулися до очного навчання, учні все ще продовжують навчатися в синхронному режимі. Тож, вчителі регулярно шукають цифрові освітні ресурси, щоб реалізувати навчальну програму та залучити учнів до освітньої діяльності. Цю проблематику досліджували Н. Яворська, І. Іванюк, О. Овчарук, С. Нетьосов, Т. Носенко, Л. Десятов, О. Мокрогуз, В. Недзельська, Л. Карташова, М. Гроздева, В. Баштовий, Р. Осіпа, Я. Бахматюк та інші. Зокрема, М. Гроздева, досліджуючи можливості і використання інтернет ресурсів на уроках історії, розкриває тезу про те, що застосування Інтернету на уроці історії повинно бути методично обґрунтованим та дидактично продуманим. Автор вказує на те, що уміле використання деяких сегментів мережі позитивно впливає на поглиблення знань з історії, на формування інтересів і естетичних смаків, сприяє

підвищенню якості знань. На зростання ролі цифрових технологій в освітньому процесі вказують також інші науковці. Л. Дясов у своєму дослідженні розкриває методику використання інформаційно-комунікаційних технологій у навчанні історії [2, с.10–12]. С. Нетьосов досліджує використання цифрових технологій на уроках правознавства [3]. Автори вважають, що електронні схеми й таблиці, мережі, експертні системи, засоби мультимедіа, електронні посібники, тести є тими інструментами, які підвищують якість навчання історії та правознавства, стимулюють й організують мисленнєву діяльність учнів, розвивають критичне мислення, збільшують загальнокультурний, інтелектуальний і творчий потенціал учнів. З огляду на це, застосування інформаційно-комунікаційних технологій є важливим засобом викладання суспільствознавчих предметів у сучасному закладі загальної середньої освіти. У своїй роботі Н. Яворська вказує на те, що завдяки стрімкому розвитку технологій на ринку з'явилося безліч віртуальних помічників для освітян: онлайн-дошки, сервіси для створення тестів та інтерактивних завдань тощо [4, с. 34–42]. Зріс попит на використання віртуальних інтерактивних дошок. Адже це досить ефективний інструмент для дистанційного навчання, який дає змогу продукувати матеріал (зображення, фото, відео та текст).

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті: розкрити дидактичні можливості цифрової дошки Jamboard у процесі навчання суспільствознавчих предметів у закладах загальної середньої освіти.

Завдання передбачають проведення аналізу основних видів цифрових ресурсів в освітньому процесі, розкриття особливостей використання цифрової дошки [Jamboard](#) при вивченні суспільствознавчих предметів у закладах загальної середньої освіти.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Законом України «Про освіту» визнано інформаційно-комунікаційну компетентність як одну з ключових компетентностей, необхідних кожній сучасній людині для успішної життєдіяльності [5]. У Державному стандарті базової середньої освіти чітко окреслено ключові компетентності, якими мають оволодіти здобувачі освіти після закінчення кожного з циклів навчання. У цьому документі визначено поняття інформаційно-комунікаційної компетентності, «що передбачає впевнене, критичне і відповідальне використання цифрових

технологій для власного розвитку і спілкування; здатність безпечно застосовувати інформаційно-комунікаційні засоби в навчанні та інших життєвих ситуаціях, дотримуючись принципів академічної доброчесності» [6].

У Концепції розвитку цифрових компетентностей, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 167-р, наголошується на необхідності «забезпечення готовності суспільства до таких процесів, опанування ним ключових комбінацій знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, інших особистих якостей у сфері інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій (цифрова компетентність)». Цифрова компетентність визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність із використанням таких технологій. Формування і розвиток цифрових компетентностей в освітній галузі здійснюється шляхом «здобуття особою цифрової освіти з використанням інформаційних ресурсів, нових освітніх технологій та цифрових освітніх ресурсів, спрямованих на підвищення рівня цифрових навичок та цифрових компетентностей» [7].

Одним із заходів з реалізації Концепції розвитку цифрових компетентностей у сфері освіти стало розроблення методичних рекомендації щодо формування інформаційно-цифрової компетентності педагогічних працівників [8]. У цьому документі розкрито структуру інформаційно-цифрової компетентності згідно з професійним стандартом вчителя, описано складові інформаційно-цифрової компетентності педагогічних працівників відповідно до кваліфікаційних категорій. Також описано кроки для визначення індивідуальної стратегії розвитку інформаційно-цифрової компетентності та основні способи оцінки рівня інформаційно-цифрової компетентності педагогічного працівника, запропоновано варіанти підвищення кваліфікації з напрямку інформаційно-цифрової компетентності.

Аналіз нормативно-правових документів дає підставу стверджувати, що використання інформаційно-комунікативних та цифрових технологій в освітньому процесі є важливою складовою професійної діяльності педагогічних і науково-педагогічних працівників, одним із основних напрямів підвищення їх кваліфікації.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Для вирішення поставленої мети використано теоретичні методи наукового дослідження: аналіз педагогічної та методичної літератури, що дав змогу визначити стан використання електронних ресурсів у процесі навчання суспільствознавчих предметів у закладах загальної середньої

освіти; аналіз законодавчих актів та нормативних документів, де закладено основні принципи, основні напрями формування цифрової компетентності: Закону України «Про освіту», Державного стандарту базової середньої освіти, Концепції розвитку цифрових компетентностей.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

Швидкий розвиток цифрових технологій в освітній галузі робить необхідним для педагогічних працівників володіння високим рівнем інформаційно-цифрової компетентності, яке передбачає вміння використовувати електронні ресурси в освітньому процесі. Цифрове навчання дозволяє вчителю виводити учнів за межі чотирьох стін класної кімнати або домашнього середовища. Тоді навчання стає глобальним досвідом. Можна сказати, що цифрове навчання – це будь-яка навчальна практика, яка ефективно використовує технології для покращення досвіду навчання учнів та використовує широкий спектр інструментів і практик [9, с. 240–245]. Це визначення включає онлайн-ресурси, якщо вони використовуються за призначенням. Цифрові освітні ресурси також забезпечують справедливий доступ учнів до навчання незалежно від місця їх перебування. Вчителі можуть використовувати ці інструменти для індивідуального або дистанційного навчання. Крім того, цифрові ресурси часто безкоштовні, а тому ними можна легко поділитися.

Одним з найефективніших цифрових ресурсів для викладання є інтерактивні дошки. Наразі їх є велика кількість. Вони мають різні функціональні можливості. Зокрема, для малювання створені платформи CoSketch, Scribblar. Для зберігання нотаток використовують [Conceptboard](#), [Scrumblr](#). Для організації спільної роботи призначені [Educreations](#), [Linoit Padlet](#), [Popplet](#), [Realtimeboard](#), [Rizzoma](#), [Twiddla](#). Для створення інтерактивних плакатів використовують [Glogster](#), [Wikiwall](#). Досить популярними додатками для створення цифрових дошок є [Jamboard](#), [Limnu](#), [Linoit](#), [Miro](#), [Padlet](#), [Twiddla](#) тощо.

Існує чимало способів використання інтерактивних дошок під час дистанційного навчання. Зазвичай їх застосовують для організації групової або проєктної роботи, для проведення «мозкового штурму», для узагальнення та систематизації знань або ж для рефлексії [10]. Ще такі дошки зручні для розміщення навчальної інформації.

Як показує практика, потужним інструментом для організації групової роботи є цифрова дошка Google Jamboard. Вона дає змогу учням навчатися разом, незалежно від того, чи вони або їхні вчителі присутні на уроці особисто чи віддалено, працюють одночасно чи асинхронно. А це сприяє залученню

учнів до навчання. Зауважимо, що спочатку веб-дошка для спільної роботи була випущена в 2017 році як апаратно-програмне поєднання. В даний час, веб-додаток, що лежить в основі цієї апаратної системи, доступний у вільному доступі. Він дозволяє працювати в реальному часі за допомогою браузера на будь-якому ноутбукі, планшеті чи смартфоні. Також доступні програми для Android та iOS, які дозволяють отримувати доступ до презентацій і редагувати їх.

До переваг інтерактивної дошки Google Jamboard можна віднести наочність, інтерактивність, зручний інтерфейс з кнопками скасування останньої дії, доступність для використання на більшості розумних пристроїв (ноутбук, нетбук, планшет, смартфон тощо), можливість швидкого збереження, копіювання, редагування та налаштування спільного доступу до файлів, наявність багатьох слайдів (кадрів) в одному файлі. Значні можливості для візуалізації дозволяють використовувати онлайн-дошку Jamboard не тільки як аналог звичайної дошки, але й як засіб підвищення наочності викладання. На онлайн-дошці можна не тільки малювати геометричні фігури, формули, стрілки, а й набирати друкований текст, вставляти готові записи та зображення, виконувати вправи на встановлення відповідності. Для кожного елемента доступний вибір розміру і кольору, в інтерфейс вбудована зручна лазерна указка. Файл онлайн-дошки може містити до 20 слайдів (кадрів) з унікальним вмістом, усі дії з файлом зберігаються автоматично, інтерфейс дозволяє редагувати в режимі реального часу. Вчитель має змогу налаштувати загальний доступ учнів до файлу дошки з можливістю перегляду та редагування, що дозволяє зробити файл дошки повністю інтерактивним елементом для всіх учасників освітнього процесу.

Для початку роботи з дошкою, необхідно серед додатків Google у своєму акаунті обрати Google Jamboard і увійти на ресурс. Новий Jamboard легко створюється, він автоматично зберігатиметься й оновлюватиметься на диску Google користувача. Кожен може містити слайди, які можуть виступати спільною дошкою одночасно для 50 редакторів. Для наповнення слайдів у вільному доступі надаються такі інструменти (див. табл.).

Таблиця

Інструменти цифрової дошки Jamboard

Інструмент	Рекомендації щодо використання
1	2
Ручка, маркер, фломастер або пензель	Малюйте, здійснивши вибір із задалегідь визначених кольорів
Гумка	Очистіть поверхню від зайвих елементів
Наліпка	Додайте наліпку з текстом. Можна обрати з кількох кольорів

Продовження таблиці

1	2
Зображення	Додайте зображення зі свого пристрою, пошуку зображень, Google Drive
Фігури	Додайте коло, квадрат, трикутник, ромб, округлений прямокутник, півколо, смугу або стрілку. Виберіть колір межі та колір заливки на панелі меню у верхній частині дошки
Текстове поле	Додайте поле, де можна вводити та формувати текст
Лазер	Використовуйте вказівник, щоб підкреслити та виділити певні елементи на екрані під час представлення своїх ідей
Фон	Виберіть точки, лінії, графік або темні кольори
Панель кадрів	Переглядайте всі свої кадри в одному місці. Додайте нові кадри, дублюйте або видаліть їх
Меню	Тут ви можете перейменувати свою дошку, завантажити її як PDF, зберегти кадр як зображення, видалити або скопіювати свою дошку
Масштаб	Збільште або зменште розмір вікна
Поділитися	Ви можете поділитися своєю дошкою так само, як і документом або слайд-презентацією. Натисніть кнопку «Поділитися» та поділіться з окремими особами та групами або створіть посилання для спільного доступу

Інтеграція Google Клас і Google Jamboard дає змогу вчителю створити комфортні умови для організації та проведення різноманітних вправ у процесі навчання суспільствознавчих предметів, а саме:

- цифровий бейдж для кожного;
- полотно для переміщення об'єктів;
- копія кожному учневі для підсумкової роботи;
- мозковий штурм і розмірковування над реалізацією;
- стрічка часу;
- SWOT-аналіз;
- асоціативний куш;
- спільне редагування з підготовленими джемами для групи;
- актуалізація та рефлексія під час відеозустрічей у Google Meet та ін.

Розглянемо приклади використання Google Jamboard під час проведення уроків з суспільствознавчих предметів.

На уроці на тему «Вибори і референдум як інструменти демократії» (розділ 4 «Демократичне суспільство та його цінності» інтегрованого курсу «Громадянська освіта», 10 клас), на етапі мотивації вчитель зазначає, що щодня

ми стикаємось з ситуаціями, що вимагають зробити вибір. Навіть прийшовши сьогодні на урок ви зробили свій вибір. Тому на уроці ми з вами будемо говорити про вибір кожного і про вибори як загальнодержавне явище.

Далі вчитель об'єднує учнів у групи та дає завдання визначити мотиви, які спонукали учнів до власного вибору (I група) і спрогнозувати наслідки чи очікувані результати нашого уроку (II група). Кожна з тез записується на наліпку та наклеюється на фрейм цифрової дошки.

Вивчення нового матеріалу вчитель розпочинає зі з'ясування сутності поняття «вибори», ставлячи учням запитання: «Які асоціації у вас викликає слово «вибори»?». Після цього дає завдання учням сформулювати поняття «вибори» методом асоціативного куща (рис. 1).

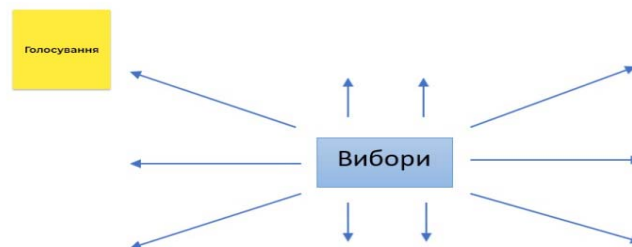


Рис. 1 Асоціативний куш «Вибори»

Учні створюють нотатки з асоціаціями і розміщують їх на фреймі. Виконавши це завдання, вони дають означення цьому поняттю: «вибори в Україні є основною формою народного волевиявлення, способом безпосереднього здійснення влади Українським народом» [10].

Далі вчитель дає завдання учням встановити відповідність між твердженнями та типами виборів, використовуючи інструмент «перо» цифрової дошки Jamboard (рис. 2).

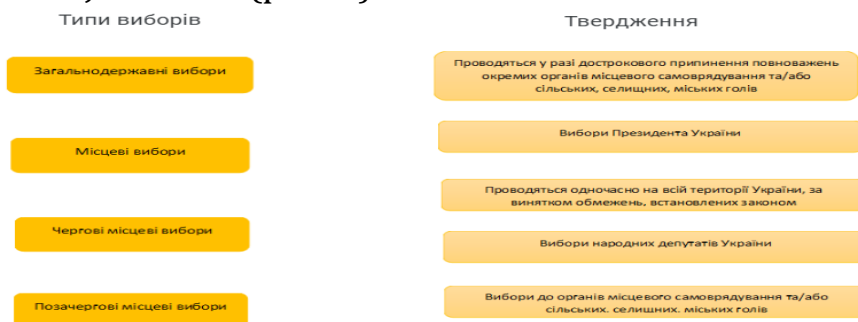


Рис. 2 Схема встановлення відповідності тверджень типам виборів

Далі вчитель переходить до розгляду етапів виборчого процесу та їх характеристики. Він організовує роботу в парах (двійках) і дає вказівку виконати вправу «Віднови файл». Учні переходять до редагування пошкодженого файлу з текстом (рис. 3), користуючись пам'яткою «Виборчий процес виборів Президента України» (рис. 4). На відповідному фреймі учні заповнюють пробіли, використовуючи при цьому елемент «текстове вікно».


- Пам'ятка «Виборчий процес виборів Президента України»**
- 1) висування та на пост Президента України;
 - 2) утворення окружних та виборчих комісій;
 - 3) проведення агітації;
 - 4) утворення виборчих дільниць, що існують на основі;
 - 5) складання виборців, їх перевірка та уточнення;
 - 6) голосування у Президента України;
 - 7) підрахунок виборців, встановлення голосування і голосування у день виборів Президента України та їх офіційне оголошення.
- 

Рис. 3 Зразок завдання на редагування пошкодженого файлу з текстом

- Пам'ятка «Виборчий процес виборів Президента України»**
- 1) висування та реєстрація кандидатів на пост Президента України;
 - 2) утворення окружних та дільничних виборчих комісій;
 - 3) проведення передвиборної агітації;
 - 4) утворення спеціальних виборчих дільниць, що існують на тимчасовій основі;
 - 5) складання списків виборців, їх перевірка та уточнення;
 - 6) голосування у день виборів Президента України;
 - 7) підрахунок голосів виборців, встановлення підсумків голосування і результатів голосування у день виборів Президента України та їх офіційне оголошення.

Рис. 4 Пам'ятка «Виборчий процес виборів Президента України»

Наступним етапом уроку є виконання учнями інтерактивної вправи «Stop». Педагог розміщує на фреймі Jamboard нотатки, які містять методи впливу на виборця, а учні прикріплюють червону картку до незаконних методів.

Далі вчитель ставить завдання учням позиціонувати себе як виборця і пропонує визначити, що у їхньому розумінні є проявом толерантності, що – конформізму. Для цього вчитель ознайомлює учнів із фреймом, який містить такі твердження:

- готовий ознайомитись з програмами різних кандидатів та партій;
- приймаю будь-які подарунки кандидатів;
- з усіма погоджуюсь, нікого не критикую, щоб не образити;
- проголосую так як скаже керівництво;
- вступаю в конструктивну дискусію щодо передвиборчих програм.

Учні висловлюють свою позицію, прикріплюючи до тверджень наліпки різного кольору.

Для узагальнення та систематизації знань учнів про вибори та основні етапи виборчого процесу вчитель пропонує групам презентувати заздалегідь підготовлені ними проекти на тему «Вибори Президента учнівської республіки».

Урок завершується рефлексією, під час якої учні аналізують результати своєї діяльності і роблять висновки щодо виправдання очікувань, записаних на дошці.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Аналіз нормативно-правових документів із проблеми дослідження показав, що в сучасних умовах важливе місце серед ключових компетентностей, якими повинні володіти вчителі та здобувачі освіти, посідає цифрова компетентність. Вона передбачає формування умінь та навичок використання цифрових технологій та інформаційно-комунікаційних засобів в освітній діяльності. Для вчителя є широкий спектр цифрових освітніх ресурсів, які дають змогу підвищити якість освітнього процесу в умовах дистанційного та змішаного навчання. Як показує практика, потужним інструментом організації групової діяльності учнів є інтерактивна цифрова дошка Jamboard. Її використання створює умови навчання, які наближені до звичайного очного освітнього процесу. Завдяки зручному інтерфейсу, доступності для використання на різних пристроях, налаштуваннях спільного доступу до об'єктів, Jamboard виступає потужним інструментом викладання різних предметів у закладах загальної середньої освіти. Її використання у процесі викладання суспільствознавчих предметів дає змогу вчителю організувати ефективне інтерактивне навчання, що сприяє активізації пізнавальної діяльності учнів та формуванню у них цифрової компетентності.

Перспективи подальших досліджень. Представлені результати досліджень є початковою ланкою у дослідженні дидактичних можливостей цифрових інструментів у процесі навчання суспільствознавчих предметів у закладах загальної середньої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] В. І. Ковальчук, «Тенденції розвитку освіти в епоху інформаційного суспільства», *Імідж сучасного педагога*, № 7, с. 3–6, 2015.
- [2] Д. Л. Десятов, *Методика використання інформаційно-комунікаційних технологій у навчанні історії*. Харків, Україна: Основа, 2011.
- [3] С. І. Нетьосов, «Використання інформаційно-комунікаційних технологій на уроках правознавства», *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*, № 3, с. 2–9, 2011.
- [4] Н. В. Яворська, *Мультимедійні технології в сучасній освіті*. Київ, Україна: ГО «Інститут інноваційної освіти», 2016.
- [5] Верховна Рада України. (2017, Верес. 05). Закон № 2145-VIII «Про освіту». [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/4lhgEa>
- [6] Кабінет Міністрів України. (2020, Верес. 30). Постанова № 898 «Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти». [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/WEH737>
- [7] Кабінет Міністрів України. (2021, Берез. 03). Розпорядження № 167-р «Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації». [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/E0yjh2>
- [8] Методичні рекомендації щодо формування інформаційно-цифрової компетентності педагогічних працівників. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/8ShEXu> Дата звернення: Груд. 06, 2022.
- [9] О. В. Дзябенко та ін., *Інноваційні педагогічні методи в цифрову епоху*. Київ, Україна: Київ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2021.
- [10] Верховна Рада України. (2019, Груд. 19). Закон № 396-IX «Виборчий кодекс України». [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/5fUj8k>

FEATURES OF USE OF THE DIGITAL BOARD JAMBOARD IN THE STUDY OF SOCIAL SCIENCE SUBJECTS IN GENERAL SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS

Oksana Muliar,

PhD (pedagogy), Associate Professor of the Department of Theories and Methods of Teaching School Subjects, Volyn Institute of Postgraduate Pedagogical Education. Lutsk, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0003-0118-0165>
mulyarop@gmail.com

Abstract. The article examines the use of modern digital technologies in the process of teaching social science disciplines in institutions of general secondary education. It is shown that in the conditions of the pandemic and the introduction of martial law, the problem of the transition of educational institutions of Ukraine to distance and mixed learning is relevant. The solution requires finding digital tools for effective and convenient online learning. An analysis of the didactic capabilities of the main types of educational digital resources was carried out. It is shown that the teacher can use such tools as digital textbooks, online games, interactive maps, etc. during the educational process. In the conditions of distance learning, the use of interactive boards such as: Twiddla, Miro, Linoit, Limnu, Padlet, Jamboard, etc. is the most efficient for the joint work of the teacher and students. The algorithm for working with the Google Jamboard digital board is described. A list of tools for filling slides is given and recommendations for their use are provided. It is proved that Jamboard increases the visibility of teaching and can organize active joint activities of students in real time. It can also be used during brainstorming, organizing student project activities, while working with historical sources, for the purpose of individualizing learning, as a formative assessment tool, etc. Using specific examples, Jamboard's capabilities are revealed during classes on social science subjects in institutions of general secondary education.

Keywords: information and communication technologies; digital tools; electronic resources; interactive whiteboard; social science subjects; institutions of general secondary education; Jamboard.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] V. I. Kovalchuk, «Tendentsii rozvytku osvity v epokhu informatsiinoho suspilstva», *Imidzh suchasnoho pedahoha*, № 7, s. 3–6, 2015.
- [2] D. L. Desiatov, *Metodyka vykorystannia informatsiino-komunikatsiinykh tekhnolohii u navchanni istorii*. Kharkiv, Ukraina: Osнова, 2011.
- [3] S. I. Netosov, «Vykorystannia informatsiino-komunikatsiinykh tekhnolohii na urokakh pravoznavstva», *Psykhologo-pedahohichni problemy silskoi shkoly*, № 3, s. 2–9, 2011.
- [4] N. V. Yavorska, *Multymediini tekhnolohii v suchasnii osviti*. Kyiv, Ukraina: HO «Instytut innovatsiinoi osvity», 2016.
- [5] Verkhovna Rada Ukrainy. (2017, Veres. 05). Zakon № 2145-VIII «Pro osvitu». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/4lhgEa>

- [6] Kabinet Ministriv Ukrainy. (2020, Veres. 30). Postanova № 898 «Pro deiaki pytannia derzhavnykh standartiv povnoi zahalnoi serednoi osvity». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/WEH737>
- [7] Kabinet Ministriv Ukrainy. (2021, Berez. 03). Rozporiadzhennia № 167-r «Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku tsyfrovyykh kompetentnosti ta zatverdzhennia planu zakhodiv z yii realizatsii». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/E0yjh2>
- [8] Metodychni rekomendatsii shchodo formuvannia informatsiino-tsyfrovoy kompetentnosti pedahohichnykh pratsivnykiv. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/8ShEXu> Data zvernennia: Hrud. 06, 2022.
- [9] O. V. Dziabenko ta in., Innovatsiini pedahohichni metody v tsyfrovu epokhu. Kyiv, Ukraina: Kyiv. un-t imeni Borysa Hrinchenka, 2021.
- [10] Verkhovna Rada Ukrainy. (2019, Hrud. 19). Zakon № 396-IX «Vyborchyi kodeks Ukrainy». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/5fUj8k>

*Стаття надійшла до редакції
03 січня 2022 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23\(52\)-167-182](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-23(52)-167-182)
UDC 37

Gulyanag Nabiyeva,

PhD student in philosophy program
of Azerbaijan State Pedagogical University.
Baku, Azerbaijan.

 <https://orcid.org/0000-0002-6050-8127>
gulizade.gunel@mail.ru

VIEWS OF "FYUUZAT" MEMBERS ON HUMANISM

Abstract. "Fyuuzat" magazine (1906–1907) and its employees, led by A. Huseynzadeh, played an important role in the development of progressive socio-cultural and pedagogical thought in Azerbaijan at the beginning of the 20th century. They fought to educate citizens with modern thinking, morality, science and knowledge. Therefore, they consistently propagated various educational and progressive ideas. One of the important ideological and educational lines they promoted was humanism education. The members of "Fyuuzat" understood and also propagated the idea that it is impossible to achieve national development and happiness without creating a humanistic society. In order to mobilize the people to the new, modern society, it is necessary to educate them in a humanistic spirit. They actively fought in this direction. The people of Azerbaijan, as one of the ancient and civilized nations of the world, have had humanitarian feelings since ancient times. The cultural and spiritual wealth, literary examples, and traditions that it created clearly prove this. In connection with the new social-political, legal, literary-cultural, economic and educational-pedagogical conditions that arose in Azerbaijan in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, there was a serious change in the content of the ideas of humanism here, or rather, it acquired a new content and essence. enriched, adapted to the requirements of the time, manifested itself in more advanced and modern shades. Therefore, those ideas, which were laid at that time, are still relevant today, gradually improving and enriching. The second half of the 19th century – the beginning of the 20th century is characterized as an extremely significant, bright, productive and rapid development period in the life and historical destiny of the Azerbaijani people. In this period, characterized as the period of national renaissance, awakening and development in a broad and comprehensive

sense is taking place in the life of our people. This development covers various fields, from the social, political, economic, cultural-educational and pedagogical fields to intellectual-spiritual renaissance, thought and awakening. The foundation of our path to independence, statehood, independence and freedom was laid in that period. The revival and rise that has taken place leads to the creation of a democratic state like the Azerbaijan Democratic Republic. Today's Republic of Azerbaijan is the successor of that state. We must study and learn the incentives, values and conditions that led to the creation of this independent state and convey it to the next generation. The ideas of humanism with a new content, which took shape and matured at that time, are also among the stimuli, values, and conditions that we have mentioned. In this sense, the current topic is relevant. Its transformation into a research object is necessary to understand the dynamics and progress of our path to independence. These issues mentioned in the article have found their scientific interpretation. In the article, we have tried to focus on the effectiveness and positive results of promoting these ideas.

Key words: "Fyuuzatists"; Ali Bey Huseynzade; ideas of humanism; pedagogical thought; the beginning of the 20th century; cultural-pedagogical environment.

INTRODUCTION / ВСТУП

Formulation of the problem. The ideas of humanism with a new content and essence, which originated in Azerbaijan in the 30s and 40s of the 19th century, began with our first teachers, were more and more enriched, acquired new shades, successfully experienced the stage of their formation and formation. Finally, in the following decades, it grew from the symbols of a progressive idea into the idea of a democratic and humanistic society. At the beginning of the twentieth century, more precisely, after the First Russian Revolution (1905–1907), it became more complete, improved, strengthened and became a complete and exhausted system. This idea has merged with the socio-cultural, legal, political and pedagogical opinion of the modern world, adapted to its requirements. These processes were seriously influenced by the atmosphere, socio-political, cultural and pedagogical environment created by the First Russian Revolution. Sober-minded, erudite, flexible-thinking, living by national affairs, deeds and occupations, having mastered the most advanced scientific, philosophical, cultural, sociological and pedagogical achievements of the West and East, Azerbaijani intellectuals drew the main ideological contours of the

creation of a democratic, humanistic society in the national space, and placed in the middle mature system. The Azerbaijan Democratic Republic, founded in 1918 thanks to the activity, strength, energy and intelligence of this intelligentsia, was built on this basis and went down in history as the first exemplary humanistic state system in the East.

At the beginning of the 20th century, the activity of three large groups of intelligentsia for the development and rise of progressive ideas, including humanism, in the socio-cultural environment of Azerbaijan attracted more and more attention. These were “Fuyuzatists”, “Molla Nasreddins” and enlighteners who were active outside of these two media. Although some differences in ideas and ideologies were obvious between them, the goal was the same: to serve the independence and future of the people, the Motherland and the children of the Motherland, to see her free, independent and happy. Consequently, their goals and actions did not contradict each other, moreover, one complemented the other. It was these great intellectuals who prepared the main contours and ideological base of the ideal of a progressive and humanistic society in the national space. They realized that the ideal of humanism and a progressive society is not an individual concept, but the far-sighted thinking of a far-sighted politician and sociologist, a sober, intelligent person who understands the truths of the modern world. Kindness and philanthropy can only be a detail and part of the ideal of a humanistic society. This idea also has other aspects: social, political, legal, economic, cultural, spiritual, moral, etc. It is necessary to explain these things and the essence, details, nuances, main points, and finally, the effectiveness of these concepts. It is necessary to educate and educate the people in this direction. History has entrusted them with this honorable task in the national arena. They fulfilled this great and difficult mission with honor and dignity.

Among our scientists-teachers: from Akhmed Seyidov to Abbasgulu Agha Bakikhanov, from Amir Tagiyev to Mirze Alakbar Sabir, from Azhdar Aghayev to Farhad Agazade, from Iramin Isayev to Abbas Sakhhat, from Zenfira Mehraliyeva to Jalil Mammadguluzade, from Adalat Jalilov to Suleiman Sani Akhundov, from Sevinj Azimova to Firidun bey, from Uzeyir Gadzhibekov to Tovuz Eminli, from Ali Nazmi to Muhammad Tagi Sidgi, from Ibrahim Mollaev to Gafur Rashad, from Sevinj Namazova to Gunel Mammadova, pedagogical activities, educational meetings, pedagogical heritage of the mentioned personalities were also affected. In the monograph by K. Gasanova, devoted to the issues of education and upbringing in the journal "Fyuuzat", some space is also given to the problem of the development of the ideas of humanism [9].

Analysis of major research and publications. In recent years, the ideas of humanism have developed rapidly in Azerbaijan and have become one of the

important directions of the pedagogical movement. It is natural. Thus, in the “Law of the Republic of Azerbaijan on Education” [10], humanism is considered as one of the main principles of the state educational policy. In recent years, a lot of remarkable work has been done in this area, humanistic approaches to the essence, methods, organizational forms and communication between the teacher and the student have been formed. Baku hosted 2 international conference-seminars (2014, 2016) on humanistic pedagogy on the topic “Moral and moral values in education: harmonious development of the individual”, “Center for Humanistic Pedagogy” and “Center for Humanistic Pedagogy of the Republic”. On the initiative of ASPU Rector, Professor Jafar Jafarov, readings on humanistic pedagogy by F. Rustamov [12], Sh. Aliyeva, M. Ilyasov, R. Aliyev, A. Bakhshaliyev, N. Huseynova were held at ASPU and at the Shamakhi branch of ASPU [11], [13] and others, new studies related to humanistic pedagogical ideas appeared. Azerbaijani scientists conducted research on the theoretical and practical problems of humanistic education, Ch. Veysalova [14] studied the humanistic education of preschool children, Kh. Talibova [15] studied the humanistic education of elementary school students at the level of a PhD thesis.

AIM AND TASKS / МЕТА ТА ЗАВДАННЯ

The *purpose* of the article is to analyze the new content, formation, main characteristics, dynamics of the development of the ideas of humanism in Azerbaijan in the second half of the 19th and early 20th centuries, its place and significance in the history of the national-cultural and pedagogical ideas of our people, today and in the future, and to explore and reveal its significance for our history from a scientific point of view.

In this regard, the *main objectives* of the study are as follows:

1) to find out the historical conditions, socio-cultural, educational and pedagogical reasons, the main sources and origins that made it possible to develop the ideas of humanism in a new content in the second half of the 19th and early 20th centuries in Azerbaijan;

2) to explain the influence of humanitarian ideas that existed in the East and in Azerbaijan since ancient times, on the formation and development of humanistic views in the national environment in the second half of the 19th and early 20th centuries;

3) comment on the influence of humanistic ideologists and public enlighteners on creativity and meetings in Azerbaijan at a time when it comes to humanistic ideas, views and traditions that exist in the West;

4) clarify the features of manifestation, qualitative changes, the main content and essence of the ideas of humanism in Azerbaijan in the second half of the 19th and early 20th centuries, as well as clarify the theoretical and practical activities of the figures, those who created and disseminated these ideas in this area;

5) to reveal the main content, essence, contours, attributes of the ideas of humanism of the early twentieth century, their relationship with the socio-cultural and pedagogical environment, as well as their connection with the ideal of national independence and the creation of a democratic society;

6) determine the means of developing and promoting humanistic ideas, comprehend the content of educational materials in textbooks, which are the main means of educating the younger generation;

7) identify and show the role of pedagogical media in this area, which is another important tool in promoting and educating these ideas among the younger generation, clarify the characteristics and nature of the materials here;

8) to determine the main features, essence, nature of the new attitude towards the female personality in the socio-cultural and pedagogical thought of Azerbaijan with a democratic attitude;

9) to identify the characteristic and educational role of the value attached to the woman by our national thinkers in the creation of a progressive, humanistic society and the achievement of national progress and happiness.

THE THEORETICAL BACKGROUNDS / ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

As you know, the beginning of the 20th century is a period of rapid and moderate upsurge in the history of the development of the Azerbaijani people. Ali bey Huseynzade (1864–1940) and the staff of the magazine "Fyuzat" (1906–1907) played a significant role in the progressive movement of that time. They make an incomparable contribution to the approval of the ideas of humanism in social and cultural thought, their dissemination and education of the masses in this direction [8].

An article by the famous ideologist A. Huseynzade "Salvation in love!" [8], written during the turbulent period of the First Russian Revolution and published in the collection Fuuzat (1906, No. 6), reveals some details of his views on humanistic society. The author sees the establishment of a universal atmosphere of love "among other people" as a prerequisite for the creation of such a society. He notes that the idea that every person is obliged to love his neighbor is not relevant today. This question exists in many ancient religions, beliefs and philosophies. In the Islamic religion, this problem is put forward and promoted as a more acute, relevant and

important quality of a person. It reminds me of such a well-known thesis in Islam that "love for people is the only and true kindness". Alibey also agrees with this traditional view that love is the most important means that will bring light, beauty, harmony and order into the world.

The literary critic recalls and analyzes the riots, revolutionary events, blood and massacres that took place both in Russia and in the world during his lifetime. The reasons for their occurrence are being clarified. He recalls that the root of all these tragedies lies in the lack of "communion-love" between the rich and the oppressed, the oppressor and the oppressed, as well as individual nations, peoples, clans, social groups and, finally, the state and people. "What is love?" Ali Bey answers this question: "Love lies in the fact that people love each other and every phrase on the path of truth" [8]. But is it possible to find this way of salvation, to create this love on a small and large scale, from a family, which is a small unit of society, to a "person?" The brilliant ideologist answers this question as follows: "How and by what means can one ensure the love that Jesus and Muhammad wanted and demanded among people, whether in Russia, Europe or in Islamic countries? As you can see, A. Huseynzade, like the European humanists, gives love to the creation of a humanistic society. He associates its possibility with the existence of freedom and justice".

The brilliant ideologist also recalls that the economic, material and exploitative interests of the hegemonic countries have seriously influenced the restoration of humanism on a global scale. In his voluminous articles "The Curtain Falls – The Final Speech" ("Fyuyuzat", 1907, No. 32), "Politics-Case" (1908–1910) and others, in his works he revealed the economic-political, socio-legal nature and consequences Problems. The author notes that indeed ignorance, ignorance, departure from culture lead to inhumanity, ignorance and cruelty. However, when they are directed not to good deeds, but to evil, malice, speculation, material interests, then love and humanity disappear. The most obvious example of this is today's hegemonic countries. Although they have made great strides in science, culture, education, and democracy, their democracy and humanism end at the borders. In relation to other peoples, including the peoples of the East, Western imperialism forgets all humanistic values. He becomes a usurper, an exploiter, a chauvinist. "In order to suck out the wealth of the East, he attacks it with a stream" [8]. The Europeans are not interested in creating states in the east with a progressive, humane system. Because such regimes are always in favor of the national interest and opposed to colonialism, exploitation and foreigners. That is why the Europeans are trying to maintain absolutist power, sectarian wars and bureaucracy in the Eastern

countries. For the reason that in the socio-political structure where such regimes exist, the country becomes weak, lags behind in development and becomes easier to exploit. One of the modern conditions for the creation of a humanistic society in the Eastern countries is the elimination of the so-called deception of the West.

The article by A. Huseynzade "Murder of people under various pretexts", published in the newspaper "Hayat" (1906, No. 100), describes crimes, murders, revenge, theft, robbery, etc., widespread among Muslims [8]. It is noted that the actions of such "frivolous" people are contrary to "reason, logic and humanity" and sow seeds of discord and fear in society. Such heinous actions are contrary to the laws of both the state and Sharia. Some of these crimes are committed out of greed, some out of revenge, and some out of ignorance and frivolity. Of course, this is incompatible with humanity, they seriously disturb the peace in the public environment. It is impossible to create a "physical-social" product based on "righteousness and humanity" without eliminating this kind of flawed, hateful thinking from the minds of people who are members of society. The author states that our clergy and intelligentsia have a great responsibility in the direction of eradicating such customs and eliminating such thinking from the minds. They must carry out serious educational work in this direction and explain it to the masses.

Ali-bek "Recommendations and Inventions to Armenian Citizens" (1905, No. 21), "Nation and Humanity" (1906, No. 77) and others, published in the newspaper "Hayat". In his articles, he reveals the anti-humanistic nature of the Armenians as a people. It is clarified that this ethnic community as a nation, from ordinary people to the intelligentsia, is massively affected by such anti-human diseases as national enmity and ethnic strife. The role of the Armenian church, ideologists, journalists and scientists is great in this mass moral poisoning. Instead of calling on their people for peace, reconciliation, tranquility and humanism, these leaders sow seeds of enmity in their minds and hearts, call for enmity, massacre and discord with the Turks (including the Azerbaijani Turks). A. Huseynzade, who recalled the ideological sedition carried out by "Mshak" and other Armenian newspapers in this direction, cited a poem by M. Sabir "Beynalmilal" and the works of other Azerbaijani intellectuals calling for peace, unity and the elimination of enmity with the Armenians [8].

As in these two articles by A. Huseynzade about the Armenian-Muslim pogroms that took place in 1905, "The Truth about the Baku Events" by Ahmadbek Agayev, published in Russian in St. 1905, April, 22) in the article the problem of political, national intrigues and humanism is treated against the

background of those massacres. The main purpose of the commentary is that humanity cannot exist where there is political and national hypocrisy and duplicity. Approaching the problem with the understanding of a sober politician and sociologist, the author says that these massacres come from two sources. The first source is fraud, uncertainty, lies, apostasy, sedition, national and political fantasies in the nature of the Armenian people. The second source is the "Divide and Conquer" policy deliberately pursued by tsarist politicians. Armenian leaders and ideologists have actually become hostages of this policy. These two insidious forces have united and created an unabashed propaganda mechanism in the international world, consisting of lies and slander. Muslims (Azerbaijanis) widely propagandize in many media in Russia and the world that "oppressed and tortured" Armenians are innocently killed and robbed, subjected to mass genocide, and they are trying to create a cruel image of Muslims. "Skillful propaganda hands use every means and strive by any means to achieve their ugly goals ... These conflicts and discontents have become very fertile ground for instigators to sow the seeds of enmity, which always germinate well." A. Agaev points out that such insidious missions hinder the creation of a humane environment throughout the Caucasus and kindle the flames of discord [1].

The ideas of a humanistic society are also touched upon in the cycle of works by Gasan Sabri Aivazov [5], one of the active employees of Fuuzat, called "Hayati-Akvam" (1906, No. 3, 4; 1907, No. 7, 27, 29). It is shown that two means and forces are needed to manage the "vital community" (social life): "material force" (material force, spiritual force). "Kuwayi-manaviyah" itself is divided into four parts: "education-general, morality, justice, government-state". All these four forces must be designed and adjusted in such a way that they serve the happiness, well-being and humanity of people. Creation of a humane atmosphere in society. Education paves the way for the education of the masses, for liberation from ignorance, for the improvement of morality and for the salvation of justice from oppression. Together they must be combined with the orderly, democratic, humane laws of the country, and thus a humane "life-society" must be created.

G. Aivazov, who attaches particular importance to justice among the four spiritual means ("strength-spirituality"), writes: "Justice. Since the human body-community (collective body) is based on justice, it should not miss justice in every case. If a nation is ruled by justice, that nation will always live in peace and happiness." There is no other way than justice to ensure the rights and interests of each of the individuals that make up the nation, whether personal or public. If justice in a nation decreases, the moral strength of the nation will also decrease.

If justice completely disappears, this nation will surely decline and suffer from poverty. Because if justice decreases, "it will immediately be replaced by oppression, and where there is oppression, there will be corruption [5].

In G. Aivazov's story "Victims of Captivity" ("Fuuzat", 1907, No. 16), the tradition of young people not to take into account their personal desires and love when creating a family is seen as something inhuman, moral slavery. The story describes that the parents want to give the young and beautiful girl to Sanekha not for the beloved young man, the village teacher Ramzi, but for the rich bek. Because Ramsay is poor. Ramsay loves Saneha too. Young people are forced to commit suicide because they see that they are not destined to be together. Thus, both young people become victims of the inhuman laws of social reality [5].

Humanistic ideas are clearly manifested in the work of the famous fuuzat poet Muhammad Hadi (1879–1920). In the poem "Fazali-insania" (1907, No. 1) published in the collection, the poet speaks for the first time about the honor and dignity of a person. However, this distinguishes imperfect people from perfect people. He considers great that person whose heart and deeds are illuminated by the "light-truth" and benefit his people. He must consider the world as his homeland, all people as brothers, create a paradise of brotherhood in the garden of the world, preserve the miracles of the prophets, starting with Adam, and bury enmity in the grave of eternity [6].

In the poem "Historical Tragedies of People", he expresses with regret and heartache that the history of all mankind is a history of bloodshed, massacres, murders, wars and tragedies. Instead of loving each other, creating harmony, brotherhood, peace and happiness, people often exploited each other, lost their humanity, love and kindness. In fact, these are actions that do not correspond to the joy, honor and high status of a person. Unfortunately, these are the bitter truths of the story that began with Abel and Cain, the sons of the prophet Adam.

The humanistic views of the "fuuzatists" with new content, missions to educate the masses in this direction were quite effective. At the beginning of the 20th century, it played an important role in educating the people in this spirit, as well as in shaping the national ideology of creating a humanistic society and state on a democratic basis in the national space.

RESEARCH METHODS / МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

During the study, the following methods were used: theoretical-historical and comparative analysis, study and systematization of scientific, pedagogical, literary, artistic, historical, philosophical materials and documents related to the problem.

The scientific novelty of the study lies in the fact that in the second half of

the 19th century and the beginning of the 20th century, the main features of the organization and formation of the ideas of humanism in Azerbaijan in a new content are studied, the dynamics of development, the place and role of our people are revealed. In the history of national-cultural and pedagogical thought, the humanistic ideas of our people's enlighteners, humanism, their views on new worldviews and humanistic views are determined, their influence on the history of modern education and pedagogical ideas is revealed.

RESEARCH RESULTS / РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Thus, based on the above, we can come to the following conclusions:

- the second half of the 19th and the beginning of the 20th century, characterized as a period of national revival in the history of the development of the Azerbaijani people, is characterized by fundamental innovations, a turning point and a gradual rise in the socio-political, literary, cultural, pedagogical, school, educational, economic, and economic life of the Azerbaijani people. Our people is being formed as a nation;
- in socio-political, cultural-pedagogical and educational thought there is a process of awakening and national self-consciousness. The foundation of the ideas of national independence and freedom is being laid. These ideas go back to the idea of creating a national state, a progressive and humane society. In the advanced socio-political thought in the national space, the ideology of creating a national state, a democratic social order, a civil society based on freedom and equality is being formed;
- the group of national elite intellectuals with high intellect is growing, who can create, live and develop all these ideas. They work with great perseverance, zeal and effort, with modern thinking and the fire of citizenship, ideologically and theoretically preparing and educating the people for a new construction, a new society, and use all possibilities and means for this. They use the power and possibilities of the press, theater, fiction, journalism, oral presentations, schools and educational centers, textbooks, children's press;
- our advanced intelligentsia, advanced educators and ideologists are also well aware that in order to create a structure based on the freedom of the Motherland, the freedom of the people, the independence of the nation and at the same time a democratic society, social equality and fraternity, humanistic ideas must be addressed on the scale of the whole society. It is impossible to build a democratic and humane society without humanitarian ideas dominating the mind;
- our people's educators, thinkers and ideologists are fluent in these ideas in order to correctly propagate humanistic ideas, honestly, meaningfully

and in accordance with the requirements of the time to build educational work in this direction.

They have important resources to assimilate, study and, finally, apply these progressive ideas and concepts in the public environment. Two of these sources are especially important and deserve attention.

The first of these sources was the East and the literary, cultural, legal, political and moral riches it created, as well as a number of progressive traditions of the East. Our national thinkers, themselves from the East, know and recognize the East well, and have successfully taken advantage of the humanitarian ideas promoted by its great artists over the centuries.

Our enlightened people, who are Turkic-Azerbaijani by nationality, were well aware of the virtues that have existed since ancient times, associated with humanism in social views and traditions, literature, and the spiritual wealth of the Turks and Azerbaijanis. They skillfully used these qualities in their ideological propaganda and practical activities.

Our progressive intelligentsia, knowing Russian (and some other European languages) and brought up in secular schools of a new type, is well acquainted with the past and present of Western culture, its history, humanistic ideas, the content and nuances, details of these ideas, and finally, the democratic development, that it brought to the West, they were friends. They duly embraced the humanistic views of the European humanists of the Renaissance and the European intellectuals of the 18th century. They could well understand that freedom, equality and that indispensable role in building a democratic society, which these views assigned to the European peoples. That is why they are trying to transfer these views and ideas to the national environment, striving for its development in the national socio-political reality, they wanted to educate the people in this spirit.

The 19th century can be considered the initial stage in the development of humanistic ideas with a new content in Azerbaijan, that is, the stage of formation and formation: these ideas germinated through the work of our first enlighteners in the 30-40s. century, M.F.Akhundov, "Ekinchi", "Ziya", employees of the newspaper "Kashkul", M. Shahtakhtly, M. Sidgi, S. Genizade and others.

The beginning of the 20th century is a stage of maturation, stabilization and formation of an integral socio-political and legal concept in the development of the ideas of humanism with a new content in Azerbaijan. Leading ideological thinkers, employees of the magazines "Molla Nasreddin", "Fuyuzat" and other magazines made a great contribution to this work. The Azerbaijani intelligentsia also faced serious resistance from the old-timers, the reactionary clergy, black

gangs and some of the media organizations supporting them in propaganda, indoctrination and dissemination of humanistic ideas with new content.

CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH / ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

The main theses of humanistic ideas with new content, which were disseminated and promoted by our national intelligentsia, were something like this: all people should love each other, be brothers, regardless of race, gender, religion, national and social affiliation, financial and civil status, authority and privileges, should render each other mutual assistance, respect and honor. Everyone must have equal rights before society, the state and the law, and everyone from the family to the state must bear the same social, political and legal responsibility in society. Oppression, injustice, class differences must be eliminated, everyone must live freely and with equal rights. Benevolence, kindness, generosity, love for people, compassion, care, sincerity, friendship, camaraderie should become a recognized mission, action and deed of all members of society. Malice, evil, exploitation, the desire to seize the rights and property of each other must be eliminated. Because without these things it is impossible to create a progressive and humane society, so that people achieve normal progress and happiness, live freely and with equal rights.

During the period we are talking about, the propaganda of the ideas of humanism and the education of the people in this direction were carried out in different directions. Among them, the "adult" press, school textbooks, books for reading and pedagogical press were of particular importance;

If the press "for adults" is intended to educate the entire population, general theoretical materials with more serious, comprehensive content were published, then in textbooks, anthologies and pedagogical press intended for "small ones", there is a place for simpler essays and more artistic and pedagogical texts. In these artistic and pedagogical texts, individual details of humanism were explained. In these works, a general concept was set and explained to the younger generation as follows: People need each other. They cannot live happily without loving each other and being kind to each other. Love and mutual respect between people lead to happiness, equality and freedom for all.

Our national thinkers understood perfectly well that the younger generation is the future of the nation, and paid special attention to its upbringing in a humanistic spirit.

For the first time in the Islamic East, since the middle of the 19th century, a tendency and mission appeared in progressive thought to attach high value to

the personality of a woman. Although such a tendency sometimes appeared in the art of the Middle Ages, it was not practical and was not applied in public life. From the middle of the XIX century this direction and mission began to acquire both theoretical and practical content.

Prospects for further research in this direction. Azerbaijani thinkers and ideologists of education realized that a humane attitude towards a woman and her personality is an integral part of humanism. Women make up half of the population. They perform the function of a great educator in the sense of raising children. That is, in addition to a great social force, she is also a great teacher. She must actively participate in building the community. In order for this mission to become a reality, the traditional attitude towards a woman must change, she must be freed from spiritual slavery. Women must come out from under the veil, have equal rights with men, receive the necessary rights and freedoms, participate in education, be able to work side by side with men in all matters. The ideal of building a humanistic and democratic society is associated with a new attitude towards the female personality.

Thus, during the period we are talking about, the organization and formation of the ideas of humanism with a new content had a significant impact on the creation of the idea and ideal of national independence, freedom, equality and statehood in Azerbaijan, on the awakening of public consciousness and, finally, on the formation of our independent states like ADR.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED) / СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ


- [1] Ə. Ə. Ağayev, "Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi», elmlər üzrə doktorluq dis. Bakı, 1996.
- [2] Ağaoğlu Əhməd bəy, *Seçilmiş əsərləri*. Bakı, Azərbaycan: Şərq-Qərb, 2007.
- [3] A. Ş. Əhmədzadə, *Azərbaycanda humanizm meyllərinin yaranması və inkişafı*. Bakı, Azərbaycan: Elm və təhsil, 2014.
- [4] Ş. Əliyeva, M. İlyasov və b., *Humanist pedaqogikanın aktual məsələləri*. Bakı, Azərbaycan: ADPU nəşriyyatı, 2018.
- [5] "Füyuzat" jur. (1906-1907). Tam mətni (ərəb əlifbasından latın əlifbasına çevirəni, çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi: O. Bayramlı); Təkrarnəşr. Bakı, Azərbaycan: Çarşoğlu, 2007.
- [6] M. Hadi, *Seçilmiş əsərləri*. 2 cildə. I c., Bakı, Azərbaycan: Elm, 1978.
- [7] Ə. M. Həsənov, *Jan Jak Russonun pedaqoji görüşləri*. Bakı, Azərbaycan: Azərbaycan Dövlət Qiyabi Pedaqoji İnstitutu, 1958.
- [8] Əli bəy Hüseynzadə, *Seçilmiş əsərləri*. Bakı, Azərbaycan: Şərq-Qərb, 2007.

- [9] К. Нәсәнова, *“Füyuzat” jurnalında təlim-tərbiyə məsələləri*. Bakı, Azərbaycan: “Elm və təhsil”, 2018.
- [10] Azərbaycan Respublikası. (2009, İyun 19). *Qanunu “Təhsil haqqında”*. [Elektron resurs]. Mövcuddur: <https://e-qanun.az/framework/18343>
- [11] *Müəllim, məni yaradıcılığa ruhlandır* / layihənin rəhbəri С. Cəfərov, tərt. ed. və ön söz müəl. F. Rüstəmov. Bakı, Azərbaycan: ADPU, 2019.
- [12] F. A. Rüstəmov, *Humanist pedaqogika, yaxud pedaqogikada humanizm?* Bakı, Azərbaycan: “Elm və təhsil”, 2018.
- [13] *Humanist pedaqogikanın aktual məsələləri* / Ş. Əliyeva [və b.]. Bakı, Azərbaycan: “ADPU” nəşriyyatı, 2018.
- [14] Ç. Veysəlova, «Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda humanizm tərbiyəsinin yolları və vasitələri (5-6 yaş dövrü)», elmlər namizədi dis. Bakı, 1997.
- [15] X. Talıbova, «Kiçikyaşlı məktəblilərin humanizm tərbiyəsi», elmlər namizədi dis. Bakı, 1999.
- [16] Q. Xəlilov, *Azərbaycanda humanizm ideyaları*. Bakı, Azərbaycan: Bilik, 1980.

ПОГЛЯДИ УЧАСНИКІВ «ФЮУЗАТУ» НА ГУМАНІЗМ

Набієва Гюльянаг Махір,

докторант за програмою доктора філософії
Азербайджанського державного
педагогічного університету.
Баку, Азербайджан.

 <https://orcid.org/0000-0002-6050-8127>
gulizade.gunel@mail.ru

Анотація. Журнал «Фюузат» (1906–1907) і його співробітники на чолі з А. Гусейнзаде відіграли важливу роль у розвитку прогресивної соціально-культурної та педагогічної думки в Азербайджані на початку ХХ століття. Вони боролися за виховання у громадян сучасного мислення, моралі, науки та знань. Вони послідовно пропагували різноманітні просвітницькі та прогресивні ідеї. Однією з важливих ідейно-виховних ліній було виховання гуманізму. Члени «Фюузата» розуміли, що без створення гуманістичного суспільства неможливо досягти національного розвитку і щастя. Щоб мобілізувати людей до нового, сучасного суспільства, необхідно виховувати їх у гуманістичному дусі. Вони активно боролися в цьому напрямку. Народ Азербайджану, як один із стародавніх і цивілізованих народів світу, споконвіку мав гуманні почуття. Про це яскраво свідчать створені ним культурні та духовні багатства, літературні

надбання, традиції. У зв'язку з новими суспільно-політичними, правовими, літературно-культурними, економічними та освітньо-педагогічними умовами, що виникли в Азербайджані у другій половині IX – початку XX століття, відбулася серйозна зміна змісту ідеї гуманізму, точніше, він набув нового змісту та сутності, збагачувався, пристосовувався до вимог часу, виявлявся в більш досконалих і сучасних відтінках. Тому ті ідеї, які були закладені на той час, актуальні й сьогодні, поступово вдосконалюючись і збагачуючись. Друга половина IX – початок XX століття характеризується як надзвичайно значний, яскравий, продуктивний і бурхливий період у житті та історичній долі азербайджанського народу. У цей період, який характеризується як період національного відродження, пробудження і розвитку в широкому і усебічному розумінні відбувається в житті нашого народу. Цей розвиток охоплює різні сфери, від соціальної, політичної, економічної, культурно-освітньої та педагогічної до інтелектуально-духовного відродження, думки та пробудження. У той період було закладено основу нашого шляху до незалежності, державності та свободи. Відродження і підйом, що відбувся, привели до створення демократичної держави, як Азербайджанська Демократична Республіка. Сьогоднішня Азербайджанська Республіка є спадкоємицею цієї держави. Ми маємо вивчати цінності та умови, які призвели до створення цієї незалежної держави, і передати це наступним поколінням. Серед згаданих нами цінностей і умов також є ідеї гуманізму з новим змістом, які формувалися і визрівали у той час. У цьому сенсі нинішня тема актуальна. Його перетворення на об'єкт дослідження необхідне для розуміння динаміки та прогресу нашого шляху до незалежності. Зазначені у статті питання знайшли своє наукове тлумачення. У статті ми спробували акцентувати увагу на ефективності та позитивних результатах просування цих ідей.

Ключові слова: «Фюузатисти»; Алі Бей Гусейнзаде; ідеї гуманізму; педагогічна думка; початок XX ст.; культурно-педагогічне середовище.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] A. A. Agayev, "Problem of personality formation in Azerbaijani social and pedagogical thought", doctoral diss. Baku, 1996.
- [2] Agaoglu Ahmed Bey, Selected Works. Baku, Azerbaijan: East-West, 2007.
- [3] A. Sh. Ahmadzade, emergence and development of humanism trends in

- Azerbaijan. Baku, Azerbaijan: Science and Education, 2014.
- [4] Sh. Aliyeva, M. Ilyasov et al., Actual issues of humanistic pedagogy. Baku, Azerbaijan: ADPU publishing house, 2018.
- [5] "Fyuuzat" Jur. (1906-1907). Full text (translator from Arabic alphabet to Latin alphabet, prepared for printing and author of foreword: O. Bayramli); Reprint. Baku, Azerbaijan: Çashioğlu, 2007.
- [6] M. Hadi, Selected works. In 2 volumes. I c., Baku, Azerbaijan: Elm, 1978.
- [7] A. M. Hasanov, Pedagogical meetings of Jean Jacques Rousseau. Baku, Azerbaijan: Azerbaijan State Correspondence Pedagogical Institute, 1958.
- [8] Ali Bey Huseynzade, Selected Works. Baku, Azerbaijan: East-West, 2007.
- [9] K. Hasanova, educational issues in "Fyuuzat" magazine. Baku, Azerbaijan: "Science and Education", 2018.
- [10] Azerbaijan Republic. (2009, June 19). Law "On Education". [Electronic resource]. Available: <https://e-qanun.az/framework/18343>
- [11] Teacher, inspire me to be creative / project leader J. Jafarov, author. ed. and preface muel. F. Rustamov. Baku, Azerbaijan: ADPU, 2019.
- [12] F. A. Rustamov, Humanist pedagogy, or humanism in pedagogy? Baku, Azerbaijan: "Science and Education", 2018.
- [13] Actual issues of humanist pedagogy / Sh. Aliyeva [etc.]. Baku, Azerbaijan: "ADPU" publishing house, 2018.
- [14] Ch. Veyselova, "Ways and means of humanism education in preschool children (age 5-6 years)", candidate of sciences dis. Baku, 1997.
- [15] Kh. Talibova, "Humanistic education of young schoolchildren", candidate of sciences dis. Baku, 1999.
- [16] G. Khalilov, ideas of humanism in Azerbaijan. Baku, Azerbaijan: Bilik, 1980.

*Стаття надійшла до редакції
22 грудня 2022 року*

Наукове видання

ВІСНИК ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

*Збірник наукових праць
Випуск 23(52)*

Серія «Педагогічні науки»

Освіта/Педагогіка: 01; код спец.: 011, 012, 013, 014, 015, 016

Редактор — *Зубаков В. А.*

Комп'ютерна верстка — *Васильченко Я. Й.*

Державний заклад вищої освіти
«Університет менеджменту освіти»
04053, м. Київ, вул. Січових Стрільців, 52-А
тел: +38 (044) 481-38-00; факс: +38 (044)484-10-96
www.umo.edu.ua

Підписано до друку 09.01.2023. Формат 60×84 1/16
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Cambria.
Умов. друк. арк. 10,7. Обл. вид. арк. 11,5.
Тираж 300 прим. Замовлення № 090123_1

Надруковано в ТОВ «Видавництво "Юстон"»
01034, м. Київ, вул. О. Гончара, 36-а тел.: (044)360-22-66,
www.yuston.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції серія дк № 497 від 09.09.2015 р.

Scientific journal

BULLETIN OF POSTGRADUATE EDUCATION

*Collection of scientific papers
Issue 23(52)*

Educational Sciences Series

Education/Pedagogy: 01; spec code: 011, 012, 013, 014, 015, 016

Editors — *Zubakov V. A.*

Desktop publishing — *Vasilchenko Ya. Y.*

State Institution of Higher Education
«University of educational management»
04053 Kyiv, Sichovykh Striltsiv str., build. 52-A, phone: (044)484-10-96
www.umo.edu.ua

Signed for print 09.01.2023. Format 60×84 1/16
Printing offset. Paper offset. Liberation font Cambria.
Provisionally printed sheets 10,7. Accounting and publishing sheets 11,5.
Edition 300 copies. Order № 090123_1

Printed in PLC «Publishing House "Yuston"»
36-A, O. Honchara Str., Kyiv, 01034, tel.: (044)360-22-66,
www.yuston.com.ua

A certificate of making a publishing business subject to the state register of publishers,
manufacturers and distributors of publishing products series дк № 497 from 09.09.2015.